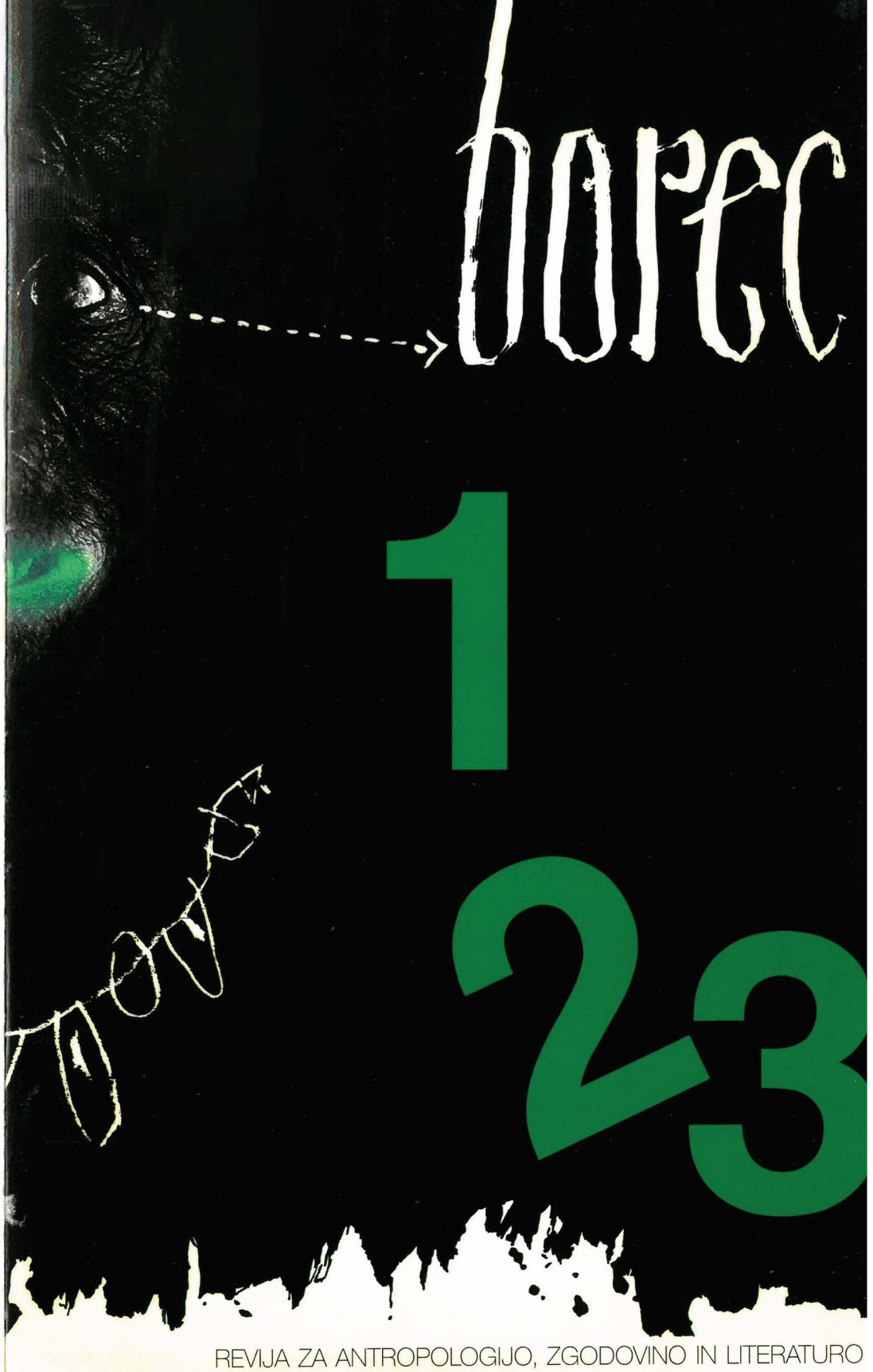

borec

1

23

REVIJA ZA ANTROPOLOGIJO, ZGODOVINO IN LITERATURO

APOKRIFNI ZAPIS O VARUHIH TRADICIJE

Če gledamo njihove obraze, se zdi, kot da stojijo zunaj zakonov in razmer, ki vladajo njihovemu rodu. Kakor da jih je nekaj vzdignilo visoko od tal, kjer so zdaj sami, sami svoja zakonitost. Zmeraj se ustoličijo, zmeraj splavajo na površje. Kadar so nemiri hujši, splavajo na površje še strašnejši, še bolj okrutni primerki te čudne, večne rase. Po prekucijah, v katerih zgubi življenja polovica opičjega rodu, so kar naenkrat tam, na vrhnjih mestih razrahljane družbe. Iz zakladnice prejšnjih vladarjev privlečejo lesketajoče se okraske, žamet, dragocene tkanine, obeske in jih začnejo nositi. Sprememba je zanimiva, ker se našemijo površno in je takoj vidno, kako slabi posnemovavci so. Zlasti ko skušajo svojo moč in premoč podčrtati s starimi insignijami. Ker je namreč preteklo veliko časa od takrat, ko so prejšnji vladarski rodovi te znake izumili in jih začeli uporabljati v zapletenih, zdaj že pozabljenih pomenih, se dogaja, da so simboli uporabljeni v napačne namene, da jih npr. obesijo na obleko v narobno smer, da se našemijo z njimi ob napačnih priložnostih. Ampak napačna raba reči kmalu postane zakon posnemovavcev, tako da je smisel simbola dvakrat, trikrat obrnjen in sprevržen do popolne neberljivosti. Vendar to zanje ni pomembno, saj so se že zdavnaj zgubili v zmeraj globlji goščavi mnogoterih povečav, zanje je pomembna funkcija, ne opica kot čuteče ali prizadeto srečno/nesrečno bitje, ker tista živi zgubljena v svetu, ki ga ne razumejo. Pomemben položaj, klin na lestvi opičje hierarhije, obsijene z zmeraj drugačnim leskom pomena o poteku reči. Opice niso predstavljene po imenih, saj so funkcije.

Funkcije se dajo izraziti v šifrah, šifre v številkah. Tako tudi slikar naslavlja njihove portrete. Ker so posnemovavke opice ugotovile, kako se njihov način vladanja nič ne razlikuje od prejšnjih načinov vladanja, so uzakonile svojo tradicijo, ki je tradicija posnemanja samih sebe. Našemile so se v predpisana oblačila, v katerih stojijo pred fasado svojega vladanja. Če samo pogledamo stražarje. Nosijo starinska pokrivala, še bolj temna, kot je ozadje. Pomembni so v svoji vlogi. Delajo videz, da se godi za njihovimi hrbti nekaj tako pomembnega, da nas ne bojo spustili naprej razen čez svoja trupla. Eden od njih je odprl usta in bo zdaj izrekel grožnjo, zavpil krik, da sami ogrožamo svoja življenja, ko silimo tja, kamor je prepovedano. Zadaj. Kjer je nič. Nič odločujočega se tam ne godi. Nobena zgodovinska relikvija ne šušti svoje odločitve v relikviariju, kjer počiva. Tudi je ni tam, te zgodovinske relikvije. Tam je nič. Veliki nič, ki ga je stražar pripravljen braniti s svojim življenjem. Stražarji so meja med visoko opičjo družbo in med tistim, česar na slikah ni.

Vladajoča plast je zaključena, sama sebi zadostujoča družba. Slikar ni naslikal nobene slečene opice, take brez insignij, brez stopnje na klinu vladarske lestvice. To so opice, ki posnemajo vladarska izročila in se delajo, kot da so jih same iznašle. Kaj pa je bolj nesrečnega in praznega od posnemanja? Ko se opica pokrije s faraonskim pokrivalom, še zmeraj ostane opica. Ko se preobleče v zgodovinskega upomika, je mit upomika skočil v opičji kožuh. In ko opica ščebeta iz filozofskega oblačila, je njeno ščebetanje prvinsko opičje posnemanje. Kako naj visoka opičja dama predstavlja izbranost in fineso oblačil, ki si jih je oblekla, ko pa ji v očeh mežika džungelska zadnjica? Opičje stremljenje, da bi preskočile v svet izbranih, je neuresničljivo. Je samo jalov napor, kako zatajiti opičjo bit, kako skriti dolge ude, ki so džungelski, pod dragoceno navlako. Posnemovavke so nekaj, kar si v imenu nečesa, kar ni, ne priznava, da je tisto, kar v resnici je. Katera žival razen opice bi si naložila tako nesmiselno usodo? Dvakrat so zaslužnjene. So sužnje neuresničljive fikcije, ki jo predstavljajo samo njihova oblačila, in so sužnje zatajevanega džungelskega nagona, ki ga veržijo z neprestanim trpinčenjem. Tako ves njihov izgubljeni trop caplja v kozjem rogu.

Ena opica je drugačna. Ne oblači se tako, kot se druge, ima drugačno barvo obraza. Ima plave oči. Ne vemo, kako je dosegla drugačnost. Najbrž da so ji druge opice vsiljevale splošnost, ki je splošnost posnemanja. Ta opica, ki jo vidimo kot mladeniča, je popolnoma različna. Najbrž so jo druge opice podile iz svojega tropa, verjetno so jo zasmehovale, verjetno so ji nastavlale pogubne pasti, ker opičja zloba je neizčrpna, je najbolj spopolnjen, najbolj izviren domišljjski svet teh bitij. Ampak ta opica se ni mogla predugačiti, ker je njena drugačnost zunaj lastnosti njenega plemena, zunaj njenega lastnega

borec

1 • 2 • 3 Revija za antropologijo, zgodovino in literaturo • XLIII

Jože Dežman **Ecce homo** 4

Spremno pismo: Dorica Makuc

Pietro Brignoli **Sveta maša za moje ustreljene** 9

Iz dnevnika vojaškega kaplana

dr. Braco Rotar **Vrnitev antropologije** 67

dr. Dušan Biber **Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB** 77

Mirko Ljubič **Na robu pameti** 153

Pismo

dr. Dušan Nečak **Dr. Anton Urbanc (1895–1956)** 162

Življenjska usoda Žiljana, odvetnika, pravnega zgodovinarja, prešernoslovca in udeleženca koroškega plebiscita

dr. Miran Komac **Elementi za analizo političnih procesov znotraj slovenske manjšine na Goriškem po drugi svetovni vojni** 181

Milica Strgar **Spremna beseda** 193

Jože Dežman **Pogovor z dr. Francetom Habjanom** 195

Martin Mencej **Moja srečanja z Ludvikom Mrzelom** 204

Risto Gajšek **O Dahavskem poročevalcu** 207

dr. Vanek Šiftar **S poštenostjo do resnice** 208

Tone Kebe **Resnica ali hvalisanje? 221**

Cvetko Zagorski **Bežen spomin na Jožeta Lampreta** 228

NA NASLOVNICI: Jože Ciuha, Variacija na temo XIV, 1983, sitotisk, 100 cm × 70 cm.

ANTROPOLOGIJA

dr. Božidar Jezernik: Vloga antropologije pri produkciji primitivov

dr. Cene Logar: Goli otok

»Uporabljali so vsa sredstva, da bi me zrušili. Računali so na ambicioznost: bil sem profesor, to ne boš nikdar več, če ne priznaš vsega, kar si delal sovražnega. Toda jaz nisem delal nič sovražnega, zato nisem mogel delati nič sovražnega.«

ZGODOVINA

Koloman Ciguit: Spomini

Stane Koman: Dnevnik bolničarke Helene Mihelič iz Kočevja

Stane Krašovec: Od malomeščanskega nacionalizma do socialističnega internacionalizma

Danica Lovrečič: O doktorju Vladimirju Kantetu in policiji

Niko Majnik: Podmorničarjev dnevnik

»Ko so naši voditelji 24. marca odpotovali na Dunaj, da podpišejo pakt, me je obšla neprijetna slutnja. Kot radiotelegrafist na podmornici Nebojša sem imel v službi in zunaj nje obilo priložnosti zapisati vsakokratne dnevne dogodke in sklenil sem, da bom za vsak primer pisal dnevnik.«

Ivan Mlekuz: Gradnikovci ob kapitulaciji Italije v Novem mestu

Janko Moder: Košarjeva pisma

»Na nekdanjem vojaškem pokopališču v Lokvici na Krasu je bil 16. septembra 1916 pokopan Tomaž Košar iz Stročje vasi pri Pristavi, eden od slovenskih vojakov s soškega bojišča, sin nekdanjega urednika Založbe Obzorja in uglednega prevajalca. Ker se je poleg njegovih pism s soškega bojišča ohranilo še nekaj drugače zanimivega gradiva, naj bo tukaj, vsaj v povzetkih, objavljenih še nekaj drugih pomembnejših listin.«

dr. Jure Mrzel: Vzpon in padec gledališkega upravnika (Spominska pričevanja o Ludviku Mrzlu, 4. del)

Anton Peternel: Razvoj OF v Poljanski dolini in poljanska vstaja leta 1941

Vinko Škerl: Resnična zgodba mojega življenja

dr. Teodor Tominšek: Sodstvo v Istrskem odredu

mag. Lojz Tršan: Ona

»Ker sta delo in osebnost Angele Vode, vodilne predvojne feministke, znanstvenice in publicistke javnosti manj znana, sem s tem prispevkom skušal orisati oziroma osvetliti zlasti tiste plasti njene dejavnosti, predvsem politične, ki so bile do sedaj večinoma neznane. Posebej dragocen je njen dnevnik, v katerem razkriva svoje 'nepravoverni' videnje dogodkov in samosvojost, zaradi česar so jo po osvoboditvi zaprli, po izpustu pa skrbno nadzirali in na različne načine onemogočali njeno dejavnost.«

MED PECO IN POHORJEM

Pred nekaj leti je prišel na Ravne na Koroškem za kaplana Igor Glasenčnik, in začel sistematično zbirati vse, kar je zvedel o znamenjih najprej v ravenski župniji, nato pa v vsej Mežiški dolini in v sosednjih Črnečah. Zapisal je podatke in spomine, kolikor so med ljudmi še živi in kjer je bilo mogoče, je zapiske dopolnil s podatki iz literature in drugih pisnih virov. Sestavil je tudi seznam znamenj, ki jih je uničila narava ali pa neugodni časi. Vsa znamenja je tudi fotografiral. Med zelo številnimi znamenji, saj spada Koroška med najbolj gosto posejane slovenske pokrajine s temi »bistvenimi značilnostmi naše kulturne krajine«, so pritegnila našo pozornost tista, ki so tako ali drugače povezana z vojnimi časi. Nekatera so bila postavljena po prvi svetovni vojni v zahvalo ali v spomin, še več pa po drugi, ko so se ljudje vrnili iz taborišč, partizanov, nemške vojske ali ujetništva. Vsako znamenje zase je delček zgodovine ljudi med Peco in Pohorjem, vredno, da ga s pomočjo zapiskov Igorja Glasenčnika in mojstrske fotografije Igorja Modica spoznamo tudi drugi. (Milan Vogel)

LITERATURA

dr. Emil Cesar: Pisateljica Alma Karlin in njeno bivanje med slovenskimi partizani

France Filipič: Norec (drama v petih dejanjih)

»Napisal sem jo v zimi 1942 na 1943 in jo končal 27. februarja 1943.«

dr. Boris Grabnar: Tinka

»Končno sem le vso svojo partizansko ostalino spravil na spodoben papir in pripravljal za vas in za revijo Borec. Mogoče je res vredno branja – ali pa so to le neznatni dokumenti o delovanju moje takratne fantazije. No, nekaj resničnosti je vendarle v tem, se mi zdi.«

Oliver Lustig: Taboriščni slovar

Prevedla Katja Špurova.

Ivan Mrak: Prezident Abraham Lincoln (himnična drama v sedmih stopnjevanjih)

»Napisana je bila leta 1933. Rokopis iz tega obdobja ni ohranjen. Pričujoča objava temelji na tipkopisu z avtorjevimi rokopisnimi popravki, ki je bila osnova predstave v Šentjakobskem gledališču v Ljubljani v sezoni 1937/1938.«

France Slogar: Sodni dan in Sodba

»Venca sonetnih vencev ali upesnjeno kroniko narodnoosvobodilnega boja sem napisal v letih 1941/1945.«

Vida Zavrl: Operacija (radijska igra)

»Ravensbrück. Minevali so zadnji trije meseci vojne – februar, marec, april leta 1945.«

DR. TARAS KERMAUNER

Odločitev – za zemljo ali za zvezde, in kakšne?

»Primerjam dve drami: Javorškovo in Partljičevo.«

DR. TINE KURENT

Plečnikova merska kompozicija (Primerjava med Finžgarjevim Svečnikom in litijskim spomenikom NOB)

»Sem nameraval na teh straneh obrekovati Italijo? Bog ne daj. Hotel sem samo popisati svojo osebno izkušnjo, ki je ne nameravam pozabiti. Toda če pustimo ob strani moje namere: bi lahko te strani žalile domovino?

Kdor misli tako, ne ve, kaj je vojna...

Prava krivda je torej v vojni sami: in ker so se vojskovale vse nacije sveta, je krivo človeštvo.«

Pietro Brignoli: Sveta maša za moje ustreljene

Jože Dežman

ECCE HOMO

REVOLUCIJA: PROTIREVOLUCIJA

Leta 1968 je centralni komite Zveze komunistov Slovenije razpravljal o dahavskih procesih. Dne 23. junija se je dobršen del slovenske politične smetane zbral v cekajevskem štabu. Mitja Ribičič je takrat jasnovidno opozarjal: »Sklep, da se gre v obnovo procesa (t. i. dahavskih procesov, op. J. D.), bi nujno sprožil verižno reakcijo, razširilo bi se v čas narodnoosvobodilnega boja, v čas vosovskih likvidacij, partizanskih likvidacij, včasih tudi za košček sira, včasih za hujše stvari. Razširilo bi se na likvidacijo volksdeutscherjev, odprlo bi se vprašanje likvidacije belogardistov, kočevske jame itd. Vsa stvar bi dobila lahko značaj podpore desnim procesom, kontrarevoluciji, zapadnim in drugim obveščevalnim službam.« (1, str. 366).

Ko so 24. aprila 1970 komunistični veljaki v vili Podrožnik razpravljali o poročilu Janžekovičeve komisije, ki je dokazalo zlaganost obsodb na dahavskih procesih, je Stane Kavčič izjavil: »Nihče nas ne more siliti, da bi druga vprašanja (ki ne zadevajo dahavskih procesov op. J. D.) odpirali; imamo vsa politična in druga sredstva do naših razrednih sovražnikov, da jim zavežemo usta, kar se tiče naših revolucionarnih postopkov. Torej, zame ni sprejemljiva logika, češ, če tu popustimo, bomo odprli plaz, tako da bi bilo vprašanje, kam bi nas to pripeljalo.« Dogovorili so se, da tožilec umakne obtožbo iz leta 1948, sodišče pa razveljavi razsodbe. In Stane Kavčič je končal: »To bi bil poslednji akt naše humanosti, in kdor bi še oporekal, mu takoj zamašimo usta.« (1, str. 507 in 529)

Pa Stane Kavčič ni imel prav. Imaginarij zgodovine, ki je pomembno krojil vsakdanjost prebivalcev Titove Jugoslavije, je bil tisto bojišče, na katero so borci za spremembo političnega sistema natresli (in še trosijo) celo goro očitkov dosedanjim oblastnikom.

Sveda so ljudem predvolilno obljubili resnico in poravnavo krivic iz preteklosti.

Kot raziskovalec se ukvarjam s posledicami, ki smo jih doživljali in jih doživljamo v tej deželi med drugo svetovno vojno in po njej. Del svoje politične mladosti sem prebil v zgodovinskih komisijah, svetih, odborih za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih izročil. Zato pozorno spremljam narodnospravna prizadevanja, med njimi posebej nastanek novih politično-zgodovinskih komisij, npr. pri skupščini Republike Slovenije ustanovljene Komisije za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti. Ideološki naboj, izražen je v izrazito tendenčnem nazivu sedanje skupščinske komisije, je protikomunističen. Toliko protikomunističen, kolikor so bili ustrezni organi za ohranjanje revolucionarnih izročil prokomunistični. Morda bi komisiji ustrezal krajši naslov: Komisija za izničenje revolucionarnih izročil.

Pustimo ob strani državno-politične posledice delovanja teh komisij (naj dodam, da nimam nič proti temu, da država pokoplje in popiše žrtve vojne in revolucije; zato sem npr. privolil v vodenje komisije za urejanje grobišč in popis žrtev vojne pri skupščini občine Radovljica).

Ignac Polajnar, predsednik komisije skupščine Republike Slovenije za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti, je v pismu predsednikom občinskih skupščin zapisal: »Tako naj bi bila osrednja pozornost v občinah namenjena pričevanjem tistih, ki so bili neposredno udeleženi, oz. vseh tistih, ki so kakorkoli neposredno seznanjeni s travmatičnimi dogodki polpretekle zgodovine. Republiška komisija si tudi želi, da bi zbrano gradivo iz

posameznih okolij sproti pošiljali na republiško komisijo, saj je to gradivo lahko zelo dragoceno tudi za skupino interdisciplinarnih znanstvenikov, ki jo vodi dr. Anton Ferenc.²

Torej so komisije za raziskave povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti razvojno gledano trenutno nekje v fazi komisij za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev, ki jih je nastajajoča revolucionarna ljudska oblast vzpostavila že v zadnjem obdobju druge svetovne vojne. Nadaljnji razvoj negovanja revolucionarnih izročil je potekal v več stopnjah. Vendar je osnovna značilnost bila, da so oblasti kot naročnik dajale podložnim znanstvenikom celo vrsto ukazov. Ti so z odvezo znanosti blagoslovljali voljo oblasti. In očitno jim v novem režimu stare vloge ostajajo.

Ni posebnih možnosti, da bi politiki nehali krojiti zgodovinski spomin po svoji meri. Vendar zaželimo državljanom, da bi projekti, ki jih politiki skušajo uveljaviti tudi s sklicevanjem na herojstva ali grehe preteklosti (trenutno predvsem nepredvidljivo vozlišče denacionalizacije), ne vplivali usodno na množice podanikov.

Kajti posledice političnega razlaganja zgodovine so lahko hude. Sodelovanje stroke pri njem ni vedno prav častno. Omenimo le nekaj utrinkov.

»Boris Kraigher je 19. marca leta 1948 na sestanku vodstva UDV (Uprave državne varnosti) navedel podatek, da so v zvezi z dahavskimi procesi operativno obravnavali 7.380 Slovencev in 2.144 tujcev.« (1, str. 30) Tisoči dosjejev. In tisoči taboriščnikov vrženi med osumljence. »Prav ta ocena je dajala madež vsem internirancem, zaradi česar so se le-ti nekaj časa čutili kot borci druge vrste in jim ob vsem trpljenju nismo priznali enakovrednega deleža v revoluciji, kar zadnje čase popravljamo,« je izjavila Lidija Šentjurs na skupni seji predsedstev centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in republiške konference SZDL Slovenije, 21. februarja 1977, in tudi pojasnila, da bodo spoved opravili zgodovinarji: »Predvideva se, da se formira muzej zapornikov in internirancev.« (1, str. 1035 in 1058)

Med drugo svetovno vojno je bilo nasilno mobilizirano v nacistično armado več kot 35.000 fantov in moč z okupirane Gorenjske in Štajerske. Čeprav proti svoji volji porinjeni v sovražne vrste, so bili v komunističnem javnem spominu anatemizirani tako kot domobranci. Več kot sedem tisoč padlih med vojno Zveza borcev ni štela med mrtve, preostali so podatek o tem, da jih je okupator ugrabil, marsikdaj grenil življenje.³ Država je bila tolikanj neumna, da državljanom ni dovolila, da jim okupator izplača odškodnino za prizadejano trpljenje. In če so pobiti domobranci v večstrankarskem prostoru postali prvorazredna protikomunistična gorjača, so nasilno mobilizirane v nemško vojsko do pred kratkim vsi pustili v blatu pozabe (tam so še vedno nasilno mobilizirani v druge okupatorske armade).

Tisoče komunistov so zmetali iz partije, ker se niso hoteli ločiti od kulturnega modela, ki ga narekuje krščanstvo. Partijski zgodovinarji bi se le stežka odločili za pogovor z Bohinjcem, ki je v partijskem anketnem listu napisal: »Vero pa sem imel in jo bom imel in od tega me ne bo nihče odvrnil pa če sem radi tega tudi izključen.«⁴ In tako v partijski zgodovini partijski zgodovinarji mimogrede prezrejo podatke, da je bilo še v zrelem obdobju delovanja partije v njej toliko članov kot jih je bilo iz nje izključenih ali so izstopili. Zveza borcev pa je vztrajala pri revolucionarnih izročilih, čeprav so njene člane bolj družile priznane bonitete kot partijska strast.

Raziskovalci – laični in akademski – so razmeroma ubogljivo pristali na tabuizacijo in getizacijo mnogih ljudi. Ali misli o zgodovini – dekli politike, slišimo tudi danes? Spomenka Hribar npr. meni, da bo treba za ugotavljanje komunističnih napak imeti cel inštitut.⁵ Ali to pomeni, da bo Inštitut za zgodovino delavskega gibanja – ta hip se sicer imenuje Inštitut za novejšo zgodovino – v kratkem dobil ustrezne smernice, morda tudi novo ime?

Upajmo, da bodo raziskovalci imeli nekaj več miru pred politiki kot doslej in da bodo manj dvorni norčki veljakov in bolj njegovega veličanstva Človeka. (Pri tem pa seveda ne pozabimo, da so politiki znanstvenikom, ki ne zmorejo sami misliti,

dobrodošla bergla in se ob sinekurnih koristih brž zadovoljijo z vlogo oprod.)

Do razumevanja človeka nas čaka dolga pot. Spoznati svoje prednike in sodobnike. Sneti maske vsiljenega javnega spomina. Preprečiti, da bi komunistično laž zamenjala protikomunistična ali katera druga. Eno hujskanje namesto drugega.

SOLJUDJE?

»Kaže, da se tudi vsakršne ideje, družbena gibanja in ideologije starajo, tako kot se stara človek...

Če komunizem res umira tako kot človek, potem bo novim generacijam marsikaj zapustil...

In še: če komunizem umira, potem je tudi umirajoči generaciji tega gibanja hudo. Skoraj vsako umiranje je hudo in naporno.«

kliče k obzirnosti Janko Kostnapfel.⁶

ECCE HOMO

Don Pietro Brignoli je v svoji Sveti maši za moje ustreljene razpet med iskreno željo, da bi pljunil vojni v obraz, in ujetostjo v svojo vero ter bojaznijo, da bi užalil sorojake. Njegovo knjigo so povečini pokupili neonacisti in tako skrili njegovo poštenje pred javnostjo.

Neonacistične, komunistične, protikomunistične in vsakršne druge zaslepljenosti so bile, so in bodo pristrane. Ne ukvarjajo se z vprašanjem, ali bo človeštvo preživelo ali ne, marveč snujejo svoje svete vojne na račun ljudi.

Človek je nekako še najbolj podoben podganam. Te so ljubeče do svojih znotraj svoje družbe, tujo podgano ubijejo. Spol, rase, države, skupnosti. Vere, znanja, moč – in še vse kaj drugega daje človeštvu skupno tkivo, blišč njegove ustvarjalnosti, iz vsega tega pa curljajo tudi premnogi izzivi človekovi uničevalnosti.

Ecce homo!

Tako je naslovil Konrad Lorenz sklepno poglavje svoje knjige *Das sogenannte Böse* (srbohrvaški prevod: *O agresivnosti*). V njej opozarja na omenjeno podobnost človeka s podgano in izraža upanje, da bomo ukrotili svojo uničevalnost. In pri tem daje posebno vlogo znanosti. Zadostno poznavanje človeka in njegovega položaja v vesolju bo pomagalo določiti ideale, h katerim naj stremi človeštvo.⁶

In naloga znanosti, ki govori o človeku, je, da človeka predstavi človeku tako, da izreže njegov lik s škarjami, do konca razprtimi med njegovo ustvarjalnostjo in uničevalnostjo.

LJUDOMRZNA PREKUCIJA

Marjan Žnidaršič je koncem leta 1990, po že opravljenem prehodu v parlamentarno večstrankarstvo, v knjižnici OF izdal knjigo *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem*.

Avtor je na vrednostno lestvico postavil partijsko: najvišja vrednota = komunizem & komunist.

Na primer: »...najzavednejši del slovenskega proletariata... njihovi najožji sodelavci... je bilo takrat približno dvajset komunistov, med njimi nekaj z zelo dolgim partijskim stažem, nekateri so bili sprejeti šele pozimi 1941/42. Starejši komunisti so bili... delovali dve močni partijski celici, med njimi komunisti železniških delavnic... je bilo še veliko sodelavcev komunistov, med njimi nekaj kandidatov za člane komunistične partije... komunistom je stala trdno ob strani še skupina krščanskih socialistov... ta je kmalu zatem postal član KPS...« (7, str. 118 in 119)

Naj poudarim, da nimam nič proti temu, da komunisti ohranijo svojo vero. In zavedam se, da vsako spoznanje nosi v sebi pečat dobe in iščočega, da so raziskovalni napor posameznikov in rodov le utrinki in neskončnem spoznavnem procesu. Vendar želim s tem primerom pokazati na to, kako ljudomrzno je pisanje zgodovine, ko je v ospredju malikovanje nekega ideološkega predsodka, in ne iskanje historične realnosti.

Marjan Žnidaršič je v knjigo uvrstil tudi poglavji: Napadi partizanskih enot na vlake, železnice in druge železniške objekte in Letalski napadi na okupatorjeve železniške objekte v letih 1944 in 1945. S knjigovodsko natančnostjo opisuje napad

za napadom: 565 napadov partizanskih enot in 309 letalskih napadov. Porabi skoraj 120 strani. In imenitno dokaže, da je knjigi neutemeljeno dal naslov *Železničarji in ...*. Pisca zanima namreč samo afirmacija partizanskih posegov na progo. Nikakor ga ne zanima, kako so se med napadi počutili železničarji. Zdrveti z lokomotivo z nasipa, biti obstreljevan – to niso mačje solze. Nedvomno je šok najmanjši strošek. Marjan Žnidaršič omenja (glede na to pač, da je jedro metodike pisanja kronik v knjižnicah NOV in POJ in OF mehanično prepisovanje virov) tudi žrtve teh napadov med železničarji: »... Strojvodja, kurjač, železniški policist in en železničar so utonili v Savi... Naslednji dan je med popravljanjem proge eksplodirala še tempirna mina in ubila vlakovodjo pomožnega vlaka in enega delavca, štiri pa ranila... Lokomotiva se je iztirila, razneslo pa je parni kotel ter ubilo strojvodjo in kurjača... Ob eksploziji je bilo ubito tudi osebje in spremstvo vlaka...« (7, str. 354, 363, 386)

Vendar teh žrtev med železničarji Marjan Žnidaršič ne upošteva. Tudi niti ne omenja železničarjev, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko in tam padli. Od žrtev šteje le talce, padle partizane in žrtve okupatorjevega nasilja. Torej pristaja na delitev žrtev na dobre in slabe, ki jo je uvedla Zveza borcev (in to kljub temu, da smo z okroglo mizo o žrtvah vojne tudi zgodovinarji dokazali nespreejemljivost te delitve).

Posebej opozorimo, da Marjan Žnidaršič nikakor ne pomisli na to, da bi spoštoval ubite pripadnike okupatorjevih enot kot žrtve. Številke o njihovih mrtvih so le dekoracija za zaželeno partizansko zmagoslavje.

Gornji primer opozarja, kako lahko ideološke uzde, na katere pristane stroka, krotijo raziskovalni razum. In v našem prostoru bodo uzde, ki so jih nadeli stroki pisci navodil za pisanje besedil v knjižnicah NOV in POJ in OF, očitno še nekaj časa veljale. In nič manj niso nevarne nasprotni partijske omejenosti, ki jih kot reprezentant neke usmeritve vztrajno seje Ivo Žajdela. Pa še kakšne bi se našle.

Vsem je skupna podobna ljudomrznost, na katero smo opozorili v besedilu Marjana Žnidaršiča. Tako ljudomrzno ukvarjanje s človekom lahko le krepí možnosti za spopad med ljudmi, ne srečujemo pa v teh predstavitvah človeka med rojstvom in smrtjo, med svetlobo in temo. To niso sporočila spoznavanja in sporazumevanja.

ECCE HOMO!

Borec je bil revija za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih izročil. Eno od orodij za uveljavljanje revolucionarnega novoreka o zgodovini. To poslanstvo je revija že preživela. Pietro Brignoli je svoje besedilo objavil leta 1973. V Borcu je bilo to besedilo leta 1977 le omenjeno (seveda duhovniki in zlasti italijanski niso imeli posebne cene v Borcu tistih dni). Premalo za tako zanimiv tekst.⁹ Zato tokratno objavo razumem kot najprijaznejši pozdrav spremenjeni vsebinski zasnovi revije, ki tudi v podnaslovu z zaobseganjem antropologije napoveduje nadaljevanje svojega že začetega obrata k človeku.

OPOMBE

¹ Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), Ljubljana 1990.

² Pismo Ignaca Polajnara predsednikom občinskih skupščin, 5. novembra 1990.

³ Jože Dežman, Jože Vurcer, Lojze Penič: Po sili vojak, Nasilna mobilizacija Slovencev v nemško vojsko – okupatorjev očločin, Celje 1990.

⁴ Jože Dežman: Bohinjski partijci, sprejeti v KP do konca leta 1945. Rokopis pri avtorju.

⁵ TV dnevnik, sobota, 19. januarja 1990.

⁶ Dr. Janko Kostnapfel: Mučna misel ob slovesu polkovnika Alojza Vrhovca ali: kako je mogoče, Borec 1990, št. 3/4.

⁷ Konrad Lorenz: O agresivnosti, Beograd 1970.

⁸ Marjan Žnidaršič: Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1990.

⁹ Nada Kobal: »Santa messa per i miei fucilati« (Sveta maša za moje ustreljene), ob 35. obletnici velike italijanske ofenzive, Borec 1977, št. 8/9.

Dorica Makuc

Zgodovinskemu dogajanju na Slovenskem v letu 1990, ko je prvim povojnim demokratičnim volitvam v slovenski parlament sledila sprava, skupna komemorativna slovesnost žrtvam povojnih zločinov v Kočevskem Rogu, so zavzeto sledili tudi Slovenci v Italiji. Na stolpcih goriškega tednika Katoliškega glasa so se spomnili knjige, ki je pred sedemnajstimi leti globoko presunila ne le slovenske, marveč tudi italijanske borce. Takrat je milanska založba Longenesi objavila knjigo Pietra Brignolija Sveta maša za moje ustreljene (Santa messa per i miei fucilati). Pretresljiv dnevnik je pisal katoliški duhovnik Pietro Brignoli, kmečki sin s podeželja Bergama v Lombardiji, rojen 15. oktobra 1990 v Cenate Sotto, ki je bil od leta 1936 do kapitulacije Italije poročnik kurat v italijanski vojski. Najprej je bil dodeljen na afriško bojišče, v domovino se je vrnil leta 1940 in bil še istega leta premeščen k 2. polku divizije Granatieri di Sardegna. Od 4. maja 1941 do 25. novembra 1942 je bil Pietro Brignoli v okupirani Sloveniji in Hrvaški. Ko sem zasledila knjigo v goriški državni knjižnici – po knjigarnah sem jo iskala zaman – in jo prebrala, sem med vrsticami pisanja tega nam neznanega vojnega kurata na najbolj izpostavljenih bojiščih Afrike in Evrope, predvsem na slovenski zemlji, srečala velikega človeka, ki mu je trpljenje nedolžnih narekovalo pisanje dnevnika, ki je ne le dokument časa, ampak tudi pomembno umetniško sporočilo.

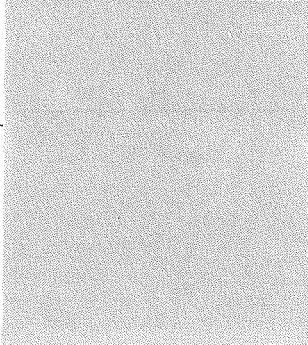
Na vseh svetih dan 1942 se je po treh mesecih in pol spremljanja strahotnih dogajanj, ki so ga globoko prizadele, odločil, da prepiše svoj zvezčič Knjižico za ustreljene (Libbricino dei fucilati), da bi ostal dokument o grozodejstvih, ki jih je njegova vojska počela nad nemočnim prebivalstvom okupirane dežele.

Dan za dnem je Pietro Brignoli zrl v obličje smrti nedolžnih ljudi, z njihovih ust je razbiral usihajočo molitev Zdravamarija, s katero so odhajali za vedno s tega pošastnega sveta, o katerem se kurat v svojih razmišljanjih kasneje tudi razpiše. Tako je v njem ob bombardiranju Rima, 19. julija 1943, pri iskanju umrlih pod ruševinami, že bilo ugaslo usmiljenje za vsako drugo trpljenje, ki ni bilo takšno, kot ga je občutil ob streljanju žrtev na slovenski zemlji. Posebej je v Brignolijevi knjigi zanimivo dopisovanje s starši neznanega ljubljanskega študenta, ki so ga partizani rešili z vlaka, ki je Ljubljancane vozil v Gonars. Kmalu nato je bil zajet kot partizan, čeprav ni imel orožja. Italijanska vojska ga je skupaj s sedmimi ujetimi partizani določila za streljanje. Mladi študent je pred smrtjo prosil kurata, naj sporoči staršem v Ljubljano, kje bo pokopan. Po vojni se križajo pisma med Ljubljano in Bergamom, težko je kuratu razložiti staršem, kje leži fant, pod katerim drevesom, saj ni bil pokopan v skupni jami. Toda vztrajnost staršev in odločnost Pietra Brignolija, da uresniči fantovo željo, pripeljeta do njegovega groba.

Tako je iz dnevnika vojnega kurata dokumentirano trpljenje slovenskega človeka, predvsem podeželskega prebivalca, kmeta, ki mu je bilo odvzeto vse: hiša, živina, nazadnje tudi življenje! Tako je bila, kot piše založniška hiša Longenesi v uvodu h knjigi, s pošastnimi dogajanjmi na okupiranem območju Ljubljanske pokrajine in reške regije zbrisana vsaka retorika o nujnosti bojevanja in obrambe. Vojaški kurat je pokazal tudi drugo stran medalje neke dolge oleografije in sentimentalne tradicije svoje dežele, da ima italijanski vojak (in njegovi predpostavljani) vedno lahko veliko (dobro) srce.

Razmišljala sem, kako priti do objave prevoda tega ne le za Slovence tako dragocenega in pretresljivega vojnega zapisa, in ga ponudila uredništvu revije Borec. Založba Longanesi knjige Sveta maša za moje ustreljene nima več v katalogu. Odgovorili so, da se moramo obrniti za dovoljenje za objavo na Brignolijeve sorodnike. Moja milanska prijateljica dr. Velia Bozza-Marri se je odpeljala v rojstni kraj Pietra Brignolija, za Bergamo vasico v lombardski ravnini blizu znanega zdravilišča Trescore balneario. V vasi so vsi vedeli za Pietra; ob devetdeseti obletnici njegovega rojstva so po njem poimenovali eno izmed ulic in so zelo ponosni nanj. Od njegovih sorodnikov živi le še sestra Giuseppina z družino. Vesela je bila milanskega obiska in zanimanja slovenske revije, da bi bil dnevnik njenega brata preveden v slovenščino. Obiskovalci je pokazala tudi kaseto, na kateri je posnetek domače proslave v spomin na plemenitega kmečkega fanta, ki je moral kot duhovnik, vojni kurat, preživeti vse grozote druge svetovne vojne.

Don Brignoli je umrl v Bergamu 17. avgusta 1969.

Pietro Brignoli

SVETA MAŠA ZA MOJE USTRELJENE

Iz dnevnika vojaškega kaplana

Pietro Brignoli
SVETA MAŠA ZA MOJE USTRELJENE
Iz dnevnika vojaškega kaplana

Spremno pismo (Dorica Makuc)

I

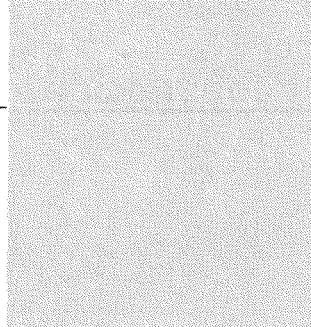
Zvezčič za ustreljene
Vojaške operacije, prvi cikel
Vojaške operacije, drugi cikel
Premislek
Opombe (Franci Strle)

II

Ogenj in žveplo z neba
Prolog
O obrekovanju
O strahu
O pogumu
Milost svetega olja
Poezija marmorja in konfeti z »deževnega neba«
Prvo reševanje
Sopotnik
Na mestu razdejanja
Osebne težave
Bridko razočaranje
Epilog

III

Korespondenca v zvezi
z iskanjem groba ustreljenega.
Nanj se nanašajo zapiski
z dne 17. in 18. avgusta 1942.

Prvo poglavje

ZVEZČIČ ZA USTRELJENE

Vseh svetih dan 1942.

Čas, ki ga živim zadnje tri mesece in pol,
je po čustveni plati nedvomno moje najbolj pretresljivo
in najbolj mučno življenjsko obdobje. Pri sebi nosim majhno
beležko,
v katero si zapisujem pomembnejše dogodke, toda popisana je
s tako slabim rokopisom,
da ga že čez nekaj let ne bom mogel več razbrati,
po drugi strani pa je zvezčič tako drobcen, da bi ga lahko
mimogrede izgubil.
Zavoljo tega sem se odločil, da ga prepišem.
Zakaj sem se ga namenil prepisovati prav danes,
pove že sam naslov Zvezčič za ustreljene.
Prepisal bom sprotne zapise in jih opremil z bolj ali manj
kratкими komentarji, pač glede na pomembnost dogodkov.
Prvo poglavje bom prepisal iz svojega dnevnika,
to pomeni, da se bom vrnil za dva meseca nazaj,
pred začetek velike ofenzive.

1942 (vnebohod)

»Obupan sem. Dogodki minulih dni so me porazili.

Datuma, ki si ju moram zapomniti:

7. 5. 1942: dan, ko sem sprejel svoje vojake, mrtve in ranjene; med njimi komandanta polka.

12. 5. 1942: dan, ko sem prisostvoval ustrelitvi štirinajstih ljudi.«

Na tem mestu bi bil potreben daljši komentar, vendar bom poskušal biti jedrnat.

Dne 7. maja so nam sporočili, da se na nekem področju zadržuje uporniška tolpa, zato se je naš tretji bataljon odpravil na lov za njimi: naletel je na tolpo in vnel se je boj. Opoldne je na naši strani padel en vojak, en podporočnik pa je bil ranjen.

Okrog treh popoldne se je komandant polka, ki je ostal v vojašnici, odločil, da bo šel do bataljona. Hotel ga je spraviti domov še pred večerom zaradi vaje. Naslednji dan bi namreč moral celoten polk na parado v mesto ob obletnici ustanovitve imperija.

Ko je polkovnik prišel na kraj spopada, so uporniki streljali le še poredko. Kljub temu je zahteval, da vojaki poskačejo na tovarnjake, in ukazal odhod, ne da bi sumil, da je pred njimi pripravljena past. Toda zaseda je bila že postavljena in bila je izredno močna.

Kolona je torej zapeljala v ozko sotesko in tam so jo začeli z vseh strmin z vso silo obstreljevati. Vojake je zajela panika, tako da ni bilo mogoče organizirati nikakršne obrambe. Tovornjaki, ki niso imeli poškodovanih gum, so z največjo naglico odpeljali naprej, na nesrečo pa se je eden prevrnil in zaprl pot tistim, ki so vozili za njim.

Nastala je prava klavnica.

Med triintridesetimi padlimi je bil tudi komandant polka in med stotimi ranjenci je bilo več oficirjev.¹

Sredi noči se je prvi bataljon odpravil po mrtve in ranjene, toda na pol poti je dobil ukaze divizijske komande, da ne smejo naprej; ob zori naslednjega dne je bilo zaukazano, naj se držijo kote, tako da so prišli na kraj nesreče šele ob štirih popoldne. Vendar bataljon ni našel ne mrtvih ne ranjenih: ob prvem jutranjem svitu jih je pobralo vozilo, ki je prišlo slučajno mimo, in jih odpeljal v mesto v bolnišnico.

Borili so se hrabro: kljub splošni paniki je neki kapetan poskušal spraviti svojo četo v strelce, da bi se branili, pa mu je roke presekal strojnični rafal; drug podporočnik, že sam laže ranjen, je vso noč branil ranjence in padle z ročnimi bombami.

Kar sem popisal zgoraj, je hudo, to, kar imam še napisati, pa je naravnost strašno. Skušal bom najti primerne barve, čutim pa, da bo zares živo ostalo

vklesano le v moji duši.

Prvi bataljon je po udarcu dobil ukaz, naj ostane na terenu in prečeše področje.

Polovil je vse odrasle moške po domovih, po gozdovih, povsod: bilo jih je približno šestdeset. Temu je sledila nagla sodba in izid je bil: štirinajst smrtnih obsodb.

Še zmeraj jih vidim, kako sestopajo z vzpetine, na kateri so bili obsojeni: do kraja so poraženi. Obdani z žalostno slutnjo svoje skorajšnje usode, so nosili na nosilih mrliča, ki je bil ustreljen dan prej. Za njimi gredo ženske, zaskrbljene za usodo svojih mož.

Deževalo je.

Določeno je bilo, da bi jaz dal obsojencem versko pomoč.

Vendar sem prosil poveljnika bataljona, da pokličejo kakšnega duhovnika iz soseščine, ker sam nisem znal jezika teh nesrečnežev. Najprej mi je komandant prošnjo gladko odklonil; pri večerji pa sem ga spet prosil in tedaj mi je dovolil, seveda na mojo odgovornost.

Obsojenci, ki še niso z gotovostjo vedeli, kaj jih čaka, so preživeli noč v sobi v pritličju hiše na samem, zunaj vasi, pod stražo vojaške čete.

Ženske so prespale v sosednjih hišah in zgodaj zjutraj so bile vse zbrane pred zaporom. Ko sem torej ob pol sedmih pripeljal tja duhovnika, so ženske in obsojenci pri priči razumeli, kaj se bo zgodilo.

Za to občutljivo poslanstvo sem izbral domačega župnika, starčka sedemdesetih let. Ko sem mu v latinščini povedal, za kaj gre, je prebledel. Zagotovil sem mu, da jih bom na zadnji poti spremljal sam: on naj bi samo vzel štirinajst hostij in šel z mano.

Ko se je župnik prikazal na vratih, je tistih štirinajst mož... kdo bi mogel popisati njihove obraze, ponoviti njihove prošnje, njihove vzdihе, njihove krike? Ste že kdaj poskusili narediti nad psom kretnjo s korobačem, kakor da ga boste ubili? Ste videli, kako vas pogleda?

Tudi staremu župniku so se zasolzile oči. Rekel sem mu, naj pohiti, in odšel iz sobe.

In sredi te tragedije se je zgodilo nekaj nenavadnega.

Takoj ko sem prišel v zapor, sem naredniku, ki je stražil, ukazal, naj spravi ven vse vojake in naj gre tudi sam, ker se bodo obsojenci spovedali. Pri priči je ubogal, toda po neumnosti je pustil v sobi vse nabito orožje (strojnico in enajst pušk); na napako se je spomnil šele čez pol ure.

Ko mi je to povedal, sem se že videl mrtvega.

Na stečaj sem odprl vrata in pričakoval rafal, zagledal pa sem ganljiv prizor: nekateri so klečali pred spovednikom, nekateri so čakali ob strani, drugi so ležali na trebuhu na tleh in pisali. Siromaki še pomislili niso, da bi lahko uporabili orožje, ki so ga imeli na voljo, in se prebili ven.

Kakor hitro so me zagledali v uniformi na vratih, so skočili k meni, misleč, da sem kdo ve kdo in da imam kdo ve kakšno oblast, in me rotili, naj jih pošljem na delo v Italijo, na rusko fronto ali v Afriko, da bi delali karkoli že in kjerkoli že: da jih le ne bi pobili, ker da imajo starše, žene in otroke. In ko sem jim razložil, da sem duhovnik, so pokleknil predme in mi objemali kolena: »Gospod!... Gospod!... Gospod!...«

Ženske zunaj so stokrat nagnali in stotič so se vrnile. Nekatere so nosile v naročju ali vodile za roko otroke, vse so nosile kanglice ali cule s hrano za tiste, ki bodo čez nekaj minut nehali živeti.

Pustil sem župniku dve uri časa, da bi mu lahko vsak, potem ko bo prejel zakramente, povedal vse, kar želi svoji družini.

Ko je župnik prišel iz hiše, ni več vedel, v kateri smeri je njegov dom.

Rekel mi je: »Bili ste zelo strogi.«

Ženske so ga takoj obkrožile, vendar sem jih spravil proč in mu nisem dal časa, da bi govoril.

Tako je prišel usodni trenutek.

Morali bi biti streljani zunaj vasi.

Da ne bi uporabili preveč vojakov, so se odločili, da jih bodo streljali v treh skupinah: pet, pet in štiri.

S prvimi petimi sem stopil na majhen tovornjak, ki nas je odpeljal petsto metrov iz vasi. Poiskali so prostor daleč od ceste: dolinico sto metrov stran.

Hodil sem pred žalostno povorko. Peterica je bila zvezana s tenkim konopcem. Hodili so s težavo, omotično so se vlekli naprej in tu in tam je kdo slabotno vzdihnil.

Prišli smo.

Oficir je razpostavil strelski vod.

Zelo mladega in tako kot obsojenci bledega zdravnika sem vprašal, ali ima preveze, vendar jih ni imel. Komandantu voda, ki je bil tudi zelo mlad in bled, sem rekel, naj da vojakom natančna navodila, da obsojenci ne bi preveč trpeli. Vojaki so godrnjali, da to ni njihovo delo in da se ne ve, ali so ti ljudje krivi ali ne... Tako sem se moral sam vmešati, potem ko sem že imel štolo za vratom in križanega v rokah; rekel sem jim, da za to ne bodo odgovarjali, in jih prosil, naj streljajo dobro, da ljudje ne bodo trpeli več, kot je potrebno.

Potem sem vsakemu obsojencu ponudil križ v poljub in vsakega poljubil še sam (in ti nesrečneži so mi vračali poljube, čeprav sem bil oblečen v vojaško uniformo); poiskal sem v žepu prvega robec in mu prevezal oči, potem sem to ponovil tudi pri drugem in tretjem in četrtem; peti ni imel robca: prevezal sem mu jih s svojim.

Vsi po vrsti so me med prevezovanjem prosili: »Gospod! Gospod!« (Slišal jih bom do smrti).

Začnem moliti Zdravomarijo v njihovem jeziku: povzamejo jo vsi.

Obrnem se h komandantu voda: pade komanda.

Umaknem se malo vstran: zagrmi salva in peterica se zruši na tla z molitvijo na ustih.

Po vrsti jim dajem poslednje olje in za mano oficir strelja milostne strele.

V razmiku petnajstih minut se potem zvrstita še dve skupini in obred se ponovi.

Eden od četverice je med molitvijo Zdravemarije prišel do besed »prosi za nas« in jih začel ponavljati, enkrat, dvakrat, večkrat v crescendo, ki je postal slednjič krik: »Prosi za nas! Prosi za nas! Prosi za nas!!!«

VOJAŠKE OPERACIJE, PRVI CIKEL

Da ne bi tvegali, da obrekujem Italijane, moram tu vstaviti nekaj opazk.

Ko je pod pritiskom sil osi vlada ozemlja, na katerem smo delovali, razpadla in so italijanske čete zasedle del ozemlja, so se domačini razveselili.

Pa ne zaradi tega, ker bi posebej ljubili Italijane in bi si jih želeli za vladarje, marveč zato, ker so se neizmerno bali Nemcev in so med obema vladavinama raje prenašali našo, morda pa tudi zaradi skrivnega upanja, da ne bomo ostali dolgo, saj so nas imeli za šibkejše od Hitlerja.

Ko pa je naša vlada razglasila njihovo regijo za italijansko provinco (zaradi lahko razumljivih razlogov, če pomislimo na apetite Nemcev), so se zaprli vase. Vendar na začetku ni bilo pravega protitalijanskega gibanja (najsibo zaradi notranje dezorganizacije in dezorientacije ali pa zaradi strahu pred Nemci).

Nekaj časa, več mesecev, so bili le namigi: vzvišeni pozdravi in prezirljivi nasmeški na račun oficirjev, nedajanje prednosti oficirjem na pločnikih, suvanje kakor nehote.

Jezni oficirji bi bili radi reagirali, toda imeli so zvezane roke, saj je vlada zahtevala strpnost in guverner mesta je bil pripravljen prenesti vse.

Prišlo je tako daleč, da je kdo pljunil pred noge oficirja, pa ni nihče nič ukrenil.

Prišlo je tako daleč, da so pri Duceju prosili za pomilostitve obsojenih na smrt za politične delikte.

Vendar je bila ta naša potrpežljivost, ki je hotela biti dobrota, razumljena kot strahopetnost in znamenja sovražnosti so začela naraščati, tako da je prišlo celo do terorističnih akcij.

Tako je bilo v mestu do izbruha vojne z Rusijo.

Na podeželju pa je bilo drugače. Naše vojake so v glavnem spoštovali in celo ljubili. Spominjam se, da so nas ljudje, ko je naš polk zapuščal svojo prvo rezidenco, gledali z žalostjo.

Po začetku sovražnosti z Rusijo pa se je v mestu položaj še poslabšal. Prišlo je namreč do močne komunistične propagande, po cestah in stanovanjih so ponoči trosili letake, pojavljali so se napisi na zidovih in ilegalne okrožnice.

Vlada je poostrila propagando, začela je s procesi in obsodbami, toda položaj se je čedalje bolj slabšal in postajal obupen.

Poslabšalo se je tudi na podeželju.

Zgostile so se zasede upornikov, ki so prišli od kdo ve kod, vsaj njihovi vodje (morda iz Španije: med njimi seveda ni manjkalo italijanskih in nemških komunistov; prav gotovo je celoten stroj poganjala Anglija, ki je hotela ustvariti drugo fronto).

Ni treba posebej poudarjati, da so se številni meščani pridružili upornikom in, na žalost, tudi številni podeželjani.

Prišla je zima in prinesla nekaj napadov na manjše postojanke in nekaj miniranj železniških prog.

Armadno poveljstvo je tedaj, vsaj po mojem mnenju, naredilo hudo napako: namesto da bi okrepili postojanke v notranjosti, so jih umaknili in se tako izpostavili vtisu, da jih je strah, hkrati pa prepustili podeželske kraje oblasti upornikov.

Slednji pa niso držali križem rok. Narobe, s terorističnimi akcijami so

pokazali prebivalstvu, da so močnejši od Italijanov; potem pa so zagnali tako propagando, da so ubogi kmetje morali misliti, da so izgubljeni.

Kakor smo izvedeli iz propagande, so vsak dan pobili na stotine Italijanov, ki bi se bili radi vrnili v Italijo, če bi le mogli; pričakovali so Stalinove čete; prišlo naj bi tudi šeststo letal. Ko so naše čete začele ofenzivo, so bili torej vsi prepričani, da gredo proti Stalinovim četam.

Spomladi so se zasede neverjetno pomnožile in kmalu je bilo onemogočeno redno funkcioniranje železnic.

Vsak dan so našeli veliko padlih in ranjenih.

Slednjič je vlada sklenila, da bo sicer ohranila svoje pristojnosti kot civilna vlada, da pa bo v resnici postavila vojaško vladavino. Tako je prišlo do ofenziv.

16. julija

»Bataljoni gredo v akcijo.«

Okrog desetih dopoldne sta naša artilerija in skupina alpske artilerije odprli peklenski ogenj z nekega hriba na vasico v dolini: nekaj ubitih žensk in otrok, ostanek prebivalstva je pobegnil v gozdove; kar so jih naši bataljoni polovili, so jih obravnavali kot upornike in so z njimi temu ustrezno tudi ravnali.

Na srečo imajo ti ljudje dobre noge.

18. julija

»En ustreljen.«

Vojaštvo je prišlo v vas o mraku. Preiskave po hišah so dale naslednji izid: ena puška in nekaj bomb, ki so jih našli v nekem seniku. Pri hiši sta bila dva moška, oče in sin; prvi je imel šestinpetdeset let, drugi pa dvaindvajset. Odločeno je bilo, da ustrelijo sina in izpustijo očeta.

Nisem mogel pospremiti tistega nesrečnega, ker ga je komandant, tako se je opravičil, dal ustreliti, medtem ko sem tekkel v cerkev po popotnico, da ne bi zaradi čakanja preveč trpel.

Pritožil sem se pri komandantu polka, ki je z mano docela soglašal in mi potem dolgo govoril, da bi me prepričal, da je kljub nasprotnemu videzu človek s srcem. Dejal sem mu, da mu verjamem na besedo.

Ustreljeni je bil pokopan, potem pa so ga morali prekopati, ker je bil pokopan na mestu, kjer bi lahko onesnažil vodo. Pozneje so ga sorodniki seveda še enkrat prekopali in ga prenesli na pokopališče.

O ljudje, mir mrtvim!

19. julija

»Še štirje ustreljeni v isti vasi.«

Zaradi česa? Zelo preprosto: visok oficir iz armadnega korpusa je prišel tisto jutro na obisk k polkovniku in ga oštel, ker se mu je zdelo, da ravna premilo.

Vsi štirje so se oklenili kaplana in rjovel kot ranjene zveri. Zaprotil sem bil krajevnega kaplana, da jim podeli zakramente. Nikoli ne bom pozabil izraza na njegovem obrazu in zvoka glasu, ko mi je, takoj ko je zagledal smrti zapisane, rekel: »Tele? Kaj jih ne bi mogli kako rešiti?«

Polkovnik mi je dovolil, da sem jih pokopal na pokopališču.

Tistega večera je bila procesija s štirimi krstami zelo žalostna.²

21. julija

»Osemnajst ustreljenih v drugi vasi.«

Rad bi zapisal ime te gorske vasice s krvjo njenih ustreljenih.

Tja smo prišli na večer po tako neurejenem maršu, da sem si rekel, da ti uporniki res niso nič prida, ker nas niso postrelili.

Vas so že opustošili črnosrajčniki po bitki, v kateri je bil hudo ranjen stotnik komandant bataljona. Da povem po resnici, uporniki so tam na veliko gospodovali: imeli so mitinge, parade, popisali so vse zidove z boljševističnimi gesli in proklamacijami: in vaščani so jim, kakor smo izvedeli, na vso moč ploskali.

Črnosrajčniki so aretirali vse odrasle moške, ki niso utegnili pobegniti, in vojaško sodišče našega polka, ki jim je sodilo, jih je osemnajst obsodilo na smrt.³

Ne bom poskušal popisovati, kako je bilo, ko sem s štolo prišel k tistim osemnajstim nesrečnežem. Povedal bom samo, da jih nisem mogel pomiriti in sem jim zategadelj s pomočjo prevajalca rekel:

»Dragi moji, če bi mogel umreti sam, da bi vas rešil, bi to storil z zadovoljstvom; vendar ne morem narediti prav nič, zagotavljam vam, da sem naredil vse, kar je bilo v moji moči. Poklekните, opravite kesanje in dal vam bom odvezo in sveto obhajilo.«

Eden od osemnajsterice (nenavadno lep tridesetletnik) je druge zaprosil, naj umolknejo, in jim na kratko spregovoril v njihovem jeziku.

Ko je končal, so pokleknili vsi razen enega. Podelil sem vsem odvezo in jih obhajal. Ko sem prišel do tistega, ki ni hotel poklekni, mu je najbrž zakrament, ki sem ga držal v rokah, poklonil poseben pogled, tako da je fant, premagan, počasi pokleknil. Bil je edini, ki je znal italijansko.

Popisal sem že, kako streljajo bližnjega, zato nisem pripravljen tega ponoviti. Vendar ne morem mimo tega, da ne bi omenil nekaj podrobnosti.

Eksekucijski vod je bil sestavljen iz črnosrajčnikov, ki so v mestu streljali politične obsojence, potem ko so bili ti obsojeni po pravilih; komandant voda je bil poveljnik voda, ki je imel v mestu enako nalogo: torej sami neobčutljivi ljudje.

Ene in drugega sem na žalost že videl v akciji: obsojence so pokončali s prvim strelom.

Tam gori pa je poveljnik trepetal in ni pravočasno dal ukaza, in tresli so se tudi črnosrajčniki, tako iz štirih skupin niso s prvim strelom pokončali niti enega; nekdo iz prve skupine je celo ostal v pokončnem položaju. Poslušajte, kaj se je zgodilo potem.

Takoj po salvi sem pohitel k padlim, da bi jim dal poslednje olje in papežev blagoslov, potem pa sem zaslišal klice: »Kaplan, proč, proč, proč!« In ko sem se ozrl, sem zagledal vse cevi naperjene vame.

Ker nisem bil opazil, da eden še stoji, sem mislil, da hočejo še enkrat streljati na padle, in sem jezno zakričal poveljniku: »Ne veš, da druga salva ni dovoljena? Pridi raje sem in jim daj milostni strel.« Potem sem začel dajati poslednje olje, on pa je hodil za mano in jih streljal.

Ko sem prišel do zadnjega, sem ugotovil, da še stoji: nesrečnež je bil priča vsej ceremoniji.

Še drug dogodek.

Kakor zmeraj, sem tudi tokrat poljubil vse obsojence, potem ko sem jim dal

poljubiti križ. Ko sem prišel do tistega, ki je le nerad pokleknil za obhajilo, mi je namignil, da ni treba (bil je tudi edini, ki ni hotel preveze).

Osupel sem obstal, in ko sem doumel, sem dejal: »Nič hudega, če odklanjate moj poljub (bil sem v uniformi), poljubite pa vsaj križanega.« Ponudil sem mu križ in mož ga je poljubil.

Vojaki, ki so gledali (radovednežev se nikoli ni manjkalo) in opazili njegovo odklonilno kretnjo, so povedali, da je pljunil na križ. Razširila se je celo govorica, da je izpljunil sveto hostijo in da je bil... Milančan.

Radijska raca, ki ji je zmeraj do tega, da razširja senzacionalne novice, četudi so še tako strašne.

23. julija

»Še šest ustrelenih v isti vasi.«

Od teh šestih so bili štirje bratje. Tudi ti so tarnali, da se mi je trgalo srce. Vendar so tarnanja, kakor pri prejšnjih, trajala samo kakšne četrte ure po tistem, ko so izvedeli, da morajo umreti, ko pa so jih peljali iz hiše, so bili, vsaj na videz, mirni.

Ker pa so jih radovedneži videli šele takrat, so mislili, da so apatični in da jim bodo malone naredili uslugo, če jih postrelijo. Zoper tako gledanje sem se moral večkrat postaviti, pri čemer sem uporabil premislek, ki razloži tako vedenje: »Če jih tako dobiš po glavi, da te vrže, ti zagotavljam, da potem, ko si čisto na tleh, ne boš več reagiral.«

Ti ljudje so bili mrtvi, še preden je padel strel.

In kako smo zapustili to skrajno nesrečno vas! Odšli smo s trumo starcev brez otrok, žensk brez mož in otrok brez staršev, s samimi nemočnimi, od katerih je večina izgubila tudi hiše, ki so jim jih požgali; bili so brez sredstev za življenje (njihovi hlevi, kokošnjaki in polja so bili izropani), pustili smo jih gole, umrli naj bi od lakote.

24. julija

»Sveta maša za moje ustreljene. Raj in pekel obstajata, drugače besedi vrlina in greh ne bi imeli pomena, pravzaprav tudi življenje ne bi imelo nikakršnega smisla.«

25. julija

»Vas revežev: eden ustreljen.«

To je bila vas revežev. Kazno je bilo, da so tu divjali uporniki: vsi drogovi za električno razsvetlavo in telefon so bili na tleh. Naši so aretirali vse moške in jih zasllišali, potem pa so jih del poslali v internacijo, druge pa spustili. Naše čete so kljub ukazom, da se ne smejo ničesar dotakniti, ropale po hišah in poljih.

Obsojenec ni bil iz te vasi, poslali so ga k nam, kdo ve odkod, od komande tretjega bataljona.

Ko so mu povedali, da je obsojen na smrt, in potem še, da sem jaz duhovnik, si je tako globoko oddahnil, da sem moral spoznati, kako trdna je bila vera tega reveža.

Sam od sebe je pokleknil in prekrižal roki na prsih.

Vendar ga še mrtvega niso pustili pri miru.

Naslednjega dne je topničarski vod, ki je šel mimo, opazil zrahljano zemljo,

vojaki so pomislili, da je morda tam kaj skrito in so zemljo izkopali... Potem pa so tekli na poveljstvo z obvestilom, da so uporniki ustrelili človeka in ga pokopali v gozdu.

Obšla me je skušnjava, da bi pustil listek na grobu z napisom: »Ko jih postrelimo, jih vsaj pustimo počivati v miru.«

28. julija

»Tudi ubogim podeli Bog svoja čudesa. Užil sem čudovit sončni zaton.«

Spominjam se kraja in pokrajine, kakor da ju imam pred očmi.

Sredi tega praznika narave sem se vprašal, kako morejo biti ljudje tako blazni, da se vojskujejo.

1. avgusta

»Enajst ustrelenih in vas v plamenih: nisem bil zraven.«

Julija smo marširali skozi zelo gost smrekov gozd. Na zoženem delu poti je bila cesta prekinjena: uporniki so ob njenih robovih posekali najmanj tristo dreves, da so padla na cesto in jo popolnoma zaprla; za povrh pa je bila še prekinjena na dveh mestih z globokima jamama.

Seveda smo se morali ustaviti, da bi jo popravili, in tu je približno pol ure po našem prihodu padel podporočnik, mislim, da komandant izvidniškega voda.

Pogumen do nepredvidnosti kot zmeraj se je odtrgal od voda.

Ko je zagledal oborožene ljudi, se ni umaknil, marveč je stopil naprej, potegnil pištolo in ustrelil; isti trenutek so ustrelile tudi puške in ga z dvema streloma zadele v prsi.

Še preden so vojaki mogli odgovoriti s puško, so uporniki izginili. Bila pa je z njimi tudi ženska, ki je bila šibkejša in ni mogla pobegniti; ostala je na mestu mrtva.

To so bile prve novice, ki jih je uradno razširilo poveljstvo polka.

Govorili pa so, da je podporočnika ubila ženska in da je bila sama. Slišali smo celo pravljico, da ga je ubila neka ženska s terase hiše, kjer se je sončila (kot da bi bilo za oficirja velika čast, če ga ubije ženska v kopalkah).

Naslednjega dne sem videl oba mrliča: oficir je bil zbran in videti je bilo, kot da spi; ženska pa je bila vsa zmajličena po obrazu in prsih in roke je stegovala nad glavo, kakor na nekaterih grozljivih janzenističnih križih.

Odločil sem se, da bom poročnikovo truplo odpeljal na pokopališče v mesto, še prej pa sem hotel pokopati žensko.

O tem drugem dejanju pa nekdo ni hotel niti slišati; rekel mi je, da nima pravice do cerkvenega pogreba, ker je komunistka. Kako dober je naš vojak! Pokopali so jo z materinsko milostjo.

Nekaj dni po tem, ko sem se vrnil iz mesta, kamor sem bil pospremil poročnikovo truplo, sem izvedel, da so v vasi, ki je bila najbližje zasedi, ustrelili enajst ljudi. Bili naj bi komunisti in jih je, vsaj tako so mi povedali, kot take izdal njihov župnik.

Župnik je bil menih, ne vem katerega reda. Potem ko jih je izdal in so bili obsojeni, jih je šel obiskat v zapor, prigovarjal jim je, naj se pokesajo svojih grehov, in je vsem dal skupinsko odvezo (vsaj tako mi je rekel).

Toda izdajstvo njegovih ovčic (ki je bilo storjeno, tako upam, da bi odvrnil

hujše zlo) mu ni dobro obrodilo, zakaj kmalu zatem je cela vas skupaj z njegovim župniščem in cerkvijo pogorela do tal.

Namen požigalca je sicer bil, da bi požgal samo hiše ustreljenih, toda veter je opravičil svoje. Ko sem šel čez pogorišče, so ženske in otroci klečali na mestih, kjer so prej stale njihove hiše, in molili rožni venec.

5. avgusta

»Štirinajst ustreljenih. Moja priprošnja: sedem plus dva. Deček, ki zavpije: 'Živela Italija!' Maševal sem za moje ustreljene.«

Tudi ime te vasi je eno tistih, ki bi jih rad zapisal s krvjo njenih ustreljenih.

Ustrelili so jih štirinajst: pet jih ni bilo iz te vasi in nisem zvedel, za kaj so bili obsojeni, razen za dečka, o katerem bom govoril pozneje; devet pa jih je bilo iz vasi in sem se mogel in moral zanje pozanimati.

Tistega jutra, ko bi morala biti izvršena sodba, je prišel k meni brigadir karabinjerjev, ki je vodil posadko tistega kraja, in me prosil, naj posredujem pri poveljstvu. Čeprav sem bil prepričan, da ne bom nič dosegel, sem se prisilil in šel navsezgodaj iskat odgovornega. Rekel sem mu: »Kaj ni mogoče storiti ničesar, da bi rešili teh sedem obsojencev iz vasi? Karabinjerski brigadir...«

Nekaj časa me je zamišljeno poslušal in potem odvrnil: »Govorili bomo s karabinjerskim brigadirjem.« Odšel sem v prepričanju, da sem jih rešil, in se vrnil, da bi pomagal drugim petim.

Krajevnemu župniku sem naročil, naj jih spove in obhaja, potem pa je pogrebni tovornjak odpeljal. Sam sem na nedolgo pot šel peš in ko sem prišel na cilj, sem jih našel med čakanjem klečeče v molitvi v dveh skupinah. Sledili so znani prizori, dodal pa bom še neko podrobnost.

Med peterico je bil tudi fant, star morda šestnajst let. Kakor sem izvedel pozneje... (Naj zadostuje! Če se hočem držati svojega namena, moram znati potegniti črto v rokopisu.)

Vtem ko so mu zavezovali oči, mi je rekel: »Ker sem nedolžen, me morate ustreliti prvega.« Misli je, da izstrelijo salvo za vsakega posebej. Ker sem bil bolj seznanjen s postopkom, sem mu zagotovil, da bo tako. Dal sem mu poljubiti križ in pogledal komandanta voda, ki je ukazal: »Ogenj!«

Tedaj se je zgodilo nekaj, česar nihče od nas ni pričakoval, in morda je Bog hotel, da bi nas s tem kaznoval: deček se je postavil v pozor, po vojaško udaril s petama in zavpil v italijanščini: »Soldati, viva l'Italia!« Nisem mogel drugače, kot da sem stekel pred naperjene puške, in ga začel objemati in poljubljati. Prav vseeno je, ali je to naredil, da bi si **in extremis** rešil življenje.

Po salvi sem se obrnil in rekel: »Če se zdaj sami ne ustrelimo, je to le zato, ker smo šleve.« Vsi so obstrmeli.

Podporočnik komandant strelskega voda je bil tako presunjen, da je dal nekemu milostni strel v trenutku, ko sem ga prekrizal po čelu: »Per istam sanctam unctionem... Dragi moj, mi tukaj vemo, koliko je vredno življenje... vendar, če bi mi hotel prihraniti...« Nekaj vojakov je jokalo.

Vendar nebo ni hotelo, da bi bilo tragedije za to dopoldne konec.

Na nesrečo se je pravzaprav šele začela. Takoj ko sem se vrnil na poveljstvo, sem izvedel, da jih je treba ustreliti še devet. Toliko je bilo vredno koordinirano posredovanje kaplana in brigadirja, da so sedmim, že določenim, za katere sem

upal, da sem jih rešil, dodali še dva. Oziroma da bom natančen: enega, za katerega je prišlo posebno priporočilo, češ da so mu uporniki ubili mater, so velikodušno izpustili in dodali druge tri.

Ni mi treba poudarjati, da sem se pozneje zelo pazil, da ne bi posredoval.

Tako se je tistega na moč nesrečnega dopoldneva tragedija začela znova.

Mislim, da ne pretiravam, če rečem, da smo bili tako pobiti kot umirajoči: vojaki niso hoteli več streljati, nihče ni pisnil; v tišini, ki je nastala, je ječanje obsojencev še bolj trgalo srce.

Da naslednji ne bi preveč trpeli, so se odločili, da bodo povečali strelski vod, in prisilili so kopače (ki so v času operacij postali grobarji), da so vzeli v roke puške: eden je bruhnil v jok. Potem pa so vsi, mojim priporočilom navkljub, streljali skrajno slabo, tako slabo, da je obsojenec v drugi skupini (deveterico so razdelili v dve skupini), ki je bil zadet prenizko, med prsi in trebuh, ostal na nogah in sta mu iz trebuha brizgnila zajetna curka krvi, mi pa smo stali tam kot bebeci, ga gledali in se spogledovali med sabo, ne da bi vedeli, kaj storiti – celo večno minuto.

Slednjič je vendarle padel in dali so mu milostni strel.

V zvezi z milostnim strelom moram povedati, da je velikokrat prišlo do pravega klanja. Hoteli smo, da bi čimprej umrli, ker jih ni bilo mogoče gledati, vendar pa človek, najsi je bil tudi zadet v srce ali v glavo, ne neha takoj dihati. Potem so dobili drugi strel pa tretji in četrti: na koncu je ljudem, ki so že dobili šest krogel v prsi, še osem iz revolverja docela razmesarilo glavo. Naj nam Bog odpusti ta barbarstva iz milosti.

5. avgusta

»V vasi treh cest: vse uničeno, tudi cerkev.«

Od treh cest je bila tista na sredi glavna in ob njej je stala cerkev (takoj bomo videli razlog za nedovršen pretekli čas).

Prišli smo 5. zvečer, po razdejanju. Najhuje je bilo s hišami: nobena ni ostala cela, tako da sta se morala komanda in komandant sprijazniti z neudobno namestitvijo (in še deževalo je).

Človek bi rekel, da se v tej vojni pohlep po uničevanju izraža predvsem v požiganju domov: Nemci požigajo, Italijani na Balkanu požigajo, Anglija meče zažigalne bombe na Milano, Genovo in druga mesta Italije in Nemčije; Japonci požigajo, ves svet je v plamenih. In tako so bile tudi tiste tri lepe ceste uničene v plamenih.

Če naj bom iskren, tudi tu so uporniki naredili hudiča in vojaki divizije niso mogli priti vanjo drugače kot z bitko. Toda kdo je branil reveže kmete, preden so prišle tja naše čete? Kakšno pomoč so jim dajale nasprotno oborožene tolpe? Kmet hoče živeti v miru in se pri priči pridruži tistemu, ki ima moč. Zakaj jih armadno poveljstvo ni zavarovalo, kakor bi moralo? Le zakaj bi se morali, neoboroženi, postaviti na našo stran zoper oborožene ljudi? Mimo tega pa jih je propaganda vsak dan prepričevala, da je z nami konec.

Po drugi plati so naši poveljniki razmišljali takole: če vse uničimo, bomo tudi upornikom odvzeli sredstva za življenje, če te ljudi prestrašimo bolj, kot bi jih mogli uporniki z manjšimi sredstvi, jih bomo uklonili in obrnili k nam.

Na požganih cestah ni bilo žive duše. Samo v eni od treh se je v majhni cerkvi nastanilo kakih dvajset oseb, večinoma žensk in otrok.

Nekega dne je prišel k nam na obisk general, poveljnik divizije, in ko je videl te bednike, je bil kljub vojni ganjen in je naročil, naj jim dajo nekaj testenin.

Tudi glavna cerkev je bila požgana. Razširile so se govorice, da so jo požgali komunisti, toda prav kmalu je prišla na dan resnica: zoper vseobčo voljo so jo zajeli plameni, ki so pogoltnili cesto. Že ko sem jo zagledal od daleč, se mi je stisnilo srce: v zvoniku ni bilo več zvonov, pločevinasta konica se je bila tako upognila, da je križ odpadel, toda zadržala ga je sredi poti žica strelovoda in zdaj je visel obrnjen narobe.

8. avgusta

»V vasi treh cest: trije ustreljeni pri tretjem bataljonu; posredovanje nekega podporočnika. Mati s štirimi otroki in enim na poti.«

Spovedal sem jih in obhajal, in ko sem se v sprevodu odpravil na morišče, mi je ves obupan pritekel naproti bled podporočnik in me vprašal: »Kaj, tele je treba ustreliti?«

»Kakor vidiš.«

»Tista dva sem vendar pripeljal jaz, in to samo zato, ker sem vedel, da je treba vse zaslišati: prepričan sem, da sta nedolžna. Nemca sta, eden ima štiri otroke in nosečo ženo.«

»Le kaj bi jaz lahko naredil, dragi prijatelj?«

»Pojdite vendar posredovat na komando.«

»Ne bo pomagalo.«

»Potem grem pa sam.«

Tako je tudi storil: vzel je tovornjaček in šel. Naročil sem, naj odpeljejo zapornike nazaj v hišo, čeprav sem bil prepričan, da jih bomo kmalu spet pobrali. In res se je dobri podporočnik vrnil in povedal, da so ga malone zaprli, ker je ustavil streljanje.

Žena enega od teh dveh je prihajala vsak dan s štirimi (prelepimi) otroki in enim na poti; prinašala je hrano možu. Prihajala je tudi še potem, ko je bil mož že ustreljen, a so jo vojaki odpravljali z usmiljeno lažjo.

Kakšne muke sem trpel, ko sem gledal tisto skupinico! Muko je bilo razločno videti tudi na obrazih vojakov in oficirjev.

Slednjič so ji povedali, da je bil mož interniran v Italijo. Uboga ženska, ubogi otroci, kje ste zdaj? So vam morda požgali tudi hišo in odpeljali živino?

8. avgusta

»Še zmeraj v tej nesrečni vasi: sedem ustreljenih pri prvem bataljonu. Posredovanje nekega komandanta.«

Sedmerico je ustavil prvi bataljon in njegov komandant je, ko jih je poslal poveljstvu polka, živo priporočil trojico, češ da so po njegovem prepričanju nedolžni. Na nesrečo priporočila niso upoštevali.

Pripravil sem jih na smrt v požgani cerkvi: požgani cerkvi, ki se bo v kratkem pod pritiskom vremenskih neprilik sesula. Obsojence, ki so jokali in prosili milosti in ki bodo čez nekaj minut telebnili na tla pod silovitostjo svinca. Svet, ki je poteptal nadnaravna načela in se zdaj sesipa, svet, ki vleče v svoje dokončno razsulo s sabo človeka.

Stara ženica (mati enega sedmih) je tako kot žena, ki sem jo omenil, več dni prihajala s cekarjem in spraševala po sinu. To pot sem se malce maščeval boleznim radovednežem, ki se jih ni nikoli manjkalo pri žalostni predstavi (ljudje časa, iger): prisilil sem jih, da so odnesli trupla k jami.

Odtlej so bili pri predstavi navzoči samo nujni gledalci.

11. avgusta

»Ustreljenec pri tretjem bataljonu.«

Najprej so pravili, da je kolovodja tolpe, pozneje pa, da je propagandist.

Okrog poldneva je prišla žena in mu prinesla kosilo. Odločili so se, da bodo za pol ure preložili eksekucijo, kajti že prej je bilo določeno, da bo ustreljen prav ob tej uri. Zaprt je bil v neki kleti.

Ko je vstopila žena, so se vojaki nagnetli pri vratih, da bi opazovali. Opozoril sem jih na obzirnost in jih odstranil.

Kmalu po tistem sem zagledal, da se ženska oklepa moževih ramen. Bala se je, da ga bodo poslali v Italijo. Ko bi vedela, da je že pripravljen eksekucijski vod!

12. avgusta

»Sveta maša za ustreljene (v požgani cerkvi). Odhod proti vasi, kjer smo bili prvič. Divizijsko poveljstvo je sicer odločilo, da se bomo vrnili v mesto, poveljstvo korpusa pa je hotelo nadaljevati operacije.«

Svete maše, ki sem jo opravil v tisti cerkvi sredi tolikerih streljanj (in za ustreljene) ne bom nikoli pozabil.

Kar zadeva nadaljevanje operacij, so najbrž tekle stvari takole: Mussolini je prišel v Gorico in ko je zbral armadne poveljnike, je menda silovito napadel armadnega poveljnika, ker je odstranil postojanke in s tem izsilil operacije, kar je omogočilo Angliji uresničiti željo po drugi fronti. Duce je torej ukazal, da dokončajo operacije, ki so že potekale, da bi jih potem ukinili.

Je bila to radijska rasa? Mislim da ne, nikakor pa ne morem zatrditi, da je možno tudi resnično.

14. avgusta

»Obiskal sem prelepo vas naše prve nastanitve: kakšno razdejanje! Spet sem videl tudi svoje male slepce in sprejeli so me z navdušenjem. Srečal sem dva dobra kolega: veliko olajšanje po tolikerih tegobah, ki jih nisem mogel deliti z nikomer.«

17. avgusta

»En ustreljenec in sedem padlih v boju.«

Končno smo dosegli bojno črto, ki je bila predvidena. Številne druge enote so se povezale z oddelki naše divizije, tako da so sestavili zelo ozek obroč, iz katerega se uporniki ne bi mogli prebiti.⁵

Zjutraj 17. so na območju, ki je bilo do tedaj izključna last upornikov, artileriji s topovi velikega in majhnega kalibra zagnali tak ogenj, da se je tresla zemlja.

Uporniki so bili res tam in za trenutek jih je presenečenje dezorganiziralo, zakaj nekateri naši ujeti vojaki so mogli zaradi tega presenečenja pobegniti⁶

in so še isto jutro prišli na našo stran. Prav tako je pobegnilo okrog dvesto ljubljanskih študentov, ki so jih uporniki pobrali z nekega vlaka, ki jih je peljal v Italijo (odklopili so vagone), in jih, v skladu s komunističnim sistemom, prisilili, da so ostali z njimi in obdelovali zemljo.

Kakor sem že povedal, je bil obroč ozek in pričakovati je bilo poboje.

Na večer prvega dne je prišlo do dogodka, ki je bil zelo skromen v primerjavi s tem, kar so pričakovali: sedem oboroženih mož se je poskusilo prebiti iz obroča in bili so na mestu ubiti. Osmi je prav tako poskušal preboj, a je padel živ v roke našim: ni imel puške, rekli pa so, da je imel pri sebi revolver, našli so ga nedaleč od kraja, kjer so ga ujeli, in mislili so, da ga je odvrigel prav on.

Ko so ga pripeljali pred komandanta, ga ta ni niti zaslišal, marveč je ukazal: »Ustrelite ga!« Potem se je obrnil k meni: »Don Pietro, izročam ga vam.«

Bil je doktor, ne vem katere stroke, in bil je uradnik (italijanskega) komisariata v mestu, a ker so ga tam sumili, so ga hoteli internirati.

Na svojo nesrečo se je znašel na vlaku študentov in padel v roke upornikov. Kaže, da je kakšen mesec opravljal kmečka dela, potem pa se je tega dela, ki ga ni bil vaje, očitno naveličal in se je pridružil vojskujočim se upornikom. (Ta »očitno« dodajam danes, ker se ne spominjam, odkod sem to izvedel.)

Zakramente je sprejel z ganljivo pobožnostjo. Potem me je prosil, da mu dovolim napisati list za mater in ji ga kasneje tudi izročim.

Pisal je: »Danes bom umrl, potešen z zakramenti; vojaški kaplan mi je obljubil, da bo dal prenesti moje truplo na mestno pokopališče. Poljube.«

Pisava je bila nekoliko negotova, vendar jasna. Potem je vzel iz žepa listnico in mi jo izročil. Še preden sem jo spravil, me je prosil: »Dovolite, da poljubim materino sliko.« In ko mi jo je vrnil, je še rekel: »Povejte ji, da nisem bil nikoli komunist.«

S prsta si je snel tudi zlat prstan in mi ga izročil.

Potem je še rekel: »Recite vojakom, naj me dobro ustrelijo.«

Ni hotel preveze čez oči in salva mu je pretrgala Avemarijo na ustnicah.

Po končanem opraviu me je dal poklicati pribočnik, da bi mu izročil dokumente. Odgovoril sem mu: »Zakaj mu jih niste vzeli, preden ste ga prepustili meni? Če pri svojem opraviu dam umirajočemu besedo, je ta obljuba sveta in nihče me ne more prisiliti, da bi jo snedel.« Božja milost je hotela, da ni vztrajal.

Po vrnitvi v mesto sem stvari izročil nadškofu, da bi jih dal družini, in nekaj dni zatem sem imel dolg pogovor z očetom in stricem ustreljenega.

Jim bom kdaj mogel vrniti truplo njihovega sina?

(Vrnil sem ga. Zapisek z dne 3. septembra 1958.)

18. avgusta

»Pokopal sem ustreljenega in sedem padlih.«

Sedem padlih v boju sem pokopal v plitvi skupni grob, ker je bilo zemljišče kamnito, ustreljenega pa samega pod neko drevo, da bi ga lahko spet našel, ko se bodo politične razmere spremenile in ga bom mogel izročiti družini, kakor sem obljubil njemu in njegovim.

18. avgusta (popoldne)

»Še sedem ustreljenih. Žena nekoga, ki je stanoval v kraju naše prve nastanitve.«

Omenil bom samo nekatere podrobnosti, zakaj opisov tragičnih dogodkov imam čez glavo.

Popoldne so v skupinah prišli na našo stran bivši študenti iz mesta, ki so jih, kakor sem že napisal, ugrabili uporniki. Izdano je bilo povelje, da se jih ne strelja, marveč da jih pošljejo nazaj v mesto.

Med njimi pa jih je bilo sedem, ki niso sodili k napadalnemu vlaku; rečeno je bilo, da so jih uporniki pobrali v drugih okoljih, vsakega posebej, in jih prisilili, da so šli z njimi.

Vojaško sodišče jih je obsodilo na smrt.

Enega sem dobro poznal, bil je šolski vratar v kraju, kjer se je bil nastanil naš drugi bataljon v naši prvi rezidenci. Stanoval je v nekem predelu tega kraja, z ženo in otroki. Če je bil kdajkoli kdo žrtvovan zaradi osebnega sovraštva, je bil to ta človek.

Prosil me je: »Gospod kaplan, naredite kaj in me rešite!« Toda kako naj bi jaz opravičil njegov beg iz trga in njegovo kasnejšo prisotnost pri upornikih?

Tudi on mi je izročil nekaj predmetov s prošnjo, da jih izročim ženi, toda zdelo se mi je prehudo, da bi sam sporočil ženi novico, saj sem jo poznal, zato sem to poslanstvo zaupal naredniku ekonomu, ki ji je iz usmiljenja rekel, da je mož padel v boju.

Dva iz skupine sta bila starca. Nista zmogla več drugega dela, kot da sta čuvala živino upornikov.

Če ne bi že prej vedel, da so starci pred smrtjo šibkejši, bi bil to spoznal ob tej priložnosti.

18. avgusta (popoldne)

»Danes so ustrelili ranjenega mladeniča, potem ko so ga ujeli in ga je preiskal zdravnik. Niti obvestili me niso, da bi mu podelil odvezo.«

Tudi če se ne bil odločil, da bom zamolčal ime regije, kjer smo delovali v času naše ofenzive, bralec ne bi potreboval veliko fantazije, da bi si predstavljal, da so vse operacije potekale v gozdovih: to so bili razsežni gozdovi z ogromnimi starimi drevesi, med katerimi se tu in tam odpre majhna planjava z vasico, skoraj docela skrito med zelenilom sadnih dreves.

Med pohodi, v tišini in polmraku gozdov, pod stoletnimi jelkami bi se bil neizmerno veselil, če ne bi bilo mučnih misli na ustreljene in streljajoče.

Tudi to pot smo bili v gozdu. Da bi se uporniki, ki so bili obkoljeni, lahko prebili, so med drugimi zvijačami uporabili tudi to, da so splezali na gostolistna drevesa in zlezli z njih ob primernem času za hrbtom vojakov, ki so iz dneva v dan bolj ožili obroč.

Še preden smo se zavedli, jih je pobegnilo kdo ve koliko.

Mladenič, o katerem sem si zabeležil v dnevnik, je tudi pomislil, da bi se rešil na ta način, toda na njegovo nesrečo so ga odkrili. Ukazali so mu, naj se spusti na tla in ker ni ubogal (tako vsaj so mi povedali), so ga obstrelili. Krogla mu je ostala v enem kraku pljuč. Čeprav je bil hudo ranjen, ni padel z drevesa, marveč je prav počasi splezal dol. Poslali so ga na komando in tam ga je pregledal zdravnik, rekoč, da je hudo ranjen.

Videl sem ga: od časa do časa si je ogledoval rano in se ni menil za nikogar, kakor da ga nič in nihče ne zanima.

Nisem šel k njemu, saj sem bil prepričan, da ga bodo poslali v bolnišnico.

Toda v času, ko sem šel k drugim šestim, so mu rekli, naj gre domov in se sam pozdravi, in ko se je napotil, ga je zadel rafal in brzostrelke.

Na moj ugovor so mi rekli: »Če bi ga poslali v bolnišnico, ga ozdravili in pozneje obsodili, bi preprosto pomenilo, da bi mu podaljšali trpljenje za šest mesecev. Razen tega pa, kdo ima toliko poguma, da bi rekel ranjencu: 'Zdaj te bomo ustrelili'?«

20. avgusta

»Dve ujetnici.«

Končno sem lahko videl dve ženski upornici. Prva je bila v hlačah in rekli so, da je ločenka (že na prvi pogled je bila videti avanturistka); obraz druge je govoril samo to, da je kozav. Obe sta trdili, da so ju uporniki ugrabili (in če je bilo to res, so bili uporniki morebiti res odlični vojščaki, kot moški pa zelo slabega okusa).

Nekaj oficirjev je predlagalo, da bi jih ustrelili. Vmešal sem se rekoč, da bi bilo za slavne vojake, kakršni so naši, nečastno ustreliti razoroženi ženski.

Še istega dne pa so ustrelili tri druge, ki so jih našli v jami, iz katere (tudi to so mi le povedali) niso hotele. Kaže, da so bile zelo lepe, zakaj celo velikaši (ne vem, od kod so prišli na obisk k polku) so jih hoteli videti.

Če bi bili to trije moški, umrli z orožjem v rokah, jih nihče ne bi niti pogledal.

20. avgusta

»Človek, ki je poskusil narediti samomor, ustreljen brez verske pomoči.«

Ujeli so ga, in ko je videl, da ne more več pobegniti, se je poskusil ubiti. In gospodje s poveljstva prvega bataljona, ki znajo poleg tega, da so odlični vojščaki, tudi nekaj teologije, so modrovali takole: »Ta človek se je hotel ubiti, torej je zagrešil smrtni greh in nima pravice do verske pomoči.«

In tako so ga ustrelili, ne da bi me bili obvestili o tem.

20. avgusta

»Ranjeni od naših. Nočna bitka z našo divizijo.«

Povedal bom, kako so se naši streljali in ubijali med sabo in kako so, po mojem videnju, uporniki pobegnili iz obroča, ki naj bi bil zanje usoden.

Sredi noči, ko je luna zašla in je bila tema v gozdu popolna, so se zaslišali značilni strelji. Naše, bojevanja nevajene oddelke, je zajela panika in vse vojaštvo je začelo streljati, vsak z orožjem, ki ga je imel na voljo (s puškami, ročnimi bombami, brzostrelkami, strojnicami, topiči in topovi). Streljanje je bilo peklensko.

Ker je bil obroč že zelo zožen in ker razvrstitev vojske ni bila popolna, je en oddelek streljal na drugega, tako da so bili oboji prepričani, da jih obkroža na tisoče upornikov.

Kot primer naj navedem, da je komandant enega naših bataljonov, neko noč vidno pretresen telefoniral na komando in zaprosil za okrepitev z oklepnimi avtomobili, v resnici pa so nanj streljali naši. (Predstavljajte si, da bi pri vseh kroglah, ki so žvižgale v temni noči, vojaki ob streljanju tudi napadli.)

Uporniki so tako lahko ugotovili vse naše položaje in se po tem ravnali pri preboju obroča.

Če bi danes rekel vojakom in oficirjem, da je bilo tako, bi me linčali: prisegajo namreč, da so videli (v trdi temi?) kdo ve koliko upornikov; saj imajo vendar privide.

Voditelji oddelkov seveda poznajo resnico, da pa bi prikrili sramoto, si izmišljajo pravljične številke mrtvih upornikov pri poskusu preboja. Danes jih seveda niso pripravljeni preklicati.

21. avgusta

»Ponoči dva vojaka ubita od naših krogel (minometi poročnika H).«

Ker je bilo tako, kot sem popisal zgoraj, ni mogoče, da ne bi bilo mrtvih.

Poročnik H (kakor prejšnjo noč major Y) je imel tisto noč občutek, da je tako tesno obkrožen, da ga uporniki že obmetavajo z ročnimi bombami (bombe so seveda bile, a bile so naše).

Torej je dal naravnati svoje minomete na 81 mm, tako da so izstrelki tvorili ciljni krog z radijem ne več kot šestdeset metrov. Če pomislimo, da je akcijski radij teh topičev (razen če mi tistega dne oficirji niso povedali resnice) stopetdeset metrov in da je H nabijal celo noč kot obseden, se je res treba zahvaliti Bogu, da je od svojih vojakov pobil samo enega.

Drugega so ubile krogle iz naših brzostrelk.

Ko so naše divizije čez nekaj dni pospravile taborišča, seveda niso imele v pesti niti muhe.

21. avgusta

»Ranjen poročnik Cruschetti.«

Slednjič vendarle zapisek, ki me spomni na prijateljske obraze: na nesrečo so vsi odšli. V vasi osemnajstih plus sedem ustreljenih ob začetku naših operacij smo spali skupaj v isti napol porušeni sobi Cruschetti, Tomasini, Muretti in jaz.

Tomasini je bil zdravnik, vodja medicinskega oddelka polka. Bil je zelo mlad, izjemen Napolitanec: sramežljiv kot dekcle, občutljiv, nežen, tih, oster in natančen opazovalec, poštenjak.

Bil je moj tovariš pri ... ustrelitvah. Spominjam se, da je v Šentvidu, potem ko je bilo ustreljenih prvih osemnajst upornikov, zaradi obupa in pozabljenja prišlo do popivanja in takrat se je skoraj napil.

Na žalost vseh so ga premestili tistega dne, ko je umrl poročnik, ki ga je menda »ustrelila ženska v kopalkah«.

Muretti je bil sodnik naglega vojaškega sodišča. Ker ni mogel prenesti pobijanja, se je kakšen teden po ustrelitvah dal premestiti zaradi bolezni in je tudi takoj odšel v mesto.

Bil je miren človek in vedno nasmejan. Ponoči je vlekel dreto in privlačil nase naše čevlje. Zdaj poveljuje vođu šeste grupe, ves srečen, da mu ni treba več soditi.

Cruschetti je bil skoraj otrok: nekoliko klepetav, vendar odkrit; kadar me je videl, da sem se žalostil pred skorajšnjim streljanjem, je postal tudi sam žalosten.

Bil je očetov edinec (sin polkovnika pri vojaškem ministrstvu), nekoliko razvajan, zato so ga številni kolegi gledali postrani. Za njegovih hrbtom so govorili o njem grdo, v obraz pa so mu laskali zaradi vplivnega očeta.

Zdaj mi ostane samo še kapitan ekonom, imeniten človek, ki pa je preveč zagrenjen zaradi svoje družine in nevarnega dela. Z drugimi oficirji sem v vljudnostnih odnosih; kadar se srečamo, smo ljubeznivi, smejemo se in šalimo: nekateri so tudi dobri kristjani, pravega prijateljstva pa vendarle ni.

24. avgusta

»En ustreljenec (nisem mu mogel podeliti poslednjega olja).«

Bil je starejši upornik, ujeli so ga z orožjem v rokah, z njim je prej streljal na nas. Ko so ga privedli na komando, se je spuščal prvi mrak. Treba je bilo pohiteti s streljanjem in rekli so mi, naj opravi s svojim poslanstvom. »Samo trenutek,« sem rekel, »grem po sveto olje.« »Nobenega svetega olja«, je bil ukaz in moral sem se vdati njihovi »nesveti« volji, drugače mu ne bi mogel dati niti odveze.

Umrli je lepo, kakor vsi uporniki, hočem reči, da ni vzdihoval in prosjačil. Bil je skrajno miren, čeprav so ga tako pretepli, da je bil ves zabuhel.

Med potjo je rekel vojakom: »Danes vi ustreliti mene, jutri kdo drug ustreliti vas.« Dobil je poslednjo odvezo in zelo pobožno poljubil križ; in tudi on je umrl med molitvijo Zdravemarije.

25. avgusta (na pohodu)

»Zibelka iz protja«

Zjutraj smo v neki vasi zapustili samo grobarja. V pokrajini so zelo pogoste vasi brez prebivalcev. Tu so prej živeli Nemci in zdaj, ko bodo Nemci postali gospodarji sveta, so se hoteli vrniti v domovino (mislim pa, da bi bili nadvse srečni, če bi se danes mogli vrniti).

Zgoraj omenjeni grobar, možic kakšnih osemdesetih let, se ni hotel vrniti in je z velikim veseljem pokopaval ustreljene. Pokopal jih je že okrog štirideset in rekel je, da bi rad prišel do sto: potem pa bi zapel svoj **nunc dimittis**.

Ta majhna hijena je kovala v sebi vse sovraštvo svoje rase zoper raso, med katero je živela in ki ni bila njena.

Ko smo se vzpenjali od tiste strani, smo naleteli na požgano vas (v notranjosti so zdaj nepoškodane vasi izjema, ki osuplja: to ni tako ob železnici).

Na poti, ki je tekla pod vasjo – zdaj samo še kup ruševin – je pritegnila pogled zibelka iz protja, vsa polomljena. Mislim, da so se vse oči polka ustavile na tej ostalini in da ni bilo nobenega, ki ga ne bi razžalostila.

In ne smemo pozabiti, da so ljudje danes navajeni gledati velike drame, ne da bi jih pretreslo.

25. avgusta

»Obupane žene. Ena zahteva pravico.«

V vasi, kamor smo bili ravno prišli, smo pozaprli vse moške, kakor pač povsod. Na začetku operacij se prebivalstvo ni kdo ve kako vznemirjalo, kadar smo zapirali odrasle moške, ker niso vedeli, kaj jih čaka. Odkar pa so se razširile vesti o tem, kaj se dogaja, se je pri tem postopku zmeraj dvignil val obupavanja.

Tako je bilo tudi v tej ... osvobojeni vasi. (Označba ni iz prvotnega Zvezčiča, opomba pisca.)

Ker so moške pobrali iz hiš in jih nagnali na travnik ter jih zastražili, so

se ženske zbrale tam blizu; prosile so in jokale tako presunljivo, da so onemeli celo manj občutljivi vojaki. Kdaj pa kdaj je kdo ozmerjal to bedno gručo in ji zagrozil, da bodo postrelili vse moške, če ne bodo nehale. Za trenutek je vse obmolknilo, potem smo zaslišali zadržano ihtenje in nazadnje so jokale še bolj obupano kot prej.

To pa ni vzelo vsem teka.

Med kosilom so gnali mimo nas dve kravi in dva lepa vola.

Nisem se posebej zmenil za to, zakaj zadnje čase je sestavljalo polk več živine kot oborožencev. Po opravljeni maši pa je prišel k meni desetnik in mi povedal, da je v bližini ženska s trumo otrok in da zahteva nazaj svoje živali.⁷

Šel sem tja in našel žensko v obupu: kazala je na otroke in njihovo nežno starost in jokala. Poklical sem prevajalca in ženska je začela pripovedovati: »Imela sem moža in pred šestimi meseci so ga poslali v Italijo. Vola sta mi pomagala orati in kravi sta mi dajali mleka za otroke. Kaj bom dala otrokom jesti brez živine?«

Obrnil sem se na pribočnika, s katerim sem se zmeraj dobro razumel in ki je imel, kljub številnim napakam, dobro srce, kadar ga ni kvarila rja: pri priči je ukazal kapetanu, ki je bil zagrešil to junaštvo, naj vrne živino.

Vem pa, da so se nekako sporazumeli, da obdržijo enega vola.

26.–27. avgusta

»Čudovita vas revežev.«

Naj opišem eno tistih vasi v pokrajini, ki mi ostajajo živo v spominu zaradi svoje divje lepote.

Hiše niso lepe (skoraj vse lesene in s slamnatimi strehami), čemijo v gozdu dreves (hrušk, jablan in sliv), ki so polna zrelega sadja; vse to pod bleščečim jutranjim nebom, ki se popoldne pooblači, obilno grmenje in potoki dežja pa izdatno osvežijo zrak.

Morda se mi je ta vas zazdela tako lepa zaradi letnega časa in vremenskih razmer ali pa nemara zato, ker tam niso nikogar ustrelili.

26.–27. avgusta

»Ženski in otroški jok. Plemenitost komandanta. Zdaj je čas stoikov...«

Ko so se vojaki ustavili v tej vasi revežev, je nastal vik in krik. Posumil sem celo, da so nemara ženske vnaprej podučile otroke, da morajo močno jokati, da bi nas ganili. Vsi namreč vedo, da smo Italijani na dnu srca sentimentalneži (čeprav pod vplivom politike, ki ni naša, delamo kdaj pa kdaj grozovite napake).

Najbolj me je ganila stara ženica: tekala je od enega do drugega in jadikovala. Nihče ni razumel, kaj natanko pravi, in da bi jo potolažili, so vsi rekli »da«.

Ko je prišla do mene, sem poklical prevajalca. Rekla je, da so ji enega sina odpeljali uporniki, drugi je doma slep, tretjega pa smo ji odpeljali mi: kdo bo obdeloval zemljo? Še posebej zdaj, ko je čas žetve!

Ker sem naročil, naj ji povedo, da mora ohraniti upanje, me je prišla obiskat naslednjega dne, ko sem ležal na travniku, zunaj šotora. Dal sem ji vedeti, da sem duhovnik, in tega se je neizmerno razveselila: »Jezus Marija! Jezus Marija!« je vzklikala s sklenjenimi rokami. Potem mi je naštel vse Marijine

cerkve v pokrajini in povedala še mnogo drugih reči, brez konca.

Podaril sem ji sveto podobico, vendar ni hotela oditi. Potem pa sem ji dal nekaj bolj tvarnega. Stvari je spravila v odprtino na prsih in odkorakala proti domu, noseč vidno v roki samo podobico.

Potem sem imel dva dneva resnično mir. Tudi komandant je bil dober, bolj dober kot pravičen: bil je bolj misionar kot vojščak. Dan pred pohodom je prišel obisk: pri zajtrku so bili naši gostje general komandant divizije in z njim tudi njegov predstojnik iz glavnega štaba ter druge velike živine.

Kakor ponavadi smo med zajtrkom govorili o operacijah, ki so potekale. Po pravici povedano, se general ni izkazal kot zver (in tudi zatrdno mislim, da ni bil).

Rekel je, da nekateri primeri strogosti, če bi jih uporabili pravično, prebivalstvu ne bi škodili, in ker je posebej poudaril besedo »pravičnost« (že prej sem ga slišal uporabiti to besedo), mislim, da je hotel opomniti navzoče, naj bodo zmerni. Zdi se mi, da bi bil še milejši, če njegovi nadrejeni ne bi mislili drugače.

Zlo je v tem, da je treba v vojaškem življenju (ne le v vojaškem, a najbolj v tem), če hočeš delati kariero, misliti natanko tako kot nadrejeni.

Na nesrečo sem ob tej priložnosti sedel ravno nasproti načelnika glavnega štaba. Dotlej sem se mu zmeraj na moč izogibal, pa ne zato, ker bi ga imel za dobrega ali slabega, marveč zavoljo tega, ker me je takrat, ko mi je prvič naložil, da spremim ustreljene, in sem se naredil bolnega (nadomestil bi me lahko kdo drug), ozmerjal z nadležnežem in mi poslal zdravnika, da bi me preiskal. Šlo je torej za osebno zamero. In res so bile že prve besede, ki mi jih je namenil, dražeče: »Kako je kaj z moralo, prečastiti?«

Da bi razumeli hudobno ironijo stavka, je treba vedeti, da sem bil v vsej diviziji znan kot človek, ki se upira oziroma odkrito odklanja perversni sistem pošiljanja v smrt kristjanov, kakor da gre za pajke, ne pa za ljudi. Pri divizijskem poveljstvu se je nekdo celo pritožil, da oviram vojaško komando pri opravljanju njenih junaških dolžnosti, rekoč, da so drugi kaplani bolj zanesljivi (kar ni bilo res, vsaj ne vsi), boljši vojaki in radi prisostvujejo usmrtitvam, češ da jih je treba čimveč postreliti, ker bo tako manj sovražnikov.

Vseeno sem temu gospodu odgovoril: »Gospod polkovnik, zaradi tega, ker mi kakšna stvar ni všeč, ker se mi zdi skrajno grda, še ni rečeno, da sem demoraliziran: že sedem let sem vojaški kaplan.«

»Zdaj je, **prečastiti**, čas **stoikov** in **treba** ga je znati živeti!« je rekel.

Hotel sem mu odgovoriti, da je vrlina stoikov v prenašanju, ne v žalitvi in če je to res čas stoikov, je čas tistih, ki so streljani, ne tistih, ki streljajo. Toda rekel nisem nič, saj ni bilo vredno.

Zajtrk se je končal z neštetimi zdravicami, ki so mi zapustile v ustih grenak okus, čeprav so dvakrat postregli s sladicami.

26. in 27. avgusta

»Vojaški zbor.«

Na tej visoki seji so med drugim govorili tudi o vojaškem zboru in iz tega, kar je bilo rečeno, sem razumel, zakaj so aktivni oficirji to, kar so.

Tak je vzgojni (oziroma bolje nevzgojni) sistem, ki je po svojem bistvu

zgrešen: zgrajen je na podlagi prisile in namesto da bi vzgojil značaj, ga deformira s podpihovanjem strasti, ki bi jih moral usmerjati.

Prisilen je tudi sistem seminarjev in samostanov, toda prisilo spremlja tu versko prepričanje, ki je resnična vzgoja. Mimo tega pa je v slednjih ošabnost razumljena kot greh, ki ga je treba zatirati, v prvih pa je to čednost, ki jo je treba netiti.

Skratka: v vojaških internatih nadrejeni ukazuje, učenec pa se trudi, da bi mu jo zagodel, kajti zakon brez zavesti je samo kamen, ki ga vržemo proč, zato ga mečejo proč brez slabe vesti.

Če bi se ta sistem nehal s šolanjem, bi sčasoma morda iznašli tudi protistrup, vendar je tako vse vojaško življenje.

Vsak višji čin je mlinski kamen, izpod katerega se je treba izvleči, da pridejo na isto ali še višjo stopnjo in da postanejo sami mlinski kamen za podrejene čine. Tako da postane čin (kot oprostitev bremen in možnost poveljevanja) najvišji ideal aktivnega oficirja.

Temu najvišjemu idealu se, lahko bi rekel logično, pridruži še drugi: kako zablesteti v družbi. Odtod tudi lov za denarjem, ki ga grabijo z vsemi sredstvi in ki se slednjič sprevrže v to, kar vojaki imenujejo **camorra** ali mafija.

Nepoštenje obstaja v vsej administraciji, toda nikjer ni tako nepošteno kot v vojaških, majhnih ali velikih uradih.

(Naknadna opazka: danes ne bi več pisal tako.)

Če torej pogledamo od blizu, je življenje aktivnega vojaka strašno, tolikanj je sprijeno.

Številni aktivni oficirji se nekoč niso poročili, a če so se, so se pozno. Logično je torej, da so bili vsaj do svojega petdesetega leta ženskarji in posledica tega je bila, da so bili globoko nesrečni; zakaj moški pri določenih letih želi imeti gnezdo, kjer bi si vsaj kdaj pa kdaj odpočil, drugače postane nevrasteničen mizantrop.

Tisti, ki so se poročili pozno, ko so na primer dosegli čin polkovnika (to se je pogosto dogajalo), se pravi plačo, ki je zadoščala za vzdrževanje družine, so pri izbiri neveste gledali predvsem, da je bila mlada in da je imela doto.

Torej se ni treba čuditi, da je mlada, morda dvajsetletna žena nasadila petdesetletnemu možu rogove s častniškim slugom, ki je imel tudi dvajset let: skoraj brez vsakršne bojazni in z zavestjo, da s svojo veliko doto prehranjuje družino.

Dandanes se aktivni oficirji poročijo mladi, in to prav zaradi kariere (tako se časi spreminjajo in z njimi tudi okus in zakoni, ki na žalost pogosto niso nič drugega kot okus).

27. avgusta

»Nasmejana vas. Zaradi strahu? Vojaki = kobilice in dihurji.«

Prva vas, ki smo jo zagledali po premiku, je bila nedaleč od tiste, o kateri sem pisal zgoraj. Narava je tudi tu divja, vendar manj surova. Vse je bolj nasmejano: nebo, sonce, drevesa in sadeži (ki ne bi delali sramote na italijanskih gričih); tudi hiše so vse zidane in imajo opečnate strehe, otroci pa dobro oblečeni, okroglolični in smejoči.

To je bila v vsem pasu edina vas, kjer so nas sprejeli z odprtimi rokami.

Vsi prebivalci z duhovniki na čelu so nam prišli naproti in župnik, častitljiv starec, nas je pozdravil: »Dobrodošli! Osvobodili nas boste upornikov.« Ženske in otroci so tekmovali med sabo, kdo bo vojakom podaril več sadja, jajc in tudi kokoši.

Povsem sem prepričan, da nas niso tako lepo sprejeli zaradi strahu, kakor so govorili nekateri; tudi če drugega ne, smehljaj ne bi bil tako neprisiljen in svetel.

Bilo pa je nekaj drugega: pred nekaj dnevi so prišli s hribov partizani in hoteli odpeljati s sabo vse moške; ker so se ti upirali, so dva ustrelili. Mimo tega v tej vasi dotlej ni bilo italijanskih čet, zato mislim, da so si nas želeli, ker nas še niso poznali. Naši vojaki imajo v resnici veliko dobrih lastnosti: lahko bi jih podarjali vsem vojakom sveta. Imajo pa tudi veliko slabost, ki kakor vse slabosti pride na dan, še preden bi lahko tujci odkrili in cenili njihove vrline: italijanski vojak ne le da pospravi vse s polj in kokošnjakov sovražnikov, marveč ne spoštuje niti polj in kokošnjakov prijateljev.

Kdor ve, kako občutljiv je kmet za svojo lastnino (sam od sebe ti bo dal vrečo jabolk, toda bog ne daj, da brez njegovega dovoljenja odtrgaš eno samo z njegovega drevesa), bo razumel, zakaj misli, da so tam, koder so hodili vojaki, pustošile kobilice, zakaj nas povsod zasovražijo, kjer se prikažemo. Zaman boš rekel vojaku: »Ne dotikaj se tega! Kaj ne vidiš, da lastnino spoštujejo celo uporniki? Če je ne bomo spoštovali, bodo ti ljudje raje imeli nje kot nas.« Vojak tega ne razume, in tudi če razume, mu je to malo mar.

Na dan, ki smo ga preživeli v omenjeni vasi, sem samo pridigal in se jezil: »Vsaj tu, kjer so nas lepo sprejeli in nam dali vse božje dobrrote, ne kradite!« Bilo je tako, kot da bi govoril stenam. Nekaj ur zatem, ko smo bili prišli, so možje že začeli stražiti polja in ženske kokošnjake.

Ponavljam, ker se mi zdi to zelo pomembno, če naj nehamo v neskončnost delati iste napake: menim, da bi bil brez te napake italijanski vojak najbolj simpatičen in najbolj ljubljen vojak na svetu.

Preden smo odšli, so nas prebivalci rotili (najbrž ne zaradi simpatije do nas, marveč zaradi strahu pred uporniki), naj pustimo tu postojanko. Nismo je pustili, ker za to nismo bili pristojni, in ne vem, ali so jo poslale pristojne oblasti, če je niso, so partizani gotovo razdejali naselje. Strahoten je položaj prebivalstva na zasedenih ozemljih, kjer izbruhne gverila: če se upre okupatorjem, jo skupi od njih, če se jim pridruži, pa od upornikov.

Če bo vojna trajala še leto, od teh naselij ne bo ostalo drugega kot ime.

27. avgusta

»Pet ustreljenih, med njimi oče osmih otrok.«

Ko je bila naša komanda z drugim bataljonom v »prijateljski vasi«, je iz nekega drugega kraja poveljstvo prvega bataljona poslalo pome tovarnjaček. Ko so mi povedali, za kaj gre, sem stekel vzet zadnjo popotnico.

Nisem hotel spraševati, zakaj bodo usmrčevali (tako in tako bi bilo zaman). Slučajno pa sem izvedel, da je bil vsaj eden zagotovo kriv: ubil je žensko, ki je prijateljevala z našimi vojaki.

Iz tega lahko sklepamo, da za ženske, ki so se družile z našimi vojaki in oficirji, to niso bili zlati časi. V mestu so jim spočetka partizani strigli lase, s

čimer so jih hoteli izpostaviti javnemu sramotenju (koliko lepega smo se Italijani naučili od naših sovražnikov, naknadna opazka). Kasneje, ko se je položaj zaostрил, pa so jih začeli kar ubijati.

Med znanimi prizori sem v nekem seniku podelil zakramente tem nesrečnejšem.

Ko smo prišli na kraj streljanja, se je med obsojenci dogodilo nekaj, česar še nikoli poprej nisem videl: bedniki so si podali roke in nekateri so se celo objeli. Ko so bili že prevezani, je eden zaklical z glasom, ki ga ne bom nikoli pozabil, v italijanščini in v crescendo, da me je zmrazilo:

»Addio, soldati! Addio, soldati! Addio, addiooo!«

Popustili so mi živci in zadrl sem se na komandanta voda: »Kje je komandant? Kaj čakaš z ukazom? Mar niso že zadosti trpeli? Ali pa smo tukaj vsi pobebavili?«

Tedaj je stopil naprej neki deček, lep blondinec, sramežljiv kot samostanska novinka.

Po opravljenem obredu je pritekel za mano: »Dovolite?... Podporočnik Gordana... Oprostite, oče, toda jaz nisem še nikoli opravljal tega podlega dela... nikoli nisem niti pomislil, da bom moral... Ker pa so mi ukazali... bral sem v neki knjigi, da mora biti pri obsojencih zadnji duhovnik... in ker ste bili še tam... to sem vam moral povedati...«

Če ne bi bil trenutek tako grd, bi ga bil poljubil.

28. avgusta

»En ustreljenec. Pooblastitelj in pooblaščenec.«

Kakor so mi povedali, je bil tudi ta kriv. Toda poslušajte zgodbico, ki je pravi slavospev sistema.

Ustreljeni je dobival povelja od nekoga drugega, ki je bil aretiran skupaj z njim, in jih je slepo izvrševal. Obema so dali na izbiro: ali nam izročita vojni material ali kaj podobnega ali pa vaju ustrelimo; pooblastitelj, ki je bil više na hierarhični lestvici, je poznal neko skladišče, povedal je zanj in si s tem rešil življenje; pooblaščenec, ki ni imel česa pokazati, pa je moral umreti.

Nestetokrat sem slišal, da so zastavili to nelogično dilemo: ali nam izročite vsaj eno puško ali pa vas ustrelimo. Ta dilema, kakor lahko vidite, osvobodi krive in obsodi nedolžne.

Taka je pač logika vojne in na žalost ne samo vojne.

3. septembra

»Sveta maša za moje sovražnike.«

Že od začetka tega operativnega kroga se je govorilo, da se bo po končani ofenzivi divizija vrnila v Italijo, ob koncu avgusta pa je bilo rečeno, da se bomo res vrnili, vendar bomo morali opraviti še en krog nekje drugje.

Na žalost je imela to pot radijska raca prav: operacije v tej pokrajini so prekinili, preden je bil končan predvideni krog. Zadnja etapa je bila v kraju, kjer smo se ustavili za tri dni.

Tudi tukaj so aretirali nekaj ljudi, če že ne celo vas, vsaj za eno ulico. Obtoženi so bili tega, da so jim uporniki pobrali živino.

Poveljnik, ki ga najbrž z vrha niso prehudo pritiskali, ni želel povzročiti še

več žrtev, in je odločil, da jih bodo vse poslali v Italijo. Na večer je prišel opat cistercijancev, bil je tudi vaški župnik, in razvil to preprosto misel: »Tudi z moje kmetije so pobrali pet krav. Mene ni bilo doma, pa tudi če bi bil, bi jih prav tako odpeljali: le kaj bi pomagalo, če bi se upiral? Brez potrebe bi bil ob življenje.«

(Slišal sem že druge, ko so navajali enake razloge, vendar jim ni bilo prizanešeno!) Ustrašil sem se zanj in pričakoval sem, da bo polkovnik odgovoril: »Moral bi umreti, ker pa niste umrli...« Vendar je popustljivo odvrnil: »Vlada nam je ukazala, da moramo upoštevati prošnje vas, duhovnikov: zato bom vse spustil na vašo odgovornost.«

Gotovo je postal tisti duhovnik zelo popularen med farani.

Zjutraj prvega dne, ki smo ga preživel v tem kraju, sem se napotil maševat v najbližjo cerkvico, ki se je belila med zelenjem. Slugo sem poslal po vasi, da bi poiskal ključ, saj ni bilo nikjer videti farovža.

Z njim je potem prišla ženska in moral sem ji dopovedati, da sem kaplan. »Jezus Marija!« je vzkliknila in odhitela. Minilo je dobre četrte ure, preden se je vrnila s celo procesijo mož, žena in otrok: prišlo je skratka vse prebivalstvo, napolnilo cerkev in začelo moliti rožni venec.

Oni so molili v svojem jeziku, jaz pa sem maševal v latinščini: Bog je razumel nje in mene. Ob koncu maše, ko sem začel moliti Zdravomarijo, je nastal trenutek odlašanja, potem pa so hitro doumeli, za kaj gre, in začeli neprisiljeno odgovarjati v svojem jeziku.

Samo katoliška cerkev zna premagati zmešnjavo jezikov... (Naknadna opazka: bil sem pionir.)

Ta misel, porodila se mi je že na začetku maše, ko so molili rožni venec, me je spodbudila, da sem jo uporabil zanje: zanje, uboge reveže, ki so bili razpeti med nas in upornike in od obojih teptani; zanje, katerih srce je morda tekalo v gozd za pobeglim sinom, ki je živel kot volk, ki smo ga preganjali in ki je preganjal nas; zanje, ki jih bodo morda jutri uporniki kaznovali, ker so mi dovolili maševati, in jim bodo v kratkem naši ali njegovi pobrali živino in požgali hiše. In v vnemi svete žrtve sem želel postati njihov pastir, da bi z njimi delil njihovo usodo.

K živim sem prišel tudi vse mrtve, ki sem jih pospremil na zadnji poti: moje ustreljene!

Odpustite mi, mrtvi, da vas imenujem svoje: od dneva, ko sem vam dal odvezo in slišal vaše molitve, vaš jok in vaše krike, odkar sem vam ponudil križ v poljub in gledal vaše prepadene prevezane obraze, odkar sem vas videl pasti in sem vas pokopal, od tega dne ste prešli v število mojih mrtvih.

Jaz imam veliko mrtvih, saj živim že štirideset let in šestnajst let opravljam duhovniški poklic. Imam tiste iz moje družine, ki počivajo v moji rodni vasi (prav tako divji, kot so vaše), med njimi sta oče in mati, dva revna kmeta, kakršni ste vi, kot vi verna, kot vi obdana s potomci (umirajoči mami se je trgalo srce tako kot vam, ker je zapuščala celo gnezdo sirot); imam tiste iz gorske vasi, kjer sem začel kot kaplan, to so bili prvi, ki sem jim pomagal na smrtni postelji; pa tiste iz industrijskega naselja, kamor sem šel zatem, med katerimi je nekaj dragih prijateljev; imam tiste iz Debra Barkama, ki smo jih v velikem številu pokopali v majhne ambe v naročju skal, ki so jih izkopali z

dinamitom! Tudi oni so umrli nasilne smrti, kakor vi, in zelo daleč od svojih družin.

Nazadnje imam še svoje vojake, kakih osemdeset jih je, ki so pustili svoje kosti tukaj, na vaši zemlji (o, niso si želeli vojne!), nekateri nemara ubiti od katerega od vas:

TO SO MOJI MRTVI IN VI MED NJIMI: IN NISTE ZADNJI.

Vsak dan, kadar pri maši izrečem **memento**, rečem tudi »moji mrtvi«, in takrat ste zraven tudi vi. In trdno verujem, da se bomo jutri znašli združeni v nebesih, ustreljeni in streljajoči, tam, kjer Bog pomirja nasprotnike; in ljubili se bomo, kolikor smo se tu doli sovražili; in ko bomo pogledali nazaj, se bomo skupaj nasmejali našim starim togotam krutih otrok.

Toda zakaj je v tem kraju prišlo poslušat mašo vojaškega kaplana vse prebivalstvo, medtem ko je v drugih vaseh pobegnilo iz cerkve takoj, ko sem začel maševati? Da bi odgovoril na to vprašanje, moram opraviti majhno digresijo na duha duhovnikov te pokrajine.

Ti duhovniki so v splošnem dobri duhovniki; upam si celo trditi, da so po nekaterih vidikih boljši od nas italijanskih. Toda na svojo in na nesrečo kristjanov, ki so jim zaupani, so politikanti.

Oni so bili namreč tisti, ki so takoj po naši okupaciji pahnili mladino katoliške akcije k ljudski fronti v prepričanju, da bodo ustanovili narodnostno gibanje, ki bo pregnalo Italijane ne le s pravkar zasedenega ozemlja, marveč z vsega ozemlja, na katerem, četudi le deloma, prebiva njihov rod.

Lahko si predstavljate, s kakšno simpatijo je gledala italijanska vlada na to gibanje!

Kljub temu nihče ni preganjal klera, ni pa bilo mogoče, da ne bi preganjali mladih, ki so se pridružili gibanju. Pozneje se je duhovščina zavedela, da so ga polomili, ko so zoper njihovo voljo pognali mlade v gibanje, ki je bilo izrazito boljševisično.

In ker so bili, kakor sem že povedal, dobri duhovniki, so se hoteli potegniti nazaj. Bilo pa je že prepozno: stotine kompromitiranih mladeničev je begalo po gozdovih in niso se mogli vrniti, ne da bi bili ustreljeni.

Če bi duhovščina tiste pokrajine bolj mislila na Evangelij in manj na politiko, bi bilo manj prelite krvi in manj uničenih vasi.

Mimo tega si je duhovščina s politiko (kadar se duhovniki vmešamo v politične zadeve, uničimo sebe in vero) pripravila ne le sebi, marveč tudi drugim katolikom zelo viharen jutri. Najsi že zmagamo mi ali pa boljševizem, v vsakem primeru bo hudo.

Zdaj pa lahko odgovorim na vprašanje, katero sem zastavil zgoraj: prebivalci so prišli poslušat mašo italijanskega kaplana zato, ker menihi tistega samostana niso bili politikanti kakor skoraj vsi duhovniki v pokrajini.

5. septembra (v mestu)

»Danes smo se vrnili v kasarno, po petdesetih dneh potepanja.«

VOJAŠKE OPERACIJE, DRUGI CIKEL

Zjutraj 12. septembra smo odšli na novo operacijsko področje.

(Izpuščeno: za kar mi je žal, ker se bo zdel bralcu okvir političnega položaja še bolj zmeden kot je bil v resnici.)

(...) Politični vojaški položaj te pokrajine je tako nejasen, da nisem prepričan, da sem ga razumel. Povedal bom tisto, za kar se mi zdi, da sem razumel dovolj jasno.

Obstaja armada, čeprav zasmehovana; obstajata dve stranki; obstajajo komunisti.

Že prav na začetku ena izmed strank ni hotela priznati vlade, ki jo je imenovala Italija, čeprav je bila proglašena za neodvisno.⁹ Samo tega je bilo še treba in zanetilo se je sovražstvo nasprotne stranke, ki je bila trideset let prisiljena prenašati nadvlado druge.

Tako je druga, z našo izdatno pomočjo (saj vendar nismo mogli skleniti prijateljstva s tistim, ki se je odločil zoper vlado, postavljeno od nas), začela zoper prvo klanje, ki je bolj edinstveno kot redko v zgodovini civilnih vojn. (Danes bi na podlagi vedenja o tem, kar se je zgodilo v Franciji in Italiji, izpustil tisti »bolj edinstveno kot redko«; kasnejša opazka.)

Govorijo, da je bilo pobitih šeststo tisoč oseb: moških, žensk in otrok.

Tudi če bi bilo to pretirano in bi morali število razpoloviti, ker gre za del razkosane države, ki že prej ni bila posebej velika, bi bila stvar še zmeraj strašna. Še bolj strašne pa so okrutnosti, o katerih govorijo.

Govorijo o golidah izdrtih oči, o razrezanih otrocih in mrtvih, pribitih na vrata. Tu ni mogoče govoriti o propagandi, saj so bili avtorji teh junaštev tisti, ki so držali z nami in so se z nami bojevali. Pretiravanja so vsekakor bila, ker je človek nagnjen k temu, da povečuje slabosti soljudi (najsi že bodo prijatelji ali sovražniki) in zmanjšuje njihove dobre lastnosti.

Preganjano ljudstvo bi bilo pokončano, če se preganjalci ne bi morali hkrati bojevati tudi zoper upornike in če ne bi bili nekega dne v smrtni nevarnosti prisiljeni, da se upognejo in priznajo vlado, ki jo je imenovala Italija.

To priznanje preganjalcem ni bilo všeč, saj so bili zastrupljeni z močnim narodnostnim sovražtvom in bi bili raje videli, da bi (z izrečenim ali tihim) pristankom vladajočih uničili tisočletnega sovražnika. Italijanska vlada pa ni tako sovražila teh ljudi, da si jih ne bi želela imeti ob sebi, zato jim je takoj ponudila prijateljstvo in jih oborožila, da bi ji pomagali zoper komunistične upornike. Prvi so to težko pogoltnili, vendar so bili prisiljeni.

Tako se zoper upornike v pokrajini vojskujejo: italijanska vojska in dve (zdaj ali pa od zmeraj) sovražni stranki. Pripomniti pa moram, da obe stranki, če le moreta, prizanašata komunistom svojega naroda, se pravi, da se bolj sovražita med sabo, kot pa mrzita komuniste.

Iz tega zavozlanega položaja so znali potegniti nekaj zase samo uporniki.

Vsak dan zleti na enem ali več mestih v zrak železniška proga. S svojim pogumom in (gotovo odlično) organizacijo nam nenehno nagajajo in s tem demoralizirajo naše vojake, ki so se prisiljeni boriti zoper neulovljivega sovražnika: vidijo ga samo takrat, kadar jih bije in jih z ogrožanjem železniških prog sili, da se kdaj pa kdaj odpovedo celo dopustu.

18. septembra

»Začele so se operacije prečesavanj: torej se bo začela kalvarija streljanj.«

Kalvarija se ni začela: nova pokrajina ni, kakor tista iz prvega cikla, italijanska provinca, marveč ima lastno vlado, ki zahteva zapornike, da bi jim sodila. Torej nismo ustrelili nikogar in smo se za to zahvalili Bogu, Devici Mariji in vsem svetnikom.

Zato odslej ne bom več govoril o ustreljenih. Zdi se mi, da se bom omejil izključno na prepisovanje dnevnika, in to zaradi dveh razlogov: predvsem zato, ker je bolj popoln, drugič pa zato, ker bi moral za komentiranje ponoviti premišljanja, za kar pa nimam prave volje.

21. septembra

»Maševal sem vrh hriba, medtem ko so delili živež. Je mogoče voditi ljudi z ljubeznijo?«

To vprašanje sem si zastavil zato, ker me nihče ni poslušal, ko sem prosil vojake, da naj bodo tiho, po končani maši pa je polkovnik (ki ne poveljuje zaman) zakričal, naj molčijo, in nastala je grobna tišina.

22. septembra

»Že več dni ne vidim drugega kot požare. Danes je na vrsti čudovita globel: skupine hiš med zelenjem – v plamenih. Prizor izzove pri vojakih zelo razumne komentarje (vsi so kmetje in mislijo na svoje domove). Komandant je črn.«

24. septembra

»V nobeni hiši široke globeli ni bilo žive duše. Pobegnili so, ker jih je boljševistična propaganda s pretiravanjem o dejstvih naših prvih prečesavanj prepričala, da smo zveri, ki ubijajo tudi ženske in otroke.

Toda oddelki, ki prečesavajo, so polovili otroke in starce (nobenega odraslega moškega) v gozdovih.

Od vseh vasi, v katerih smo bili doslej, samo ena ni bila požgana, to je tista, v kateri se je nastanilo poveljstvo polka; toda tudi to bodo požgali po našem odhodu.

Nad zemljo in pod njo uničujejo vse, kar služi življenju ljudi in živali.«

25. septembra

»Prečesavanje se nadaljuje, za področje in vso okolico pomeni to uničenje. V minulih dneh je bilo nekaj nereda, danes pa vse poteka po pravilih: oddelki polka hodijo po gozdovih in ne iščejo upornikov, marveč to, kar so ljudje poskrili, da jim ne bi pokradli; drugi oddelki preiskujejo zemljo po njivah, da bi ji iztrgali krompir.

Pravijo, da so ženske, otroke in starce, ki so jih trumoma polovili v gozdovih ali ki so se javili sami, postrojili in (med nenehnim jokom) poslali v koncentracijska taborišča.

Danes pri kosilu je nekdo iz polka z vidnim ponosom izjavil, da se ti capini raje javljajo drugim oddelkom, ker se nas bojijo, odkar so izvedeli za naša prejšnja junaštva.

Ker je bil ravno zaupljivo razpoložen, se mu je zdelo primerno, da zaupa duhovniškemu srcu kaplana bojazen, da bomo ob odhodu pustili tem ljudem še preveč za življenje.«

26. septembra

»Nocoj je prispel prvi bataljon. Za sabo je vlekel celo trumo starčkov, žensk in otrok: kako so bili zdelani!

Vojaki in oficirji so se vedli res zelo krščansko do teh nesrečnikov.«

28. septembra

»Sinoči je prispela še druga karavana beguncev: bile so cele družine.

Ponoči so ženske in otroke za silo zaprli v neko hišo, moški pa so spali zunaj v dežju. Videl sem jih zjutraj, uboge vreče potujočih cunj.«

1. oktobra

»Prehodili smo prelepo ravnico (amfiteater med gorami). Kdor trdi, da je pokrajina tod grda, nima nobenega smisla za lepoto ali pa misli samo na upornike.

Že res, da je pozimi morda volčja dežela, zaradi mraza in velikih količin snega ali pa zaradi redkih in slabo vzdrževanih cest, ki kdaj pa kdaj otežujejo ali celo prekinajo komunikacije; toda v drugih letnih časih je čudovita.

Vsaj tisti del, kolikor sem je videl, je vsa v bolj ali manj prostranih amfiteatrih: vse naokrog se pnejo gore, zdaj zelene od gostih smrek, zdaj bele zaradi kraškega kamna, spodaj pa ležijo slikovite vasi in se pasejo številne črede.

Ravnica, o kateri govorim, je po naravni lepoti in izobilju čred ena najlepših, kar sem jih prepotoval v osmih letih potepanja (po Afriki in Evropi, hodeč s četami). Nekateri niso videli lepote, marveč zelo dobro živino, in pri zajtrku so se čudili, kako da je italijanska vlada tolikanj bedasta, da jih ne včredi in pošlje v Italijo. V življenju res ni posebno težko srečati plemenitih ljudi.«

5. oktobra

»Drugi dan drugega operativnega kroga se je končal 'sijajno': naši izvidniki so po pomoti ubili žensko šestdesetih, fantka desetih in deklico štirinajstih let.

Kriv je bil obojestranski strah.

Nesrečna trojica je zbežala od doma zaradi strahu pred vojaštvom, vojaki pa, ki so videli, da se nekaj premika med kamenjem, so mislili, da gre za uporniško zasedo; namerili so puške in strojnice in zavpili: 'Ven, vsi ven!' Oni so se še huje prestrašili in se potuhnili, vojaki pa so jih posekali.

Šel sem po njihova trupla: deček je ležal za starkinim hrbtom, naslanjal nanjo roko in na roko glavo; deklica je bila približno petnajst metrov niže, najbrž je poskušala zbežati.

Bržkone so bili člani iste družine: babica in vnučka.«

6. oktobra

»Danes zjutraj sem maševal na vrhu hriba, v navzočnosti dveh polkov (enega na eni in drugega na drugi strani mostu, ki so ga razstrelili uporniki); z obeh strani so se pripravljali na skorajšnji odhod.«

Noben strel ni padel na moj račun: uporniki so konec koncev dobri ljudje ...

6. oktobra

»Danes je bila bitka: napadeno je bilo spremstvo prvega bataljona.

Uporniki niso vedeli, da koraka za prvim drugi bataljon in so upali, da jim bo uspelo, namesto tega pa so potegnili kratko.

Vojaki so se vedli dobro.

Imeli smo pet laže ranjenih.«

7. oktobra (na pohodu)

»Danes zjutraj sem maševal na vrhu drugega hriba. Spodaj, na primerni razdalji, so artilerijci kleli kot za stavo: 'Jezus in Marija, odpustita jim, saj ne vedo, kaj delajo.'«

Smo sredi gorovja: zelena drevesa, med katerimi se tu in tam belijo gole skale, pod tako modrim nebom, da daje slutiti bližino morja, greje nas milo jesensko sonce, ki spreminja v meglico od jesenske vlage mokro zelenilo.«

7. oktobra (na pohodu)

»Oni dan je neki višji oficir zagledal artilerijskega desetnika (našega polka), ki je vlekel za seboj prašiča; ogorčeno je zaklical: 'Tako delajo lopovi, degradiran si!'

Ta jeza me je potolažila, ker sem upal, da se bo ropanje vsaj zmanjšalo, če se že ne bo nehalo.

Potem pa je včeraj brez pravega razloga dovolil vojakom, da so si vzeli vse, kar jim je prišlo pod roko. Pravim, da brez pravega razloga, saj bi bil lahko, če vojaki niso dobili obroka, s svojo avtoriteto zasegel hrane, kolikor bi je hotel in jo piał na račun države, s čimer bi preprečil izbruh tatarske vneme posameznikov.

Ko jim je dovolil, da so podivjali, pa se je nad tem še naslajal in se nasmejal do solz, ko je gledal lov na kokoši pred očmi kmetic; ker so se gospodinje bale hujšega, so se omejevale na priprošnje, rekoč, da so že vse odnesli uporniki.

Neki kmet je zbral toliko poguma, da je prišel vprašat za odškodnino, ker so mu vojaki odnesli krompir, častnik pa je rekel pribočniku: 'Ta je prav gotovo partizan, pojdi po karabinjerje.'

Mož se je skrčil vase in rekel: 'Nisem partizan, sem pošten kmet.'

'Če ne zgineš, te bom dal ustreliti kot partizana,' je odgovoril obsedenec, in ko se je kmetič odstranil, je bušil v smeh, rekoč: 'Vidiš, kako utišaš pritožbe!'

Zakaj sem v svojem dnevniku, v katerem teče kri v potokih, omenil dogodek, ki bi ga vsak, kdor je skusil vojno, vzel za malenkost? Zato, ker me take malenkosti, če me je pred velikimi zločini groza in občutim odpor, strašijo.«

9. oktobra (na pohodu)

»Sinoči je neki popoln vol, čeprav s tremi našitki, izjavil, da je treba prebivalce pokrajine, nižjo raso, v korist človeštva uničiti (to je teorija dneva, zoper katero se mora kaplan nenehno boriti). 'Treba je počistiti celo pokrajino...' je začel. 'In pustiti tebe sredi nje,' sem ga besno prekinil.

Vmešal se je neki višji oficir, ki se ima za siloviteža z dobrim srcem, in podprl volovsko trditev.

Tudi njemu sem povedal svoje, čeprav so me kolegi oficirji pod mizo suvali s čevlji in s komolci, boječ se škandala.

Do škandala ni prišlo, toda vsi oficirji, zlasti tisti z višjimi čini, so, čeprav ne prepričani (o tem sem prepričan), potrdili v nebo vpijoče svinjarije tistega kretena (oprostite izrazu) z našitki.

Ta dogodek je znova potrdil moje prepričanje, ki sem si ga ustvaril že pred časom, da močnih značajev ne gre iskati v okoljih, kjer jemlje čin podrejenemu vsako svobodo.

Svet pač z gromozansko naglico drvi v barbarstvo.

Danes nas je poplavlila nevihta in odnesla velik del opreme polka: da bi nam vsaj s telesom oprala tudi dušo!«

11. oktobra

»Vrnili smo se na 'prelepo ravnico' in prav strah me je za številne živali, ki mamijo nekatere pirate (ne morem reči za celo krdelo, čeprav ne zanikam ničesar od tega, kar sem rekel o njenem roparskem duhu: vojaki zmeraj kradejo samo na drobno).«

13. oktobra

»Danes smo v revni vasici čez ravnico.

Pri obedu sem poslušal neumne pogovore in kvantanje: sam dolgčas in gnus.

Duševno smo vsi utrujeni in vsakdo poskuša reagirati po svojih zmožnostih.«

15. oktobra

»Po štirih dnevih smo zapustili revno vasico 'dolgega časa in gnusa' in korakamo v izčrpljajočem maršu: pet minut hoje in pol ure počitka.

Prebivalci tega kraja so nas, kakor že mnogokje, sprejeli s simpatijami, vendar pa so si oddahnili, ko smo odšli.

Seveda se bodo uporniki vrnili, toda če je treba izbirati med tatovi in roparji, so še zmeraj boljši domači kot tuji.

Danes je pravi mrzel dan: sonce sicer sije, toda nenehno ga prekrivajo megle in ohlajajo.«

19. oktobra

»Pred tremi dnevi mi je odklenkalo dvainštirideset let: z vso naglico grem navzdol. Moja mama je bila pri mojih letih v zadnjih letih svojega življenja, toda imela je za sabo resnično 'kariero'.

Umrla je potem, ko je bila podarila življenje trinajstim otrokom in jih vzgojila, in ob smrti je zapustila za sabo še deveterico in vsi so še vedno zdravi in močni.

Čeprav je bila moja mama skoraj nepismena, jaz pa sem študiral veliko let, zame ne bi mogli reči, da sem naredil kariero; to je zgolj slučajnost, v katero so me potegnili dogodki.

Ko me boš poklical, o Gospod, le kaj bo dobrega v moji revni vreči?«

19. oktobra

»Predvčerajšnjim, ko smo bili že pri koncu operacij, so nam zadali uporniki hud udarec: šest mrtvih in trije ujetniki.

Tisti, ki so najbolj odgovorni, pravijo: 'Nihče ni kriv, na našem mestu bi jih vsakdo skupil.'

Ne morem soditi in zadovoljen sem, da je tako.

Trije ujetniki so: kuhar oficirske menze, strežnik in voznik kuhinjskega tovornjaka.

Z njimi so uporniki odnesli tudi posodje, pribor (srebrn), hrano in vino, torej so si uporniki zares privoščili in so nas lepo izigrali.

Upam, da jetnikov ne bodo ustrelili.

Divizijsko poveljstvo je sicer reklo, da so jih že, mislim pa, da gre za propagando. Uporniki se namreč zelo trudijo, da bi nam dopovedali, da ne ubijajo tistih, ki se ne branijo (menda razumete, kaj pomeni to za napadenega vojaka).

Da uporniki ne ubijajo jetnikov (vsaj ne vseh), dokazuje dejstvo, da jih kdaj pa kdaj zamenjajo.

Toda zdi se, da jih zdaj armadno poveljstvo noče več zamenjavati zaradi zgoraj omenjenega razloga.

Eden od mrtvih je kuhinjski hlapec, trije so bili člani spremstva in trije so delali pri težkem tovornjaku, ki je prevažal živila za polk. Včeraj sem odpeljal trupla v trg (na morju) in jih tam danes zjutraj pokopal.«

19. oktobra

»Včeraj smo prišli v kraj, kjer naj bi prebili zimo: prava volčja pokrajina. Danes piha tod močan veter, da vse zmrzuje.

Širijo se govorice, da ne bomo ostali tu: presneto, saj se tako slavna divizija vendar ne more tako ponižati, da bi prezimila v vasici, ki je primerna komaj za regiment ubogih pešakov! Boljši regimenti morajo prezimiti ... v Italiji.

Ne bi bilo prav, če bi mislili, da so gornje misli izrekli dobri in hrabri kmetiči, ki so naši vojaki, zato poudarjam, da te besede niso njihove.«

20. oktobra

»Sveta maša za moje padle v boju in za njihove družine.«

21. oktobra

»Danes dopoldne sem maševal za vojake, ki počivajo na krajevnem pokopališču: sto trideset grobov, med njimi nekaj oficirjev in en vojaški kaplan.

Tega je zadela krogla v hrbet, ko je dajal zadnjo pomoč obsojenim na smrt. Ubogi padli! Jutri bodo naše čete najbrž zapustile te kraje in mrtvi bodo ostali med ljudmi, ki jih bodo še pokopane sovražili.«

(Naknadna opazka: kaže, da so tisto pokopališče preorali.)

21. oktobra

»Danes ob trinajstih je poveljstvo polka izkoristilo kolono mimoidočih bersaljerjev in zapustilo 'volčjo vas', ki naj bi bila naše prezimovališče; napotili so se k novemu cilju.

Moral bi bil iti z njimi in imel sem že pripravljeno prtljago, toda poročnik mi je rekel, naj ostanem. Tega ne razumem dobro, saj sem se ves čas selil skupaj s poveljstvom.

Pozneje je prišla vest, da je bil vlak miniran: dvajset mrtvih in šestdeset ranjenih.

Med mrtvimi je tudi poveljnik šeste stotnije, med ranjenci pa major pribočnik.

Kmalu bom odpotoval na kraj nesreče.«

Nisem odpotoval, kakor sem zapisal, ker divizijsko poveljstvo ni dovolilo oblikovanja avtomobilskih kolon; mrtve in ranjene sem moral počakati na postaji, kamor so prispeli ob desetih zvečer.

Nekaterim hudim ranjencem sem podelil sveto olje (trije so umrli naslednjega dne); tudi pribočnik je bil v slabi koži; dva dni pozneje so mu odrezali nogo in Bog daj, da bi ga rešili.

Pri slabotni svetlobi žepne baterije sem si ogledal mrtve, ki so ležali na dveh živinskih vagonih. Bili so vsi bersaljeri razen dveh naših.

22. oktobra

»Sveta maša za moje padle v boju.«

23. oktobra

»V trgu na morju sveta maša za moje padle v boju.«

Tistega jutra sem postavil poljski oltarček v sobi, kjer so na nosilih ležala draga razmesarjena trupla; bolj kot nanje, ki so bili že v nebesih, sem mislil na oddaljene starše, ki bodo čez nekaj dni prejeli novico.

Kolikšno bolečino seje po celem svetu ta vojna, ki ji ni videti konca! Ali je mogoče, da ljudje ne bodo vendarle začeli misliti razumno?

12. novembra

(Kraj, kjer sem prepisal in pojasnil mali dnevnik.)

Prepis majhnega dnevnika je končan. Če ga bo kdo po nesreči prebral, bo rekel, da sem pri drugem operacijskem ciklu pisal o vsem razen o vojaških operacijah. Povem mu, da nisem mogel drugače, ker smo samo korakali in korakali. Če so nas na kakšnem mestu opozorili, da so tam uporniki, ali pa če so se oglasili sami s kakšnim strelom, smo s truščem nekajkrat ustrelili s topovi v nakazano smer – in konec.

Prepričan sem, da neposredni nadrejeni od trenutka, ko je bila divizija na tem, da se vrne v Italijo, kakor so govorili, niso bili pripravljeni žrtvovati ljudi. Najbrž so bili tudi prepričani, da bi jih žrtvovali po nepotrebnem.

Da bi na takem področju uspešno vodili vojaške operacije zoper precejšnje število dobro organiziranih, dobro opremljenih in pogumnih upornikov, bi bilo potrebno kaj več kot divizija, najsi je še tako dobra. Če pomislimo, da je v vojni areni prvega operativnega cikla, kjer je bilo manj upornikov in so bili slabše organizirani in manj predrzni, pet divizij doseglo tako pičel rezultat, kakor smo videli, se sprašujem, kaj naj bi opravila ena sama divizija v novem pasu.

- ¹ Opis se nanaša na zasedbo Narodne zaščite iz Hruševega in okoliških vasi, ki je štela 30 mož, oboroženih s 13 puškami, 2 težkima in 1 lahko strojnico. Italijansko avtomobilsko kolono je dobila v navzkrižni ogenj na cesti Polhov Gradec–Dobrova v tesni ob izhodu iz Žerovnikovega grabna 7. maja zvečer, ko se je vračala iz neuspešnega boja proti partizanom na Ključu. V začetku maja 1942 se je v Polhograjskih Dolomitih zadrževala Horjulska četa s šolskim taboriščem. Vseh partizanov v njem je bilo okoli 170, od teh je bilo 40 neoboroženih, vsega pa so premogli 4 lahko strojnice. Njihovo taborišče je bilo na Ključu (k. 623) nad Brezjem pri Dobrovi. Italijani so 7. maja zjutraj začeli napadati njihove položaje na črti Ključ–Škodlar–Hrib. V boj so poslali mobilno skupino 2. polka z vodom težkih mitraljezov, topom 65/17 in minometalci 81 mm ter manevrsko skupino 2. bataljona 1. polka, sestavljeno iz čete strelcev, dodatnega voda strelcev in voda težkih mitraljezov pa še bataljon obmejne straže GaF, vendar so partizanske enote vseeno odbile italijanski napad. Na umiku so italijansko kolono iz 2. polka napadle najprej partizanske enote pri vasi Dvor, ko je vstopala na tovarnjake, nato pa jih je potolkla še Narodna zaščita. Po italijanskem poročilu z dne 10. maja 1942 so imeli Italijani 32 mrtvih, od tega polkovnika Latinija in še enega častnika, ranjenih je bilo 78 Italijanov, od tega 6 častnikov, pogrešani pa so bili 3 grenadirji (glej Zbornik VI/2, dok. 171 od 438. do 441. strani z opombami).
- ² Enote divizije Granatieri di Sardegna, okrepljene z dvema oddelkoma tankov metalcev plamena in z delom 6. topniškega polka so začele napadati in prodirati s črte Borovnica–Preserje–Tomišelj in so imele nalogo očistiti območje Krma; do 19. julija so prodrle do zaselka Ustje in Iško. Opis za ta dan se najbrž nanaša na Iško oziroma Iško vas (Metod Mikuž: Pregled II, str. 93 in 94).
- ³ Opis se nanaša na gorsko vas Zapotok pod Kureškom, kjer se je od 23. maja 1942 dalje zadrževal štab 5. bataljona Notranskega odreda. Partizanska gesla so bila izpisana na tamkajšnji šoli, ki so jo vaščani po vojni obnovili na istem kraju, kjer je bila 12. julija 1942 bombardirana. Vendar se don Pietro Brignoli moti glede točnega števila ustreljenih. Italijani so v Zapotoku ustrelili 14 fantov in mož, in sicer enega 20., 13 pa 21. julija 1942. Vseh ustreljenih v okolici Iga in Želimelja je bilo 94 ljudi (Zbornik VI/3, dok. 103 na str. 275; Franček Saje: Belogardizem, 2. izdaja na str. 428 in 429; Dana Purkart, pojasnilo z dne 26. januarja 1991).
- ⁴ Ta župnik je bil Josip Pravhar s Tabora v Loškem Potoku. Italijani so prijeli 11 ljudi, od tega jih je Pravhar 7 označil za pristaše Osvobodilne fronte, ti so bili ustreljeni, 4 pa za lojalne. Leta 1944 so partizani v njegovem župnišču odkrili radijsko oddajno postajo domobranske vohunske službe. Zaradi tega ga je ljudstvo na velikem zboru v Dragi obsodilo na smrt. To je bil edini primer med narodnoosvobodilnim bojem, da je ljudstvo nastopilo v vlogi sodišča. Zaradi tega je na Višjem vojaškem sodišču pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije nastala teoretična dilema, ali naj ta forum ljudsko sodbo nad Pravharjem prizna ali ne. Na podlagi širšega mnenja strokovnjakov za kazensko pravo je to sodišče druge stopnje sklenilo, da je treba ljudsko sodbo priznati kot utemeljeno, nakar je bila tudi izvršena (Franček Saje: Belogardizem, 2. izdaja na str. 420 in 421; poizvedbe v Dragi in dr. Teodor Tominšek, ustni vir).
- ⁵ Pravilno bi bilo treba zapisati vas s križiščem treh cest ali bolje vas, kjer se stekajo tri ceste, to pa je Draga v Dragarski dolini, južno od Loškega Potoka. Tam se stekajo ceste iz Čabra skozi Travo, z Blok čez Loški Potok in iz Kočevske Reke čez Borovec in mimo Medvedjeka. Italijani so opustili karabinjersko postajo v Dragi 23. aprila po hudem porazu v Tatinski dragi pri Majerju (istočasno so se umaknili tudi iz vasi Plešče). V Drago iz Čabra so vnovič prodrli 29. junija 1942, in sicer 1. bataljon XXV. sektorja GaF 5. korpusa pod poveljstvom polkovnika G. Pansinija, takrat je vse prebivalstvo pobegnilo v gozd, desetero otrok in žensk pa se je zateklo v župnišče. Župnik Franc Lončar, vsestransko naklonjen partizanom, je bil edini moški v vasi. Partizani so Italijane v Dragi večkrat napadli, 1. in 2. julija 1942, splošen napad pa so pripravljali v noči na 24. julij. Takrat so se enote GaF iz Drage pomaknile proti jugovzhodu zaradi uničenja partizanov v Taborski steni, po tistem so ustanovili postojanko v Travi, Drago pa so v začetku avgusta 1942 zasedle enote divizije Granatieri di Sardegna, ki so nato prodirale proti jugovzhodu Kočevske, zato pisatelj omenja tudi kočevske Nemce, ki se niso hoteli preseliti v Posavje. Čeprav so Italijanom izkazovali lojalnost, so jih le-ti vseeno postrelili (Ivo Kovačič: Kotar Čabar u narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1943., zlasti str. 123 in 141; Franci Strle: Tomšičeva brigada 2 na str. 40 in 41; zapisnik o ogledu Drage z dne 28. marca 1989).
- ⁶ Italijanska ofenzivna faza 3/b ali roška se je začela 14. avgusta 1942. Enote divizije Granatieri di Sardegna so napadle s črte vas Kleče čez hrib Ugar (k. 521) do vasi Grintovec, od tam na Konjsko (k. 598), Skrajnik (k. 642) in Šušnjar (k. 714) do Oneka, glavni udar se je moral začeti 17. avgusta 1942 v središčni smeri prek Žage Rog (Tomšičeva brigada 2 na str. 129).

- ⁷ Ti italijanski vojaki so bili ujeti 12. avgusta 1942 ob napadu na tovorni vlak med postajama Birčna vas in Uršna sela. Ubitih je bilo 6, ujetih pa 7 italijanskih vojakov, ki pa niso ušli, marveč so jih partizani po zaslišanju izpustili (Zbornik VI/3, dok. 119 na str. 333; Lado Ambrožič-Novljan: Spomini na peto grupo odredov in na roško ofenzivo, Borec 1972/6-7; Mira Mihevc: Pogumna zvesta četa na str. 44 in 45; tudi Jože Javoršek: Spomini na Slovence III.).
- ⁸ Italijanska ofenzivna faza 3/b na Kočevski Rog se je končala 23. avgusta, 24. avgusta 1942 pa se je začela 4. faza, ki je zajela Suho krajino, gibala pa se je od ceste Mala Gora–Stari Log–Smuka–Dvor proti severozahodu. Enote divizije Granatieri di Sardegna so prodirale po desnem krilu, desno od ceste Smuka–Hinje–Žvirče–Struge. Po opisu sodeč se je moglo to dogajati v Klopcah ali v Lipju (Tomšičeva brigada 2, zlasti str. 98 in 143).
- ⁹ Po končani 4. ofenzivni fazi, ki je trajala do 30. avgusta so se enote divizije Granatieri di Sardegna zbrale okoli Stične, da so zapirale in napadale ozemeljski pas med progo Grosuplje–Trebnje in demarkacijsko mejno črto z Nemci, od koder so se začele umikati v vojašnice. General Mario Robotti se je od divizije poslovil 3. septembra, 12. septembra 1942 pa se je divizija začela premikati v Gorski Kotar. Poslej je bila v sestavi 5. armadnega zbora, ki jo je potreboval za ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju v Drežnici in Liki, to pa je spadalo v okvir NDH – Neodvisne države Hrvatske (Metod Mikuž: Pregled II, na str. 119 in 120, Franci Strle: Tomšičeva brigada 2 na str. 99).

PREMISLEK

Ta žalostni zapis končujem z nekaterimi obćimi premisleki.

Prvi del

Sem nameraval na teh straneh obrekovati Italijo?

Bog ne daj.

Hotel sem samo popisati svojo osebno izkušnjo, ki je ne nameravam pozabiti.

Toda če pustimo ob strani moje namere: bi lahko te strani žalile domovino?

Kdor misli tako, ne ve, kaj je vojna.

V tej mraćni zgodovinski uri niso ne naši sovražniki ne naši prijatelji grešili manj in manj težko od nas. To, kar sem popisal, je skoraj nepomembna epizoda v peklenski tragediji ki jo že tri leta pišejo svetovne nacije.

Streljanje upornikov (ćeprav kdaj pa kdaj tudi kakšnega nedolžnega) je treba primerjati z ladjami, bolnišnicami, ki so jih namenoma potopili in z mesti, ki so bila z bombardiranjem spremenjena v kupe kadećih se ruševin, pod katerimi zgorevajo trupla šibkih in nedolžnih.

V svoji pripovedi bi bil lahko popisal tudi bolj rafinirano barbarstva, toda ker se v svetu dogajajo nad vse pretkana, tudi s tem ne bi posebno obrekoval Italije.

Mimo tega ni docela prav, će rećem Italija, saj bi moral reći italijanska vlada tistega obdobja. Pa tudi s tem ne bi povedal prav, ker je morda vlada dajala samo direktive (in preprićan sem, da je tako); moral bi torej reći: poveljstvo oboroženih sil; in celo s tako formulacijo bi najbrž obtožil nedolžne, ne veliko, vendar pa nekatere.

Mislim pa, da ni potrebno nikakršno pikolovstvo: v vojni, kakršna je ta (in mislim da so takšne vse vojne) se najbrž ni mogoće izogniti barbarstvom, ki sem jih popisal.

Prava krivda je torej v vojni sami: in ker so se vojskovale vse nacije sveta, je krivo ćloveštvo.

Drugi del

V vojni je najstrašnejše to, da je življenje tisoćev in milijonov ljudi odvisno od razpoloženja ene same osebe, nekega vodje, ki je lahko kar najvećja zver.

Primer:

kolega kaplan mi je pripovedoval, da se komandant njegovega polka ni niti najmanj ukvarjal s tem, ali naj odpusti ali obsodi: morda je mislil, da se bo s tem rešil odgovornosti glede na okolišćine in ćin. Dejstvo je, da je bil razsodnik poloŹaja podporoćnik, ki si je vzel kot razlog za delitev pravice dejstvo, da je poznal jezik domaćinov.

Res je, da je lahko tudi podporoćnik preudaren ćlovek (ćeprav je zelo mlad), vendar pa omenjeni na nesrećo ni bil tak.

Bil je fanatik in si je štel v posebno zaslugo za svojo kariero, će je ubil ćloveka (morda je bil tudi eden tistih krvoloćnih pošasti, ki se jih med ljudmi ne manjka).

Pomislite, da si je vsakega ustreljenega zaznamoval na puškinem kopitu z zarezo, kakor da je to vprašanje ćasti; govorijo tudi, da je nemalokrat uŹival, će je ubijal lastnoroćno.

Kadar pride ćloveštvo do takega barbarstva, je res bolje iti v gozdove.

Tretji del

Drugo, kar preseneča, je poživljenje posameznika.

Naši preprosti ljudje so dobrega srca, toda vojna jih je kdaj pa kdaj spravila na raven zveri.

Prav nič jih ne briga, da ima vdova eno samo pišče in nekaj krompirja.

Vojak bo oboje kljub njenim prošnjam odnesel, pustošil bo in ubijal brez slabe vesti in včasih tudi mimo zahtev vojne. Naj je vojna še tako okrutna in naj si še toliko prizadevamo, da bi vojaka od tega odvrnili, je tako, kot da se brez zločina ne bi bilo mogoče vojskovati in umreti za ideal.

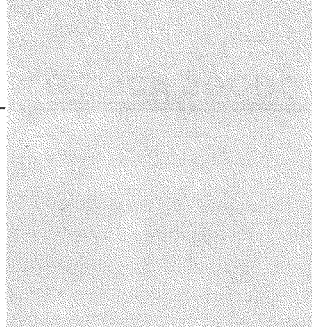
Mar nisem nekega dne slišal majorja, bil je naš gost pri obedu, reči: »Treba bi bilo sistematično izuriti našega vojaka, da bi ubijal«? Če ne bi sedel predaleč, bi mu bil gotovo odgovoril: »Motite se, gospod major: našega vojaka bi morali naučiti bojevanja. Samo zločinec ubija.«

Kljub temu, kar sem povedal zgoraj o izbruhu hudobnih nagonov, nimajo prav tisti, ki pripisujejo povojne zločine vojni.

Na odločitve po vojni so vplivale druge reči, ki jih na tem mestu ne morem raziskati. Pri tistih, ki so skusili vojno, je bila reakcija taka, da ne bi več ubili niti muhe; naknadna opazka.

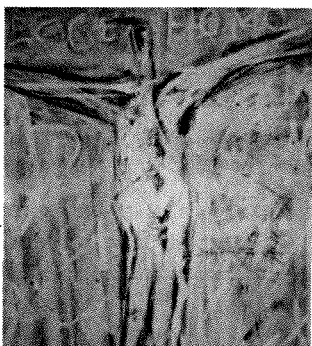
Četrty del

Tolikerega in tako hudega zla (še zdaleč nisem navedel vsega) je kriva vojna. Naj pride torej dan, ko se bodo vsi izbranci junaško borili proti njej!

Drugo poglavje

OGENJ IN ŽVEPLO Z NEBA

Še ni minilo celih pet dni in že vidim vse zavito v meglico.

In vendar nočem pozabiti, ne tragedije v celoti,
kar bi bilo nemogoče, in tudi ne v podrobnostih,
predvsem v podrobnostih, ki zadevajo moje počutje – občutek duha
in odzivanje telesa v teh urah, ki sem jih preživel v stiku
z neposredno nevarnostjo za življenje.

Zato bom za razliko od Zvezčiča za ustreljene,
v katerem so predmet mojega proučevanja in mišljenja ustreljeni
(in v katerem
sem se torej trudil, da bi kolikor mogoče pustil ob strani svoja
čustva),

v tem poglavju predmet mojega študija jaz sam.

Nič hudega,

če zaradi tega namena ne bom natančno popisal bombardiranja;
opisov mest, spremenjenih v kupe ruševin,
se po vojni gotovo ne bo manjkalo.

Da ne bi škodoval resnicoljubnosti pripovedi – ker že moram
govoriti o sebi – moram verjeti, da nihče ne bo bral tega spisa.

Toda če ga bom srečno končal, ga bo prav gotovo kdo bral.

Pa tudi če bi bil prepričan o nasprotnem,
se med pisanjem ne bi mogel otresti vpliva namišljenega bralca;
tega se ne more otresti niti tisti, ki napiše nekaj vrstic,
o katerih je docela prepričan, da jih nihče ne bo bral.

Na kratko: potrudil se bom, da bom
kar se da odkritosrčen, ne vem pa, ali mi bo to docela uspelo.

O obrekovanju

Tistega jutra sem se bil dokončno odločil, da bom obiskal polkovnika komandanta skladišča, ki ga nisem videl, že odkar sem bil zapustil polk.

Sprejel me je nadvse ljubeznivo in začel sem mu pripovedovati o slabostih nekoga, ki je bil njegov nasprotnik, nekega lenuha, tatu in lažnivca...

Tedaj je zapiskal alarm.

»Upam, gospod polkovnik, da ne boste rekli, da sem vam jaz prinesel alarm...« Oba sva se od srca nasmejala in nadaljevala obrekovanje, ne da bi se ozirala na alarm.

V tem času so bili že vsi prepričani, da tega mesta ne bodo bombardirali, in prav zaradi tega je bila nesreča še hujša.

Navadno sem proti vsem, ki imajo prav, to pot pa sem bil z vsemi, ki nimajo, in prav zato, ker nimajo prav, tako da ponoči, čeprav stanujem v petem nadstropju, nisem nikoli vstal; pravzaprav sem vstal samo enkrat; ker so me pretresli streli protiletalske in ker nisem še nikdar doživel bombardiranja, sem seveda mislil, da je to že bombardiranje. Prejšnjo noč pa kljub peklenskemu trušču protiletalske nisem vstal.

S tem se nočem delati pogumnega (to malo nerad priznam); čeprav sem bil prepričan, da ne bodo nikoli bombardirali mesta in nisem vstal, pa sem bil nekoliko prestrašen.

Zavijanje siren v tišini noči, bobnenje baterij in tekanje gor in dol po stopnišču stavbe in po cestnem tlaku, zvoki, ki so govorili, da tudi gospodarja odhajata, in zavest, da ostajam sam v petem nadstropju – vse to je bilo kot nalašč prirejeno tako, da je vlivalo strah človeku, ki ni posebno pogumen ali pa vsaj ni izredno pogumen.

S polkovnikom sva torej kljub alarmu obrekovala naprej. Le zakaj sem govoril slabo o tem človeku?

Da ne bi bil videti moj greh večji, kot je bil, naj povem, da je bilo vse res, kar sem govoril:

1. zato ker – kakor pravijo moji najljubši prijatelji, ki me dobro poznajo – če se vsaj nekoliko ne udeležujem vsakdanjega obrekovanja, slabo prebavljam (zdi se mi, da me je na to opozoril tudi zdravnik polka, moj dober prijatelj);

2. ker mi je neznansko všeč nasmešek, ki se kdaj pa kdaj zasveti na obrazu polkovnika – smehlaj divjega vojščaka in naivnega otročeta – kadar rečemo kaj slabega o njegovih nasprotnikih.

O strahu

Da povežem prvo dejanje z drugim, bom že tretjič povedal, da sva obrekovala, ko se je nenadoma sprožil potres.

Toda to ni bil metaforičen potres, marveč pravi, bolj pravi od vsakega potresa.

Kadar se hiša tako ziblje, da vsa stekla popokajo in vsa zaklenjena vrata vrže s tečajev ali jih odtrga, namreč ne moremo govoriti o drugem kot o potresu.

Toda to je še huje kot potres, saj pri potresu ni globokega podzemskega bobnenja bombnikov (čeprav prihaja z neba), peklenskega trušča strmoglavcev in sekanja bomb.

Če rečem, da naju je v ne vem katerem trenutku obrekovanja prekinil potres, se mi ne zdi verjetno, da bi kdo podvomil o tem.

Še zdaj vidim, kako me je polkovnik mahoma zapustil in jo skupaj s svojim pribočnikom ucvrl k vratom. Zaradi dejstva, da sem se kmalu zatem (mislim, da čez nekaj sekund) znašel skupaj z njima v pritličju, čeprav še malo ne vem, kako sem prišel dol, sem na tem mestu dolžan poudariti, da sem se kot onadva zaupal svojim nogam.

Zdaj skušam podoživeti prizor iz veže.

Napor ljudi, da bi pobegnili pred neizogibnim; občutek nemoči pred neodvrtljivim; sveto grozo pred nepričakovano smrtjo.

Pri vsakem valu, ki obnavlja potres, tekajo kot nori po veži, vstopijo v kakšno sobo in se pri priči spet vrnejo; nekateri se vržejo na tla; polkovnikov obraz je tako prepaden, da kaj takega v življenju še nisem videl (po končanem bombardiranju se nisem mogel zadržati, da mu ne bi rekel: »Zdaj plačuješ za ustreljene.«).

Slednjič se je eden starejših oficirjev, neki major, obvladal in rekel:

»Nikar se ne vznemirjajmo, gospodje častniki, če bomba zadene kasarno, je po nas, če pa je ne zadene, ostanemo živi. Vse je odvisno od Boga očeta.«

Bogaboječe besede, ki so nekoliko pomirile trop herojev.

Moral bi bil pravzaprav podeliti poslednjo odvezo **in articulo mortis** in nisem bil toliko zbežan, da se na to ne bi bil spomnil; toda tega nisem storil, čeprav sem slutil, da bo najbrž prepozno, če se bo položaj še poslabšal.

Od moje svete dolžnosti me je odvrnilo usmiljenje do teh ljudi, ki bi se samo še bolj prestrašili, morda pa tudi podzavestna bojazen, da bi pokazal, da je tudi mene strah. Čeprav so mi pozneje vsi rekli, da sem bil nenavadno miren, vam zagotavljam, da me je bilo namreč prav tako strah kot druge in morda še bolj kot marsikoga.

Prav isto so mi rekli že enkrat prej, ko sem dajal poslednjo odvezo streljancem, toda sam Bog ve, kako sem se počutil ob oni priložnosti.

Ta videz neustrašnosti izhaja iz jasne zavesti, ki jo ohranjam tudi v najbolj težkih trenutkih; in iz natančnosti, s katero opravljam vse, kar moram opraviti, pri čemer me podpira moč, ki pa me zapusti takoj po strašnem trenutku in me navda z neizmerno pobitostjo.

V veži je bila moja zavest ves čas povsem jasna, tako da sem se med enim in drugim valom dobro zavedal, da so vrata v bife odprta, in sem tudi pomislil, da bi za trdno moralo kakšno okrepčilo ne škodilo. Torej sem stopil v bife in na dušek izpil nekaj požirkov marsale.*

* Marsala = sladko belo vino s Sicilije, navadno mešano z jajci.

O pogumu

Ne vem, kako je prišlo do tega, da sem v trenutku odmora rekel polkovniku:

»V polno je zadeto skladišče živil, kdo ve koliko ranjencev je tam. Naj grem pogledat?«

Mi je sladko vino z jajci pognalo kri po žilah? Malo že: toda nikar! Pripisati moj odhod samo nekaj požirkom, bi se reklo dajati prevelik učinek majhnemu razlogu in delati preveliko reklamo za marsalo.

Je bila morda to želja, da bi se izkazal z izjemno akcijo? Spričo hude stiske (zlasti če te je strah) nekatere nečimrnosti izginejo, mimo tega pa mi še na misel ni prišlo, da nameravam narediti nekaj izjemnega.

Kaj torej?

Takole bom razložil.

V težavnih trenutkih vsak od nas deluje v skladu z vzgojo, ki jo je dobil: če vzgoje ni bilo ali pa je bila pomanjkljiva, bo človek ob težki priložnosti nezavedno (torej ne po neposredni krivdi) deloval kot strahopetec; če pa je vzgoja dosegla svoj cilj in ustvarila v zavesti želeni ideal, ki smo ga zasledovali, bo človek mimo zavesti (torej brez neposredne zasluge) deloval kot junak.

Ne morem pa reči, da sem reagiral nezavedno, saj je bila zavest kar najbolj jasna. Torej naj se gredo teorije solit! Dovolj je, da povem, da me je bilo zelo strah, da pa sem kljub temu šel ven.

Milost svetega olja

Življenje vsakega človeka vodi višja volja, tako da traja življenje nič manj in nič dlje, kot je bilo določeno. Tako se človek včasih čudi, da je bil tolikokrat, odvisno ali neodvisno od svoje volje, na robu življenja in skoraj v objemu smrti, potem pa ga je rešila naključna, skoraj zmeraj vsaj na videz nepomembna okoliščina.

Spominjam se, da sem v Afriki, ko sem se vračal v svojo rezidenco (z neke postojanke v notranjosti), kjer sem bil ves teden pri bataljonu črnosrajčnikov, skupaj z zelo bolnim poročnikom MVSN*, in v spremstvu nekaj askarjev**, po golem naključju komaj ušel skupini upornikov (šlo je za nekaj minut), ki so se, poraženi od polkovnika Lorenzina nel Mensa, znašli na moji poti. Brez teh nekaj minut prednosti bi me bili mučili in barbarsko ubili, in če bi naši našli moje truplo, bi že štiri leta počival na pokopališču, ki sem ga bil sam ustanovil in kjer leži veliko Italijanov, ki sem jih pokopal.

Na področju naših prvih vojaških operacij, o katerih sem govoril v Zvezčiču ustreljenih, nisem bil žrtev dogodka, v katerem so našli smrt komandant polka in okrog trideset vojakov, samo zato, ker je prišla dispozicija armadnega korpusa, da mora kaplan zmeraj spremljati bataljon, nekaj dni pozneje.

Prav tam me je dan po polkovnikovi smrti rešil nagon: ves čas sem namreč držal roko v žepu, kakor da imam pištolo (v resnici pa sem tiščal v pesti šop ključev).

V Zvezčiču ustreljenih sem tudi zapisal, da me je nekega popoldneva, ko sem si bil že pripravil kovček za vlak, ki bi me z devetindevetdeset odstotki verjetnosti zapeljal v smrt, major pribočnik zaradi skrbi za praznično mašo, ki je nisem prej še nikoli molil, zaprosil, naj ostanem.

To pot pa me je rešilo... sveto olje.

Res: sveto olje.

Ko sem stopil iz kasarne, sem v prepričanju, da bo tam veliko umirajočih, pomislil, da moram ponj v najbližjo cerkev.

Tistih nekaj minut, ko sem se pogovarjal z duhovniki v cerkvi, ki so stali na dvorišču, in tistih nekaj stopinj, ko sem šel v zakristijo, mi je rešilo življenje, drugače bi se bil med naslednjim valom znašel v predelu, kjer se nihče ni rešil.

* MVSN = Prostovoljna milica za državno varnost (fašistična).

** askar = pripadnik rednih čet, domačinov v Vzhodni Afriki.

Poezija marmorja in konfeti z deževnega neba

Prizor, ki sledi, in z njim povezane občutke znova doživljam zavite v meglo, vendar povsem živo.

Ne prehitro in z roko v levem žepu, kjer imam stekleničko s svetim oljem, stopam proti skladišču in nezaupljivo gledam v nebo.

Med kasarno in skladiščem stoji starodavna javna zgradba. Dobro se spominjam, da sta ob vhodu stala dva moška, gotovo hišnika ali kurirja.

Mimo poslopja gre nekaj ljudi, med njimi človek na kolesu...

Prišel sem že mimo stavbe in se napotil na trg, s katerega pelje predor do skladišča; na zidu na desni je vgrajena plošča z latinskim napisom.

Čeprav sem velikokrat šel tod mimo, se dotlej nisem nikoli potrudil, da bi ga prebral, to sem naredil šele dan po napadu.

Napis govori, da so poslopje postavili stari Rimljani, da je bilo restavrirano itd., razširjeno itd.

Nič posebnega za starodaven spomenik; važna pa so časovna določila, kakor so napisana na plošči, saj zadevajo vse osebnosti in vse dogodke, ki so bili usodni za zgodovino Italije.

Žal jih zaradi taktičnih razlogov ne morem navesti.

Bil sem torej le nekaj korakov od napisa, ko sem zaslišal grmenje motorjev – nezgrešljivo za tistega, ki ga je že kdaj slišal – ki so se bližali in pikirali, da sem se z bliskovito naglico vrgel na tla v popolnem skoku, ki se ga bom z zadovoljstvom spominjal do smrti.

V operacijskem pasu se mi je že večkrat zgodilo, da sem se stegnil po tleh, toda bolj počasi, kakor da bi legel spat: najprej sem pokleknil, potem sem položil na tla desno laketo, potem levo in nazadnje sem bil na tleh; in še ko sem ležal, sem pobiral spod trebuha kamenčke, ki so me motili.

To pot pa je bil skok bliskovit in popoln, kar je bilo dobro zame, drugače bi bil zdaj med odvečnimi.

In res se je pri priči začela takšna muzika, da sem imel občutek, da ne bom zdržal in da bo treba umreti (kamni so leteli po zraku kot slamnate bilke). Ko pa je val ponehal in sem ugotovil, da nisem mrtev, me je pograbilo divje veselje: skočil sem pokonci in strah je bil mahoma mimo.

Medtem ko sem padal, sem nekomu zaklical: »Na tla!« in ta je telebnil zraven mene. Spominjam se tudi, da je prav takrat peljal mimo majhen tovornjak, poln sodov, in v hipu se je ustavil, z njega pa je skočil človek, o katerem ne vem, kaj se mu je zgodilo.

Ko sem skočil pokonci, je isto storil moj bližnji in rekel: »Tu nisva v kritju, bolje je tukaj,« in legel v kotiček, oddaljen morda štiri metre.

Ker se mi tisti kot ni zdel nič boljši, si nisem mogel kaj, da se ne bi najprej nasmehnil ob pomisli na uboge sprevoje obsojencev na Prokrustovo posteljo. Ko je prišel naslednji val, sem si za skok spet izbral zavetišče, ki sem ga iznašel prej.

Pa spet pokonci, nato spet dol... gor... dol.

Pri vsakem novem valu je oddaljeni bližnji vzdiknil: »Ojoj, spet se vračajo!« To je izgovarjal tako zaskrbljeno in hkrati tako smešno, da pri tretji ponovitvi kitice nisem mogel zadržati smeha.

Pozneje, ko sem se prav nehvaležno vrnil h koticu, ki mi je v trenutku nevarnosti dal zavetje, sem ugotovil, da je imel kot protiletalsko zaklonišče svoje slabosti (zares nehvaležno, da mislim tako, toda to je čista resnica). Ploščo z napisom namreč ne uokvirja kakšen lahek material, marveč marmor, ki bo tehtal kako toni: če bi padel dol, adijo kaplan! Ob tej uri bi počival na prostranem mestnem pokopališču, okrašen s kakšno spominsko medaljo.

Opazil sem tudi, da je (in bo še kdo ve koliko stoletij) tisti dobrotni kotic, ki je sprejel moj obraz kot materine prsi obraz prestrašenega otroka, služil najbolj snažnim in sramežljivim meščanom za njihove majhne potrebe.

Prva pomoč

Ne vem koliko časa sem kot lutka ponavljal: ena, dva!... ena, dva!... ena, dva! Vem samo, da sem se v trenutku odmora odločil, da se vrnem v kasarno.

Cesta pred kasarno je bila pod vodo: mislil sem, da je bil zadet bližnji vodovod. Pa ni bilo tako. Bomba je bila padla na vodnjak, ki stoji na zadnjem desnem vogalu, če stojš čez cesto in gledaš pročelje stavbe; druga je zadela njegovo levo stranico in raztrgala vodovodno cev, zato je bila cesta poplavljen; tretja je udarila v desno krilo poslopja nasproti kasarne; še ena je treščila na majhen kos zemljišča pri kasarni (zdi se mi, da sem slišal praviti, da je naredila pravo razdejanje med zeljnatimi glavami); in kakor sem videl pozneje, je še nekaj drugih preluknjalo zemljišče za zidom, ki me je varoval.

Tiste z vodovoda in tiste na tej in oni strani zidu so padle približno petindvajset metrov proč od mene. Da bi me pobralo, bi zadoščalo, da bi bil za kakšen meter naprej ali nazaj.

Na smrt preplašene oficirje sem našel še vedno pod hodnikom. Rekel sem jim, da sem se vrnil, ker sem mislil, da je bila kasarna zadeta.

Ker je odmor še trajal, je polkovnik ukazal, da morajo častniki nemudoma v zaklonišče, in odhitel za njimi. Mene pa je moj demonček pahnul, da sem šel spet ven.

Za trenutek sem se ustavil in pogledal v zadeto stavbo nasproti kasarne: »Kako čudno! Prednja stena se je bila sesula, notranja nadstropja pa so zdržala...«

Tedaj je s srede teh nadstropij ženski glas slabotno poklical na pomaganje.

Štel sem: »Eden... dva... tri: biti mora v tretjem nadstropju.« Stekel sem na dvorišče stavbe in rekel dvema moškima, ki sta bila prilezla iz zaklonišča: »Pridita, pojdimo rešiti tisto žensko.« Onadva pa sta jo kot pristna potomca tretjega Horaca (tistega, ki so mu noge pomagale k zmagi) odkurila nazaj v zaklonišče. Za pomoč se mi je ponudil neki vojak. Zlezla sva gor in zraven ženske našla tudi moža, ki ni hotel zapustiti žene. Medtem ko je vojak poskušal rešiti žensko izpod ruševin, sem zvlekel moža v spodnje nadstropje in ga izročil ženskam, ki so, napol mrtve od strahu, tiho stokale.

Šel sem spet gor: vojak je ni mogel rešiti. Potem sem se vrnil na cesto in zdrvel v kasarno po druge vojake; na stopnišču sem srečal poročnika Amata (edinega prisebnega častnika, ki sem ga videl tisto dopoldne). Skočil je v

nadstropje in po nekaj minutah sem se vrnil z vojaki.

Starko smo potegnili iz ruševin in jo odnesli na cesto: imela je zlomljeno roko in nogo. Naložili smo jo na prvi ambulantni voz, ki je pripeljal mimo.

Preden se odpravim drugam, mi je v zadovoljstvo, da predstavim še junaka, ki je toliko bolj pravi, kolikor bolj je ponižen. Tudi meni ni znan, saj v tragičnih in velikih trenutkih človek ne sprašuje po imenih: intervjuji in ankete so znamenje povprečnih trenutkov.

Pri kasarni, nasproti zadete stavbe, je stala stražarnica in v njej stražar s čelado na glavi in s puško z naperjenim bajonetom ob nogi.

V tej drži sem ga videl, ko sem šel ven in ko sem se vračal: poveljnik stražne čete je bil dal četi voljno, na stražarja v stražarnici pa pozabil. Ko je stavba, ki jo je od vojašnice delila samo cesta, zletela v zrak, se ta ni ganil.

Drobci so okružili zid, na katerega se je naslanjala stražarnica, in zarisali čudovito avreolo okrog glave junaka, ki najbrž ni dobil odlikovanja.

Edina kršitev reda, ko sem mu rekel: »Pojdi!« – ni pozdravil po vojaško z udarcem peta in z roko ob ščitniku na kapi, marveč mi je s širokim nasmehom odgovoril: »Hvala, gospod poročnik.«

Sopotnik

Zdaj je bilo treba iti do skladišča. Da bi se opogumil, sem župnem upravitelju cerkve, v kateri sem bil vzel sveto olje, in ki je pravkar stopil na cesto, rekel: »V skladišču je kdo ve koliko umirajočih: greva tja?«

Očitno se ni strinjal z nepričakovanim predlogom, vendar se ni upal odreči.

Na precej dolgi poti mi je zdaj pa zdaj rekel: »Kaplan, kaj če bi se vrnila?«

»Le pojdiva malo pogledat tja dol...« sem odgovarjal, da bi ga zadržal.

»Boste videli, kaplan, da se bo danes slabo končalo«; v eni uri in pol mi je to vsaj desetkrat ponovil.

»Pravzaprav ta pas niti ne sodi v moj okoliš,« je rekel enkrat.

»Sodi k župniku...«

»Ni se treba bati, da se bo tisti župnik pritožil, če prekršiva njegovo pravico.«

»Morda me bo predstojnik iskal...«

»In kaj ti bo rekel, ko bo izvedel, da si v življenjski nevarnosti dal pomoč umirajočim? Le zakaj bi se vrnila? Mar ne vidiš, kako se ljudje opogumljajo, ko naju vidijo, in kako naju blagoslavlja? Verjemi, da je to boljše od pridige.«

Tega ne pripovedujem zato, da bi obrekoval mojega sopotnika: prav gotovo je bil najbolj hraber duhovnik okoliša in upam si trditi, ne da bi se zmotil, tudi vsega mesta.

Treba je tudi pomisliti, da je bil veliko mlajši od mene in manj navajen na nevarnost.

Kar zadeva mene, mu bom do smrti hvaležen, da mi je s svojim strahom dal poguma.

Sprašujem se, čemu naj pripišem ta pojav, ali samoljublju ali hotenju po nasprotovanju ali pa obojemu: vsakič ko je župnik pokazal strah, sem postal pogumnejši; in vsakič, ko me je zaprosil, naj se vrneva, je bilo tako, kot bi me prisilil, da grem naprej.

Na kraju razdejanja

Na trgu je delala skupina vojakov pionirjev pod vodstvom mladega podpo-

ročnika. Nekdo se je iztrgal iz skupinice, prišel k nama in rekel: »Tam doli je mrtvec in tam, kjer delajo, je pokopan vojak.«

Mrtvec je imel razbito glavo. Dal sem mu pogojno sveto olje.

Vojaka je bomba, ki se je razletela malo vstran od njega, pokopala z glavo navzdol, tako da so gledali iz zemlje samo čevlji. Ko se je po dolgem odkopavanju prikazala zdrobljena glava, sem še temu dal sveto olje.

Na južni strani vhoda na tleh sta ležala dva dečka, eden star morda štirinajst let in drugi dvanajst, bila sta objeta vrh polomljenega dvokolesa. Pregledali smo ju: nobene ranice, nobene zmečkanine.

Bomba, ki je padla deset metrov stran, ju je ubila z zračnim pritiskom.

V podvozu je bilo še nekaj ljudi, precej žensk in nekaj otrok.

Začudil sem se, ko sem jih zagledal: bili so docela otopeli. Slišati je bilo samo posamezne šibke tožbe ali kakšno ime osebe, kakor v blodnji.

Če si jih vztrajno spraševal, so slednjič le opazili, da si, in te vprašali: »Je konec?... Je res konec?...«

»Upajmo,« sva odgovarjala, »a za zdaj kar ostanite tukaj. Pravzaprav se ulezite na trebuh.«

Če tudi sam ne bi bil razburjen, če bi bil torej zmožen videti in premisliti, se ne bi tolikanj čutil njihovemu stanju.

Bombe so se prav trle okrog predora: vsaj tri so padle pred vhod, če greš s trga proti skladišču, nekaj jih je priletelo k izhodu in ena je zadela zunanji rob in ga za kakšen meter skrajšala.

Če bi človek premislil učinek eksplozije ene same bombe, najsi še tako majhnega kalibra, ki se raztrešči na trdem ob vhodu v rov, se ne bi čutil duševnemu stanju nesrečnežev, marveč bi se mu zdelo neverjetno, da jih ni vse pobil zračni pritisk.

Slednjič se je le prikazal človek, katerega zunanost je pričala, da je bil pod bombardiranjem, ki pa je vendarle hodil po svojih nogah.

Bil je železničar. Prosila sva ga, ali morda ve, kam naj se obrneva, kjer bi bilo najino opravilo potrebno. Rad je privolil (po tem sem sklepal, da ni iz tega mesta), potem pa stopal pred nama, smeje se in jokaje, in od časa do časa vzkliknil: »Ubogi moj otrok!«

Za seboj smo pustili podhod, kjer je bilo veliko ljudi, predvsem žensk in otrok, ki so bili nekoliko manj zmedeni kot tisti pod podvozom: »Oče, kdaj bo konec vojne?«

»Upajmo, da kmalu, z božjo pomočjo.«

»Medtem pa naši ubogi sinovi umirajo.«

»Blagoslovite nas, oče.«

»Zakaj Bog...«.

Prišli smo v drug podhod, kjer je skupina gasilcev trdo delala: podhod je prebilo na več mestih. Mrtvi in ranjeni so bili že odkopani, druge so izkopavali. Z župnikom sva dala takim ranjencem sveto olje in takoj šla naprej.

Ko smo stali sredi ruševin skladišča (ki je bilo dobesedno pregloboko preorana njiva), je železničar rekel: »Naprej ni mogoče... Ali slišite tiste eksplozije? Tovorni vlak, poln municije je bil na postaji: zadelo ga je v polno in zdaj... poka!«

»Res poka.«

Odločili smo se, da se vrnemo, kar nas ustavi tarnanje. Prihaja iz kupa razbitin, ki so bili nekaj minut prej verjetno tovorni vagon. Precej časa smo delali (zdaj sem imel vtis, da se je železničarju pridružil še eden), dokler nismo izvlekli ženske: »Kako? Ženska, tukaj?... In še popolnoma cela.«

Ni kaj: sploh ni ranjena. Ne zna pa več hoditi in jo je treba voditi pod roko.

Naredili smo samo nekaj korakov, ko sem že zavpil: »Na tla!«

Dve letali sta nam pikirali na glavo. Deset metrov od tod je bila ogromna luknja, ki jo je naredila bomba, in pomislil sem, da se bom rešil, če se vržem vanjo: če je padla ena, ne bo na isto mesto padla še druga... Vendar nisem imel časa, pogrnil sem na tla na mestu, kjer sem bil, in zavpil drugim: »Na tla!« Ženska se je kar sesedla in kot oseba, ki jo jo je izkušnja nekaj naučila, rekla: »Na tla, da... tako... To pa že znam.«

Moj nesrečni sopotnik je najprej malo zataval sem in tja in se ni mogel odločiti, potem pa se je skril za neki razbit vagon. Na srečo je šlo samo za oglednike, ki so bili tako dobri, da niso vrgli bomb.

Domov sem se vrnil okrog dveh in kmalu zatem je odpiskalo konec alarma.

Osebnе težave

Usmiljenje je umrlo. Povedal sem zgodbo nekega bombardiranja in nekaterih z njim povezanih dogodkov ledeno mrzlo. Zagotavljam vam, da je usmiljenje v mojem srcu umrlo.

Dejstvo, da sem videl napol zmečkano, na smrt prestrašeno žensko, dva otroka... vse, kar sem popisal in česar nisem, kar pa lahko vsakdo ugane, me je pustilo popolnoma hladnega.

Ne da ne bi vsega naredil za trpeče (tistega dopoldneva sem šel ven zaradi njih), vendar ne morem več trpeti z brati, ki trpijo.

Odkar sem neskončnih petdeset dni gledal v obraz nesrečneže, ki so jih dnevno streljali, nima usmiljenje za kaj drugega zame več nobenega pomena.

Moral bi vsaj leto dni živeti kot puščavnik vrh hriba, v stiku z deviško naravo in z Bogom; samo tako bi si lahko spet pridobil nedolžnost in pomladil srce, prezgodaj postarano.

Nevrastenija. Bombardiranje me je spravilo v stanje hipersenzibilnosti, ki bi mu lahko, če damo klofuto človeškemu dostojanstvu, rekli strahopetnost.

Naj navedem nekaj primerov.

Zadošča že navaden ropot, morda padec peresa ali noža za papir s pisalne mize ali pa vilic v jedilnici, pa že poskočim.

Kadar ob desetih zatuli sirena, planem kvišku, še preden ugotovim, kaj znamenje pomeni.

Zvečer v polsnu me šum prometa ali brnenje kamiona spomni na brnenje letal, da skočim iz postelje in tečem k oknu, da bi se prepričal.

To noč sem vstal dvakrat: prvič se mi je zdelo, da slišim tarnanje osebe v stavbi nasproti kasarne, bilo pa je zavijanje psa; drugič (ko sem bil ravno spet zaspal) sem pomislil, da nemara koraka po cesti bataljon: »Bržkone bataljon mojega polka, ki gre naproti v mesto korakajočemu bataljonu M...« Bil pa je le vlak, ki je peljal skozi predor, o katerem sem pisal zgoraj.

Skratka, nisem docela normalen.

Bridko razočaranje

Naj mi tisti, ki trpijo za italijanskostjo od Romula navzgor, od katerega naj bi izhajali Italijani, oprostijo, kar bom zdajle povedal: to je čista resnica, zato jo bom zapisal, čeprav vem, da se bom mnogim zameril.

Vladni časopisi so od bombardiranja do sinoči (ko je Badoglio naslovil na narod svoj proglas) predstavljali Italijanom zadnje laži, pišoč o solidarnosti prebivalstva v trpljenju in izmišljaje si konstruktivne junaške zgodbe.

V svoji naivnosti sem tudi sam zmeraj mislil, da se bodo po takem razdejanju mesta vsi meščani, moški in ženske, starci in otroci vrgli na razvaline in ne bodo ne jedli ne pili ne spali, dokler ne bodo odkopali vseh živih in zakopali vseh mrtvih.

Izkušnja po bombardiranju pa me je docela streznila.

V zadnjih dneh nisem videl niti enega navadnega meščana, da bi pomagal vojakom, ki se od jutra do večera krvavo potijo, slabo hranjeni, žejni in od nikogar cenjeni. Pač pa sem jih videl – fanta z dekletom, očeta s celo družino – kako so ob večerih šli na sprehod, da bi si ogledali ruševine z enako radovednostjo (pač pa z veliko brezbriznostjo), s kakršno ob praznikih obišejo zoološki vrt.

Medtem pa živi zakopani umirajo in mrtvi trohnijo pod ruševinami.

Epilog

Razstava omike. Ko je izbruhnila vojna, je Benito Mussolini na kraju, ki naj bi po njegovih sanjah postal osmi rimski grič, pripravljaj, kakor je splošno znano, Svetovno razstavo 42 (EUR 42). Ta univerzalna razstava je bila po njegovih predvidevanjih namenjena temu, da bi ponudila svetu sugestivno predstavitev naše »sijajne« civilizacije.

Najbolj bleščeče mesto bi seveda v njej zavzemala Italija, naprednejše države pa bi imele svoje paviljone. Tako bi se vsa sodobna omika stekla v prerojeni cesarski Rim in trume ljudi bi jo prihajale občudovat.

Toda Bog, ki mimo tehničnega napredka, po krivici imenovanega civilizacija, vidi in presoja resnično omiko, tisto, ki je napredek duha, se je naveličal človekovega svetohlinstva in je hotel pokazati, kaj se skriva pod našim govoričenjem: tako je izbruhnila vojna.

Oglejmo si našo civilizacijo, ki jo je Bog pripravil ali jo vsaj dopustil, v vsej njeni zmešnjavi človeškega napuha, in videli bomo, da je bil Babilonski stolp pravi biser omike v primerjavi z našo.

Zdaj živim v pravem kraju in v primernem duševnem razpoloženju, da lahko vse skupaj premislim. Spomine, ki sem jih začel pisati zunaj mesta pred štirimi dnevi, končujem v mestu, v oddaljenosti nekaj desetih metrov od bombardirane četrti.

Stanujem sam v sobi petega nadstropja, ker sta gospodarja na dan bombardiranja izginila. Hrup s ceste prihaja sem gor oslavljen.

Že več kot teden dni piha zefir, ki v (že tako lepem) mestu blaži poletno soparico in mi je nosil valove vonjav z bližnjih vrtov in slani vonj oddaljenega morja; zadnjih nekaj dni pa mi prinaša smrad trupel in zaradi pomanjkanja vode umazanih hiš. Ponoči je bil tako nadležen, da sem moral kljub dušeci vročini zapreti okna.

Tu naokrog je nekaj tisoč mrličev, ki jih bodo morali še izkopati izpod ruševin. In pomislite, da so žrtve v glavnem ženske, otroci in starci.

Pravijo, da jih je v nekem otroškem vrtcu pokopanih tristo in da je od štiristo žensk, ki so delale v neki tovarni testenin, vsaj polovica umrla v ognju pod ruševinami.

To je najbolj drag in najšibkejši del človeštva, ki ga naša civilizacija ne zna več ščititi, ker ga ne zna več ljubiti.

Bombardirana četrt tega majhnega mesta je z vsemi posledicami fizičnih tegob hkrati tudi pogoršanje duha, pomnoženo tisočkrat... Kaj pravim tisočkrat: milijonkrat (ali desetmilijonkrat) – taki so obrisi podobe.

Pomislite tudi na zemeljske bitke, od tistih na Poljskem do teh v Rusiji in na Siciliji, na anglo-japonski in japonsko-kitajski fronti in še na vmesnih frontah; pilote vsega sveta, ki so zgoreli živi ali umrli v razbitinah; spustite pogled na dno morja...

Do tod pa sem upošteval samo ljudi, toda pomisliti je treba na njihove stvari, na to, kar je služilo potrebam ali lepoti njihovega življenja, na njihove hiše, na njihova letala, vlake in vsakovrstne stroje, na njihova polja, vrtove in šole: uničenje in razdejanje sta res velikanska.

Naštevaje pa še ni popolno, zakaj tudi duhovne vrednote so v igri: družine (nobene ni, ki ne bi žalovala), resnična gnezda ljudi, so pravzaprav same krvaveče rane; lepota in zgodovina sta uničeni v umetniških mojstrovinah in v spomenikih preteklosti, vera in usmiljenje pa v svetiščih in na pokopališčih.

Ne le v krščanski civilizaciji, marveč tudi pri poganskih civilizacijah in pri najbolj necivilnih necivilizacijah je bilo vsaj dvoje vsaj deloma zaščiteno pred sovražnim uničenjem: templji in grobovi.

Danes pa križe, podobe Marije in svetnikov požira ogenj in grobove odkrivajo eksplozije, da kosti letijo naokrog. Če bi bilo mogoče umreti dvakrat, bi bili mrtvi z barbarskimi izkopi umorjeni...

Na koncu ogromnega mestnega pokopališča stoji kip iz grobega granita, ki predstavlja Kristusa, iz groba vstalega, z napisom, ki ni redek na pokopališčih krščanskega sveta: »Jaz sem vstajenje in življenje.«

Ko sem bil zadnjič tam, so se razbitine še kadile: ciprese so bile razklane in izruvane (ena sama bomba je izruvala tri), grobovi odprti in kosti mrtvih so ležale na soncu. Sprva sem bil zelo potr, zakaj oneščaščenje se mi je zdelo nepopravljivo svetoskrunstvo, posebej še, ker sem zraven zagledal tudi ruševine pokopališke cerkve.

»Človek,« sem pomislil, »je slednjič ubil duha: konec je.«

Ko pa sem prišel do konca in si začel ogledovati Kristusov kip, se mi je zazdelo, da sta se prizor in njegov pomen po čudežu spremenila. Zadnja stran podstavka je bila precej odkrušena, Kristus pa je bil, čeprav so mu drobci obtolkli trup, nedotaknjen.

Nenadoma se mi je zazdelo, da se kostem mrtvecev ni zgodilo nič hudega: izkopane so bile iz teme in približane Kristusu, ki je venomer ponavljal:

»Jaz sem vstajenje in življenje.«

Tu se mora skrivati globok pomen: vidim ga, toda nejasno...

Tretje poglavje

**KORESPONDENCA V ZVEZI Z ISKANJEM
GROBA USTRELJENEGA.
NANJ SE NANAŠAJO ZAPISI
Z DNE 17. IN 18. AVGUSTA 1942.**

Podpisani (...) živeč v Ljubljani (...)
vljudno prosim škofijsko pisarno v Bergamu,
da bi mi posredovala naslov
Prečastitega Don Pietra Brignolija,
vojaškega kaplana II. grenadirskega polka.
Nameravam ga namreč zaprositi, naj mi natančno opiše kraj,
kjer je grob mojega sina, kar mi je omenjeni kaplan obljubil.
Z globokim spoštovanjem

(...)

Prečastiti Brignoli Don Pietro!

Ljubljana, 4. 9. 1945

Sklicujem se na vašo ljubeznivo obljubo, ki ste mi jo dali dne 11. 9. 1942, ko sem skupaj s svojim bratom prišel v dijaški dom v Marjanišče v Ljubljani, in ste mi zagotovili, da mi boste pomagali pri iskanju groba mojega sina (...), kateremu ste dali versko pomoč in ste prisostvovali njegovi prezgodnji smrti, dne 17. 8. 1942. Zdaj se obračam na vas z vročo prošnjo, da mi natančno označite kraj, kjer je bil pokopan moj sin, s tem da zaznamujete na priloženi skici mesto pokopa. Sporočam vam, da sem bil 25. avgusta t. l. skupaj z enim od dveh partizanov, ki sta prišla 17. avgusta 1942 na vašo komando zaradi predaje 30 partizanov delavcev, in ta je ob tej priložnosti videl mojega sina mrtvega. Pokazal mi je tudi prostor, kjer je po njegovem mnenju videl ležati mojega sina. Na tem prostoru pa zdaj ni videti nobenega groba. Vljudno vas prosim, da mi sporočite, v kateri smeri od mesta, na katerem je ležal moj ustreljeni sin, naj bi bil njegov grob, glede na vzvišeni travnik. Ali je grob nad ali pod vzpetino, na kateri je bil moj sin ustreljen, ali na desno ali na levo in približno v kakšni razdalji. Ali je bil pokopan na vzpetini travnika ali v gozdu na desni ali pa v kakšno drugo jamo ob vznožju vzpetine. Zanima me tudi, kje je grob partizanov, ki so padli v isti bitki (menda jih je bilo osem), in koliko je od tega skupnega groba oddaljen grob mojega sina oziroma če je moj sin pokopan ločeno. Takrat ko sem bil na obisku pri vas, ste mi rekli, da ste označili grob s križem. Kakšen je bil ta križ, ker na tem kraju nisem našel nobenega mesta s križem. Če je mesto, ki mi ga je pokazal spremljevalec, pravo, lahko upamo, da bomo z vašo pomočjo ugotovili, kje je grob. Prosim vas, da mi opišete, kar se spomnite, natančno vse datume, ki bi prišli v poštev pri iskanju groba. Na priloženem zemljevidu je moj spremljevalec označil kraj z rdečim križcem. Če je ta prostor pravi, mi prosim povejte, ali pa ga označite sami.

Za vaš trud vam bom zelo hvaležen in upam na vaš skorajšnji odgovor.

(...)

Dragi gospod,

Bergamo, 29. 10. 1945

če ne bi bilo prezgodaj za moje potovanje v Ljubljano, bi takoj prišel k vam: to bom storil kasneje, če vam oznake, ki vam jih bom dal, ne bodo omogočile, da boste našli truplo vašega ubogega in slavnega sina.

Zemljevid, ki ste mi ga poslali, mi ne omogoča, da bi označil vsaj približno prostor, kjer je grob, kajti takrat sem s svojim polkom prepotoval veliko ozemlja, ne da bi se zanimal za plane. Zato vam zemljevida tudi ne vračam, rad bi ga namreč poslal oficirju ekonomu mojega polka, ki ga je zaradi svojega dela gotovo moral korak za korakom uporabljati. Ko bom slišal njegovo mnenje, vam bom zemljevid vrnil.

Za ta čas pa, če boste še naprej iskali, imejte pred očmi, kar sledi. Dobro se

spominjam, da je bilo treba do kraja, kjer je bil pozneje pokopan vaš sin, iti s kamionom iz Željn navzgor do pasu, ki ste ga že obiskali, približno pol ure. Na nekem mestu se po ovinku cesta iz vzpetine prevesi v ravno. Na desni je steza, ki vodi navzgor in pelje, če se ne motim, do majhne skupine hiš. Od tega mesta greste naprej po cesti približno sto metrov, potem pa se spustite na desno. Tam boste našli nekaj dreves (ne spominjam se več ali samo nekaj ali več) z zelo gostimi listi (niso bile smreke), ki jih boste zlahka opazili, če so še tam, ker kraj ni zelo pogozden. Vašega sina sem pokopal pod tistimi drevesi. Ne iščite križa: kakor sem vam že povedal, so vojaki posadili enega na gomilo; bil je improviziran iz dveh, morda za palec debelih vejic, ki so jih odrezali z bajoneti, ta križ je bil tako krhek, da ne verjamem, da bi po številnih zimah še zdržal!

Če vam bo mogoče, poskusite poiskati pod tistimi drevesi zrahljano zemljo. Lahko da boste najprej naleteli na plitko jamo, ki ni bila uporabna, ker je zaradi kamnitih tal nismo mogli poglobiti. Le nekaj metrov višje (morda deset) smo izkopali drugo jamo, kamor je bilo pokopano truplo. Zdi se mi, da so na mrtvečevo telo raztegnili njegov dežni plašč, ki ga ni imel na sebi, ko je prišel k nam, marveč ga je nosil pod roko.

Dragi gospod, želim vam, da vaše iskanje ne bi bilo zaman. Vsekakor pričakujem, da mi boste pisali o izidu. Potem pa vam bom vrnil vaš zemljevid.

Naj vas Bog blagoslovi in potolaži.

Brignoli D. Pietro

Dragi Don Pietro,

Caccivio, 11. 10. 1945

nekaj dni sem bil odsoten, opravil sem kratko pot za nakupe lesa in ob vrnitvi dobil tvoje pismo; posebej zaradi vsebine bi te raje videl osebno, kakor si mi obljubil!... Čutim potrebo, da bi se malo porazgovoril s prijatelji, zlasti s takimi, kakršen je moj dragi Don Pietro, na katerega sem resnično navezan z naklonjenostjo in spoštljivostjo, ki je ne znam izraziti.

Preidiva torej k tvoji nalogi usmiljenja. Vse to je res žalostno in bojim se, da ti ne bom mogel dati dovolj napotkov za osvetlitev negotove lege groba ubogega dečka, ki ga tako išče njegov oče. Sam veš, da nisem nikoli hotel biti navzoč pri teh »brezboštvihi«, tvoji opisi njihovega poteka me gotovo niso spodbujali! Očetovo pismo me je spomnilo, kako so me nekega dne poklicali iz Šalke vasi, kjer sem imel svoje kuhinje, v Željne in da sem tam v hiši nasproti poveljniške menze našel okrog trideset jetnikov, skupino delavcev, ki so izjavili, da so jih partizani silili delati; bili so lačni kot volkovi in spominjam se, da sem jih poskušal, kolikor mogoče, nasititi s hrano; potem so jih zaslišali in skoraj vse poslali v Ljubljano, da bi jih kasneje internirali v Italijo. Ne spominjam se, ali je bilo prej ali pozneje, toda gotovo so v bližini tako imenovanih prednjih straž ustrelili nekaj elementov, menda so takrat ubili tudi tistega slugo iz Kočevja, ki je bil med našimi odvetniki tako nepriljubljen in katerega spomine si izročil meni, da bi jih predal njegovi ženi iz Šalke vasi, se spominjaš?

Kraja, kjer je bila usmrtitev, se ne morem spomniti, tudi zato ne, ker se je nekega večera, ko sem bil tam gori z oskrbo, naš poveljnik hudo razjezil in so zaradi tega pri oficirskem raportu grmele strele itd., da sem se vrnil v bazo. Na nekem kraju pred koto 638, točno na cesti, ki sem jo označil s črtico in puščico, sem se, kakor se spomnim, napotil v gozd, kjer cesta napravi ovinek in zavije v desno, sto metrov naprej pa je pešpot, na levi od kote 638. Šel sem gor, da se pozanimam, kako potekajo nepotrebne

operacije. Spominjam se tudi, da na obeh straneh ceste ni bilo gozda, marveč le grmovje, in da se je na desni teren spuščal v dolinico s travnatim dnom; tu se je najbrž odigral dogodek: bilo je namreč v navadi, da so pokopavali ljudi na robu gozda, prav tam, kjer so reveži umirali. Mislim torej, da je bil... pokopan prav na mestu, kjer je oče narisal križec; pred seboj imam majhno vojaško mapo in zdi se mi pravi.

Ne bi znal biti bolj natančen, dragi Don Pietro, in zelo mi je žal zate, kakor tudi za nesrečnega očeta, ki s tolikšno ljubeznijo išče sinove posmrtni ostanke. Če ni drugih znamenj, bo seveda težko najti grob, saj je minilo že toliko časa!

Veseli me, da ti gre dobro, in želim ti, naj bo tako še naprej; k temu naj pripomorejo moje dobre želje in voščila, ki jim pridružujem še tople in prisrčne pozdrave.

(...)

Prečastiti Don Pietro!

Ljubljana, 5. 11. 1945

Včeraj, 4. novembra, smo se spet podali na pot, da bi poiskali našega ljubljeneega sina. Čeprav smo upoštevali navodila v vašem pismu, nismo našli ne groba ne trupla našega sina. Našli pa smo skupni grob partizanov, ki so padli dne 17. avgusta 1942. Kopali smo na mestu, kjer smo naleteli na zrahljano zemljo, v upanju, da je tam pokopan naš sin. Odkopali pa smo kosti treh različnih trupel, in ko smo ugotovili, da gre za skupen grob, smo odnehali. Če je vam, prečastiti, ta grob znan, bi nam za orientacijo zelo pomagalo. V vašem pismu ste omenili plitvo jamo, ki je nismo mogli najti; ta jama zaradi skal ni bila uporabna in je zato ostala odprta.

Ker je zdaj listje z dreves že odpadlo, nismo mogli upoštevati vašega navodila, da je naš sin pokopan pod zelo listnatim drevjem, videli pa smo posamezna drevesa. Na travnati rebri ni smrek, samo v gozdu je nekaj brez (z belo skorjo) in gabrov z gostimi vejami, pri skupnem partizanskem grobu pa stoji hrast. Zraven je pa še nekaj skupin s po enim, dvema ali tremi drevesi, toda ni mogoče ugotoviti, na katero skupino ste mislili. Ob robu gozda na desni strani vzpetine so po vsej dolžini postavljene kamnite utrdbe, ki jih je gotovo uporabljala italijanska vojska.

Ker nameravamo, če bo vreme ugodno in če ne bo padel sneg, iskanje še ta in naslednji mesec nadaljevati, vam pošiljamo približno skico kraja, kjer bi moral biti pokopan naš sin.

Prosim vas, da bi nam na podlagi skice sporočili naslednje:

1. V kateri smeri in približno na kakšni razdalji od skupnega partizanskega groba je grob mojega sina; smer in oddaljenost groba nakažite s puščico; označite, prosim, tudi drevo in grob ob drevesu, morda z rdečim svinčnikom.

2. Prosim tudi, da mi označite, kje od groba leži plitka jama, ki je ostala odprta...

Če bi se mogli spomniti še kakšnih okoliščin, ki bi bile lahko pomembne za odkrivanje groba, vas prosim, da mi jih poveste.

Še nekaj. V vašem tako zelo prijaznem pismu ste na nekem mestu zapisali: »... boste našli truplo vašega ubogega in slavnega sina«. Zakaj označujete mojega ubogega sina za »slavnega«?...

Za ves vaš dosednji in prihodnji trud sem vam neizmerno hvaležen.

S spoštovanjem!

(...)

Cenjeni in dragi gospod,

Bergamo, 26. 12. 1945

Vaše pismo, z dne 5. 11., sem prejel z zamudo, zato se bojim, da bo že zapadel sneg, preden boste dobili moj odgovor, in ne boste mogli več nadaljevati iskanja. Pišem vam vseeno, ker ga boste nemara potrebovali spomladi.

Mesto, ki ste ga zarisali na skici, se mi zdi kar natančno. Moti pa me skupni grob, v katerem ste, kot pravite, našli tri trupla, moralo pa bi jih biti šest: zgoraj tri in spodaj tri. Če je grob, ki ste ga našli, grob partizanov, ki so padli tistega dne, ko je bil ustreljen vaš sin, boste od tam prišli na pravo mesto takole: z obrazom se obrnite k cesti, ki pelje iz Kočevja, potem pojdite sto ali petsto metrov navkreber, potem pa diagonalno v desno še prav toliko metrov. Kar zadeva drevesa, se mi zdi, da so prva pri sestopu s ceste (s točke, ki sem vam jo označil v prvem pismu, morda pa je še bolje, da poskušate začeti sestop naravnost s tiste točke ceste, odkoder gre navzgor pešpot, ki vodi k omenjeni skupini hiš).

Če boste grob vašega sina našli, poskusite iskati bolj na desno (ne spominjam se dobro razdalje) in morda malo navzdol in našli boste še en skupen grob s sedmimi trupli.

Še enkrat vam želim, da ne bi iskali zaman. Vsakič, ko se spomnim na vašega sina, vidim njegov obraz tako jasno kot tistega strašnega večera, ko je poljubil sliko svoje matere in mi rekel: »Povejte moji mami, da nisem bil nikoli komunist.« Spomnim se ga vsako jutro pri sveti maši, skupaj z mojimi dragimi mrtveci. In spominjam se tudi vas, dragi gospod, v upanju, da vam je ta spomin drag.

Vse najboljše za novo leto.

Vaš Brignoli D. Pietro

Prečastiti Don Pietro!

Ljubljana, 11. 4. 1946

Sporočam vam, da smo našli grob našega dragega sina.

Zdi se pravi čudež, da sem 5. 4. prejel vaše pismo, z dne 17. 3., prav v trenutku, ko smo odhajali, da bi poiskali grob. Ko smo prispeli z avtomobili na mesto, ki ste nam ga označili, se je moja žena sama spustila do prtega velikega drevesa, jesena, in se je ustavila prav zraven groba, ker ji je notranji glas rekel, da leži prav tu. In res: potem ko smo precej izkopali, smo našli na posamezne kosti in na celo okostje. Prepoznali smo ga po lobanji in po zobeh. Iz koščkov blaga nismo mogli prepoznati obleke, ki jo je nosil. Le čevlji so dobro ohranjeni, in če bi se še vi, prečastiti, spomnili, kakšne čevlje je nosil, vas prosimo, da jih popišete, tako bo bolj gotovo, da smo našli sina.

Če je bilo naše iskanje uspešno, je to vaša zasluga, prečastiti, saj brez vaše pomoči in vaše skrbi ne bi nikoli našli našega ljubljenega in edinega sina. Zame in za vse nas, zlasti za mojo ženo, je to velika tolažba in olajšanje. Naj vam Bog povrne vse, kar ste naredili za nas. Če bi kdaj, prečastiti, prišli v Ljubljano, vas prosimo, da bi bili naš ljubi gost. Če imate kakšno željo, ki vam jo lahko izpolnim, bom srečen, da vam lahko ugodim.

Še eno prošnjo imam, prečastiti. Prosil bi vas, da mi ob priložnosti sporočite vse podrobnosti, ki so vam ostale v spominu v zvezi s smrtjo našega globoko pobožnega sina. Plemenit po srcu in po duhu je gotovo umrl nedolžen.

Prečastiti, prejmite našo iskreno zahvalo za vašo pomoč. Želimo vam mirno veliko noč in vas pozdravljamo s spoštovanjem.

(...)

Prevod
NEDELJKA PIRJEVEC

Vinjeta
ČRTOMIR FRELIH

FRANC SEŠEK IZ BUKVICE (USTRELJEN 22. AVGUSTA 1941 PRI SMLEDNIKU)

Dr. Braco Rotar

VRNITEV ANTROPOLOGIJE

»Nekaj je vsekakor zanesljivo,« pravi Foucault,¹ »in sicer to, da človek ni najstarejši in ne najbolj stalen problem, kar se jih je zastavilo človeški vednosti...« »In to nikakor ni bila osvoboditev od stare vznemirjenosti, prehod tisočletne zaskrbljenosti v razsvetljeno zavest, dostop do predmetnosti tega, kar je dolgo bilo zajeto v verovanja ali v filozofije: bilo je učinek spremembe v temeljnih dispozicijah vednosti.«

Ta sprememba se je nedvomno zgodila v XIX. stoletju, ko je nastalo tisto, kar Francozi imenujejo sciences humaines in kar bomo prevedli z znanostmi o človeku. (Te znanosti se ne ujemajo povsem s tradicionalnim korpusom studia humanitatis, v glavnem pa se.) Ta prehod od razsvetljenske antropologije XVIII. stoletja v znanosti o človeku v XIX. in XX. stoletju bi z Bachelardovim izrazom lahko imenovali epistemološka preobrazba ali prelom. Nastop znanosti o človeku je učinek veliko obsežnejše spremembe na spoznavnem področju, kakor je, denimo, posamično odkritje ali formuliranje novega koncepta.

Sam izraz antropologija je preživel precej indikativno evolucijo. Njegov temeljni pomen je kajpada obča vednost o človeških bitjih. Vendar ta obča vednost ni ves čas enaka, tako da je etimološka razlaga kakor ponavadi varljiva. Za razsvetljene filozofe, zlasti iz Kanta, je bila antropologija v glavnem tisto, kar danes imenujemo psihologija in morala, v XIX. stoletju je izraz pomenil naravoslovno podjetje, v XX. stoletju pa poklic. Vsebina antropologije, njena usmeritev sta se neprenehoma spreminjali, bili sta pač odvisni od izkušenj raziskovalcev,² od ideološke primernosti in še česa.

Že iz šolskih let smo vajeni tega, da se vednost deli na discipline, ki jih utelešajo gimnazijski predmetniki in univerzitetne stolice. Ta delitev nam je do take mere vcepljena v zavest, da učinkuje kot druga narava, kot učinek same strukture spoznavnega sveta. Vednost, s katero nas je oskrbela šola, ni bila namenjena spraševanju o tej strukturi sveta, o naravi in sestavi njegove podobe v znanosti ali celo o razmerju med tem svetom in njegovo podobo, ampak usposabljanju za truda polno, potrpežljivo in spoštljivo produciranje nadvse konstruktivnih prispevkov k omenjeni podobi. La science réside dans le détail se s pedagoško zlorabo sprevača v filistrski slogan.

O okvirih naj bi se bilo nesmiselno spraševati, ker tako spraševanje zbuja neutemeljena pričakovanja: onkraj njih naj bi bile zgolj druge ograde, v sleherni izmed njih pa si večje ali manjše množice prizadevnih umskih delavcev izrabljajo oči in preživljajo svoj čas v produciranju nadvse konstruktivnih drobnih prispevkov k tej isti podobi. Dežela znanosti je iz opisanega zornega kota videti kot povsem neprenehno celice, v katerem se v slabo neskončnost ponavlja v načelu zmerom ista dejavnost. In antropologija v biološkem pomenu in v pomenu znanosti o človeku bi tedaj bila celica, v kateri se prizadevni osebkii ukvarjajo s človekovo živalsko platjo ali z malone biološkimi primarnimi skupinami ali primitivnimi družbami, medtem ko se v celicah z imeni sociologija, zgodovina, psihologija, etnologija itn. ukvarjajo z drugimi platmi tega čudaškega bitja.

Če je izraz antropologija leta 1516 za J. Boucheta pomenil »filozofsko proučevanje človeka«, je za Kanta in Maina de Birana v 18. stoletju pomenil občo teorijo človeške spretnosti, zvezano s teorijo modrosti.³ In po več kakor stoletju, ko je antropologija vsaj na evropskem kontinentu zgolj celica za proučevanje zoološkega človeka, so se začele postopoma, tudi prek rasizma in tudi prek stolic za socialno antropologijo v nacistični Nemčiji (uperjenimi zlasti zoper webrovske sociologijo in zgodovino), zlasti

pa po velikih etnografskih in mitografskih podjetjih Franza Boasa ali Jamesa Georga Frazerja, vračati razsežnosti, ki jih je izraz evociral, ko se je še nanašal na posebno področje racionalistične in razsvetljske filozofije: antropologija se je pravzaprav začela ujemati s področjem, za katero so pristojne t. i. znanosti o človeku, o katerih smo nekaj malega že govorili. Navsezadnje bi lahko antropologija ob svojih aktualnih pomenih – socialna, kulturna, lingvistična, politična, fizična antropologija – pomenila področje človeških študijev in prav to rabo tukaj predlagamo, hkrati pa se ne odpovedujemo rabam med pomišljajema. Za to imamo dovolj dobre vzroke.

Epistemološki premik, razdalja, ki ločuje skupek znanosti o človeku od klasične filozofske antropologije, opisuje Foucault takole: »Najprej moramo ugotoviti, da znanosti o človeku niso za dediščino prejele določenega, že zarisanega območja, ki bi bilo nemara že vse zakoličeno, ampak območje, ki je bilo neobdelano, njihova naloga pa naj bi bila, da z naposled znanstvenimi koncepti in s pozitivnimi metodami obdelajo to območje; 18. stoletje jim ni zapustilo prostora z imenom človek ali človeška narava, ki bi bil orisan od zunaj, ampak še prazen prostor, ki so ga te znanosti morale nato pokriti in analizirati.«⁴ In še: »Znanosti o človeku se niso pojavile vse dotlej, dokler zaradi nekega določenega vsiljivega racionalizma, zaradi nekaj nerešenih znanstvenih problemov, zaradi peščice praktičnih koristi ni prišlo do odločitve, da človeka (hočeš nočeš in bolj ali manj uspešno) predstavijo med znanstvene predmete – ta pa nas morebiti še ni prepričal, da ga je mogoče mednje absolutno uvrščati; te znanosti so se pojavile tistega dne, ko se je človek v zahodni kulturi konstituiral hkrati kot tisto, kar je treba misliti, in kot nekaj, kar je treba vedeti... prvič, odkar človeška bitja obstajajo in živijo v družbi, je človek, sam ali v skupini, postal predmet znanosti – tega ne moremo imeti za mnenjski pojav in ne obravnavati kot tako: to je dogodek v odkrilju vednosti.«⁵

Od 19. stoletja naprej se epistemološko polje razkraja in razpada na kose ali, bolje, razleti se v različne smeri.⁶ Območje moderne epistemè si lahko predstavljamo kot širen prostor, ki se po Foucaultu odpira v tri razsežnosti, kar imenuje epistemološki trieder. V eno izmed teh razsežnosti sodijo matematične in fizikalne znanosti, za katere je bil red vselej »deduktivno in linearno nizanje očitnih in preverjenih trditev«; v drugi razsežnosti so znanosti (denimo, znanost o govorici, o življenju in o produkciji ali distribuciji bogastev), ki se lotevajo diskontinuiranega, zato pa analognega povezovanja elementov, tako da lahko ugotavljajo kavzalna razmerja med njimi, pa tudi stalnice strukture. Ti prvi razsežnosti opredeljujeta skupno raven, ki je med njima. Tretja razsežnost pa naj bi bila razsežnost filozofske refleksije, ki se razgrinja kot »mišljenje Istega«; ta razsežnost skupaj z razsežnostmi lingvistike, biologije in ekonomije opisuje neko skupno ravnino.

S temi razsežnostmi je, še zmeraj po Foucaultu, opredeljeno tisto, kar Foucault imenuje epistemološki trieder. In iz tega »epistemološkega triedra so znanosti o človeku izključene vsaj v tem smislu, da jih ne moremo najti ne v nobeni razsežnosti in ne na površju nobene izmed ravnin, ki so tako začrtane. Lahko pa prav tako rečemo, da so vključene vanj, saj imajo prav v vmesnem prostoru med temi vednostmi, natančneje, v prostornini, ki jo opredeljujejo njihove tri razsežnosti, svoje mesto.«⁷

Tej triadi vednostnih razsežnosti lahko pridružimo triado, s katero R. Močnik sklene spremno besedo k izdaji prevodov besedil R. Barthesa:⁸ »... humanistika je veda o ničti instituciji (o sami institucionalnosti dualistične institucije oziroma dveh koncepcij celote, če uporabimo avtorjeve deskriptorje). Iz te določitve lahko izpeljemo sicer znane izkustvene značilnosti humanističnih ved:

1. Humanistika mora raziskovati vse ustanove in naprave, ki jih ničta institucija povezuje. Zato nujno razpade na različne »discipline«: humanistika od nekdaj obstaja v »množini«, na način septem artes liberales ali pa na način filozofske fakultete.

2. Humanistika kot horizont povezuje svoje različne discipline: »predmet humanistike« se navadno zadržuje na obzorju posamičnih humanističnih ved; iz česar izhaja tudi pogosto presenetljivo povezovanje, preseganje meja posamičnih disciplin, zahaja-

nje na »tuja« področja ipd., kar je vse folklorja humanistike že od nekdaj.

3. V predmetu humanistike je vselej nekaj »nepresojnega«: ta nepresojnost, neizčrpnost predmeta, ki je pogosto vir frustracij pri humanistih, je pač madež njegovega načina obstoja – je žig horizonta humanistike v »predmetu« vsake njene discipline posebej; je stigma pripadnosti predmeta vsake posamične discipline predmetu vsake druge discipline posebej in predmetu »vseh skupaj«, predmetu humanistike.⁹

To medsebojno zajemanje triadičnih struktur, ki ga najdemo še v marsikateri humanistični disciplini, npr. v semiotiki Ch. S. Peirca kot samo načelo strukturiranja označevalnih ali simbolizacijskih nizov, je po G. Dumézilu znamenje mitsko-teološke konstitucije diskurza: trojica v trojnem je tako rekoč matrica indoevropskih ideologij o družbi in svetu. Antropologija pa se je na začetku 20. stoletja vzpostavila kot veda o mitih. »Mit pa ima za nas avtoriteto naravnega dejstva,« zato je mogoče reči, da je antropologija kot ime področja znanosti o človeku sama mitska vednost o mitskem predmetu. To kajpada ne pomeni, da nima nikakršne spoznavne vrednosti, da je preprosto kaotično blebetanje, da je amorfna, poljubna ali abitrarna, narobe, ta mitska označba se nanaša na strukturo in naravo antropološke epistemè. »In res ni simbolična žival ali imaginarni človek, ki se išče in se prepozna v zbornikih mitov, domorodskih ali eksotičnih, nikoli tuj zdaj intuitivnim, zdaj sofisticiranim interpretacijam, ki jih njegovemu ušesu prišepetavajo nepretenciozni zbiralci ali mitologi z znanstvenim slovesom.« Ta človek, ki je hkrati subjekt in objekt svoje lastne vednosti, je lahko koherentna struktura le, če je na voljo tretji termin: ničta institucija bi z Barthesom dejal R. Močnik, sama vez pri nizanju subjektov/označevalcev v lacanovskem nizu.

Mitsko vednost o mitu je mogoče prikazati še drugače: vanjo namreč sodita kot dva sorodna in hkrati nasprotujoča si prijema – Lévi-Straussova strukturna antropologija in Dumézilova primerjalna mitologija. Podmena Lévi-Straussovih *Mitologik*,¹⁰ te geneze mišljenja, je namreč ta, da mit zaznava kot mit sleherni bralec na svetu, medtem ko Dumézil v *Mitu in epopeji* priznava, da ni nikoli dojel razlike med pravljico in mitom.¹¹

Kakorkoli že, oba, zlasti pa Lévi-Strauss s svojim kolosalnim opusom, ki se ponuja kot sam tekst (strukturne) antropologije, izpričujeta heterokltnost antropološkega podjetja: Lévi-Strauss je že v *Anthropologie structurale*¹² torišče antropologije prikazal kot med seboj prepletena, vendar nezdružljiva področja sociologije (sistem sorodstva), jezikoslovja, semiotike, psihoanalize, tako da je po njem antropološka analiza legitimna, kolikor je na višini teh humanističnih disciplin. Te Lévi-Straussovo antropologijo kot »občo stroko« pomembno ločijo od drugih (»klasičnih«) običih družboslovij, ki se praviloma povsem neproduktivno opirajo na »zanesljiva« bivša stanja humanističnih disciplin, na katere se sklicujejo. Lévi-Strauss do *Anthropologie structurale deux*¹³ in do nazadnje priobčenih besedil tega pojmovanja antropologije ni spremenil: rečemo pa lahko, da je za drugo strukturno antropologijo zbral članke, ki dopolnjujejo prvo in širijo njeno področje. V tej drugi strukturni antropologiji je govor o konceptni zgodovini antropologije kot področju vednosti – preberemo lahko analizo Rousseaujeve antropologije in Durkheimove etnologije, saj sta obe pomembna prispevka k družboslovni epistemologiji. Ob njiju so v knjigi še druga besedila, taka, ki govorijo o humanizmu, literarni kritiki, umetnosti, o znanstvenih kriterijih za znanosti o človeku.¹⁴

Ko začnemo govoriti o antropologiji, se na prvi pogled zdi, da ni nič lažjega kakor določiti njen predmet, njeno področje in doseg. Pa se mi vendarle po letih študija in raziskovanja zdi, da si ne bi mogel naprtiti manj hvaležne naloge, kakor sem si jo v pričujočem besedilu. A ne zato, ker bi se stroka in področje zame izpela, marveč zato, ker vem o njiju ravno toliko, da se mi zdijo sleherni hitra sodba, sleherni oris s hitrimi potezami, sleherni resolutna opredelitev tveganje, ki se mu izpostavljam z nelagodjem nekoga, ki ve vsaj to, kako varljivo je področje sodb, orisov in kategoričnih opredelitev.

Lahko bi, denimo, ponovil nič kolikokrat ponovljeno zgodbo o ameriškem, francoskem, nemškem itn. izviru današnje antropologije, o razločkih med šolami in avtorji in pri tem po tihem domneval, da gre za disciplino ali vedo, v kateri pač različne šole

in različne osebe različno obravnavajo isti predmet: človeka. Zmerom človeka, a zmerom kot nekaj: kot zoološko vrsto, kot družbeno, politično, simbolizirajoče, govoreče, kulturno bitje. Tako ponavljanje bi bilo kajpada dolgočasno in nesmiselno, saj ga najdemo v vsakem povprečnem leksikonu, bilo pa bi tudi slepilo: predmet »človek«, o katerem bi govorili, ni predmet znanosti, ampak predmet samoumevnosti, ki ga ustvarja nerefektirana izkušnja, bil bi empirični realni predmet, ki v analitičnih postopkih znanosti o človeku ali humanističnih ved pravzaprav sploh ne obstaja, kot parcialni objekt teh znanosti ali ved pa nastopi tisto, kar smo naštevali kot človekove attribute: organizem, družba, politika, simbolizacija, govorica, kultura. In kar na lepem se razblini iluzija o jasno omejenem področju vede o človeku, namesto njega pa se v neskončnost širi množica konceptualnih postopkov humanističnih in družbenih ved brez središča, brez sinteze in brez jasnih, premočrtnih hierarhičnih razmerij med njimi.

Humanistične in družbene vede (tj. znanosti o človeku) ne sestavljajo mreže, ki bi zajemala pojavne oblike enega predmeta, prav tako ni mogoče reči, da se nanašajo na različne realnosti, ki druga z drugo niso v nikakršni nujni povezavi. Prehodi med temi vedami so ponekod neverjetno lahki, drugje pa spet popolnoma nemogoči, enkrat so navidezni, drugič celo neopazni. Prenašanje konceptov in konceptualizacij je tako enkrat produktivno, drugič fiktivno, tretjič pa nezaslišano.

Navzlic povedanemu pa nemara vendarle obstaja tista skupna raven, o kateri je v omenjenem spisu govoril R. Močnik, skupni imenovalac humanistike in družboslovja, ki ju ločuje od naravoslovja oziroma »fizikalnih znanosti«. To ni dejstvo, da si te vede svoj predmet sprti izdelujejo in da imajo navsezadnje formo svojega predmeta, saj bi lahko isto rekli o slehernem teoretskem diskurzu, marveč to, da je v konceptualno delo humanistike in družboslovja zajet tudi subjekt izjavljanja s svojim mestom in da je zato sleherna operacija, s katero se producira spoznanje, hkrati pristranska, zainteresirana in zadevajoča tistega, ki jo izvršuje. Subjekt humanističnega in družboslovnega diskurza je prva surovina, ki jo diskurzivni stroj neprenehoma predeluje, pri tem pa spreminja svojo naravo, naravo učinkov (spoznanj) in naravo same konceptualne operacije. Tako je mogoče razložiti, zakaj so humanistična in družboslovna spoznanja hkrati vselej tudi slepila in ideološke blokade: nikoli niso nevtralna, nikoli dokončna in ne vsebujejo druge garancije kakor legitimnost konceptualne operacije, ki jih je producirala. S tem pa je nekaj vendarle povedano o naravi antropologije.

OPOMBE

¹ M. Foucault, *Les mots et les choses*, Gallimard, Pariz, 1966, str. 398.

² Cf. D. Sperber, *Savoir des anthropologues*, Hermann, Pariz, 1982.

³ Cf. G. Canguilhem, *Etudes d'histoire et de philosophie des sciences*, J. Vrin, Pariz, 1986, 5. razš. izd. 1989, str. 380.

⁴ M. Foucault, *Op. cit.*, str. 355.

⁵ *Ibid.*, str. 356.

⁶ *Ibid.*, str. 357.

⁷ M. Foucault, *op. cit.*, str. 358.

⁸ R. Močnik, »Studia humanitatis danes«, v: R. Barthes, *Retorika Starih, Elementi semiologije*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1990, str. 283.

⁹ M. Detienne, *L'invention de la mythologie*, Gallimard, Pariz, 1981, str. 10.

¹⁰ Cf. Cl. Lévi-Strauss, *Mythologiques*, 4. vol., Plon, Pariz, 1964–1971.

¹¹ Cf. G. Dumézil, *Mythe et épopée*, 3 vol., Gallimard, Pariz, 1968–1973.

¹² Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Plon, Pariz, 1958.

¹³ Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale deux*, Plon, Pariz, 1973.

¹⁴ O. Lévi-Strauss cf. E. R. Leach, *Lévi-Strauss*, Seghers, Pariz, 1970; C. Clément, *Claude Lévi-Strauss ou la structure et le malheur*, Seghers, Pariz, 1973; Y. Simonis, *Claude Lévi-Strauss ou »La passion de l'inceste«*, Aubier, Pariz, 1968, Champs/Flammarion, Pariz, 1980; C. Clément, R. Bellour, *Claude Lévi-Strauss*, Gallimard, Pariz, 1979; J. G. Merquor, *L'esthétique de Lévi-Strauss*, P. U. F., Pariz, 1979; D. Pace, *Claude Lévi Strauss. The Bearer of Ashes*, Routledge and Kegan Paul, Boston, 1983.

(2)

PRIME MINISTER'S
PRIVATE SECRETARY
MINUTE

SERIAL NO. M. 943/4

FOREIGN SECRETARY.

It would be well to remember how great a responsibility will rest upon us after the War ends, with Tito having all the arms and being able to subjugate the rest of the country by weapons supplied by us. During the War we can put pressure upon him to fight the Germans instead of his fellow-countrymen by the threat of stopping supplies, but this will be gone when the War is over. He will have the Armies and the rest of the country at his mercy.

*in
the
2 has
was
many times*

*Def
to Drive
Sargent*

*Ref: telegram 15th from David, dated 29 August, 1944.
It is
wonderful
to see
the
draft
by
him
in
attention
to
some
of
our
earlier
minutes.
It
shows
that
our
policy
has
been
one
of
victorious
defiance.
of
Tito.*

31.8.44

R 13622/2/j.

22 Sep 2

Ref: P.M./44/72. 211

PRIME MINISTER
PERSONAL ^{10, Downing Street} ^{Whitehall.}

SERIAL No M.130/4
R2887

FOREIGN SECRETARY

We cannot make the whole of our ^{20.1.55} policy ¹⁹⁴⁴ dependent on the weeks and months it may take to extricate the last British Liaison Officer from Mihailovic's area. It will be absolutely necessary to come to a decision before that. I expect they will all be able to get away as we have still much to give to the Mihailovicites. I am quite clear that the King's only chance is to dismiss Mihailovic and what is far more important, this is the best chance of a reunited Yugoslavia against the enemy. I could not agree to hold up the action until the C.-in-C. Middle East reports that the last of our agents has been withdrawn. Three months have passed since it became apparent that the King should be cleansed from the Mihailovic taint.

After all we are sending men to risk their lives by the thousands every day on far less good chances than our B.L.O.'s will have to face to get out of Michaelovitch's area.

LVL
17.2

Dr. Dušan Biber

Nekega jutra marca 1972 je v stanovanju sredi Londona, kjer sem se nastanil kot podnajemnik, zazvonil telefon. Iz uredništva Dela se mi je oglasil stari, zvesti prijatelj še iz gimnazijskih let Jaka Štular. Bliža se obletnica ustanovitve Osvobodilne fronte. Bralce utegne zanimati, kako so med vojno Angleži gledali na ta dogodek in sploh na slovenske partizane. Dosihdob sem se ukvarjal z zgodovino Kraljevine Jugoslavije in 1968. leta sem v Nacionalnem arhivu v Washingtonu zgolj evidential na novo posneto gradivo nemškega, italijanskega in ameriškega porekla o Jugoslaviji v drugi svetovni vojni. V Londonu me je tedaj zanimalo ozadje vojaškega puča in državnega udara 27. marca 1941.

Tako sem nič hudega sluteč spet zašel v vojno obdobje in poslej vsaj v glavnem, ostal vsa naslednja leta. Nič čudnega torej, če sem bil zato pred petnajstimi leti povabljen, naj napišem referat o britanskih misijah v Sloveniji. Pravzaprav bi bilo bolje, če bi pisal o zavezniških misijah. Sovjetskih misij tudi ne gre prezreti. V misijah so bili obveščevalci in koristno bi bilo vedeti kaj o delovanju britanske, ameriške in sovjetske obveščevalne službe med vojno pri nas.

Ob že zbranim gradivu, točneje majhnem, čeprav obsežnem izboru iz britanskega državnega arhiva v Londonu je bilo treba zato kar se le da pospešeno pregledati vrsto domačih arhivov. V arhivih predsedstev CK ZK v Beogradu in Ljubljani so vrata res že dolgo bila na stežaj odprta raziskovalcem, ne pa tudi sodobni tehniki. Nič mikrofilmiranja, nič fotokopiranja. Mukotrpno, počasno izpisovanje citatov in povzemanje dokumentov z roko. Tako je slednjič v manj kot letu dni nastal pričujoči referat in – ostal v predalu vse do današnjih dni.

Na posvetovanju *Zaščita narodnoosvobodilnega boja* v Ljubljani 23. in 24. novembra 1976 so udeleženci dobili le zelo zgoščeni povzetek referata, objavljen tri leta kasneje v zborniku z istim naslovom in brez letnice izida na str. 140–149.

Nihil obstat. Imprimatur! (Ni pomislekov. Naj se natisne!) Brez tega uredniki znanstvenih publikacij niso niti pomišljali na objavo integralnega besedila znanstvenega referata, zlasti še, ko so se seznanili z njegovo vsebino. Nič čudnega za tisti čas! Mnogi v referatu uporabljeni viri jugoslovanskega porekla so danes že natisnjeni, objavljeni z vsemi potrebnimi registri, npr. Titova *Zbrana dela*, res da v slovenščini še v zaostanku. Objavljeni so viri centralnih organov KP Jugoslavije, plava edicija dokumentov o zunanji politiki SFRJ, zbornik britanskih dokumentov *Tito-Churchill, strogo tajno*. Le Kardeljeva *Zbrana dela* (za vojni čas) se še prašijo v predalih uredništva.

Kar se da zgoščeno sem pisal o vprašanjih, ki so šest, sedem let kasneje vzbujala domišljijo radovednega občinstva in netila nacionalistične in protipartizanske strasti. O znamenitih »marčevskih pogajanjih« med partizani in Nemci 1943. leta sem napisal le nekaj odstavkov, z viri in ustrezno literaturo v opombah. O tem so kasneje napisali vrsto polemičnih člankov, polkovnik Miša Leković pa celo knjigo. O aferi Kopinič, begu iz Kerestincev in partijskih kaznih v Zagrebu 1941. leta sem napisal le dva odstavka. Venceslav Cenčič je sedem let kasneje o tem objavil dve knjigi, dr. Ivan Jelič pa znanstveno študijo, knjigo o Kerestincu kot odgovor na publicistične »podvige«.

Kasneje sem tudi sam objavil vrsto referatov in virov, predvsem v reviji Borec. Pisal sem o zavezniških misijah na Primorskem, o desantu na Drvar, o koroškem in tržaškem vprašanju, o novih dokumentih o Titu, objavil zaključna poročila Petra

Wilkinsona o vstaji v Sloveniji, majorja Franklina Lindsaya in McNeffa o Štajerski, ameriškega kapetana Johna Blatnika o Sloveniji, na ameriških virih zasnovano študijo o misiji podpolkovnika Roberta McDowella v štabu Draže Mihailovića, spomenice o naših mejah, referate o britansko-partizanskih odnosih 1944. leta, pogledih KP Jugoslavije na Anglijo v letih 1939–1943 itd.

Nikakor pa mi ni uspelo dobiti založbo, ki bi objavila zbornike referatov in zanimivih zaključnih poročil zavezniških oficirjev o dogajanjih v Sloveniji 1943–1945, o bitki za zahodno in severno mejo. Dogovarjal sem se brez uspeha že s petimi založbami v Sloveniji, Italiji in Avstriji. Zanimanja ni pokazal niti inštitut, v katerem sem zaposlen, ni pa se branil virov za zbirko dokumentov o narodnem izdajstvu in kontrarevoluciji ali – po novem zgolj še – nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja, ki sem jih v več kot dvajsetih letih zbral doma in na tujem.

Nekateri »kolegi« in »navdušeni raziskovalci« z juga domovine so pokazali veliko zanimanje za moje raziskave; če so le mogli so jih predstavili kot rezultate svojega dela, čeprav niso zagreli stola v arhivu. Ker so me v političnem vrhu tožili, da nasledam podtikanju britanske obveščevalne službe, sem dokumente, uporabljene v seriji, objavljeni v *Vjesniku u srijedu* v Zagrebu 1972. in 1973. leta, dal na voljo arhivu Vojnogodovinskega inštituta v Beogradu. Vladimir Dedijer je mnoge izmed teh dokumentov objavil v drugi knjigi svojih razvpitih Prispevkov za življenjepisa Josipa Broza Tita kot rezultat lastnih raziskav. Zapisal pa je in ponavljal v intervjujih, da Angleži podtikajo dokumente, da bi izzvali spore, zlasti med zgodovinarji manjših držav. Dr. Veselin Djuretić je uporabil skoraj tristo dokumentov in citatov iz zbornika *Tito-Churchill* in člankov, in tako dokumente kot prevod navajal kot rezultat lastnih raziskav.

»Posle 1971. u Hrvatskoj on je primenio metodu pokojnog Korošeca u izazivanju sukoba između Zagreba i Beograda. Objavio je u novinama neke feljtone na osnovu tendencioznih dokumenata jedne strane zemlje, u kojima se govori da 1944. godine nije bilo nijednog partizana u Srbiji, a da je Hrvatska nosilac revolucije«, je brez navajanja imena in priimka, vendar v jasnem kontekstu, konec 1985. leta pisal Srbski akademiji nauka i umetnosti¹³² Vladimir Dedijer in me proglasil za »špijuna medju istoričarima«.

V tretjem delu *Novih prispevkov* (str. 131-2) – kar je Nedeljski dnevnik objavil 7. oktobra 1984 – je Vladimir Dedijer dal na svetlo, po šestih letih, novo verzijo pogovora z Edvardom Kardeljem dne 11. oktobra 1978. V naknadno pisanem monologu mi je, spet brez imena in priimka, posvetil nekaj bolj »dobrohotnih« misli:

»Treba biti veoma oprezan s dokumentima iz britanskih arhiva. Eto, arhivi njihove tajne službe još nisu otvoreni. Kako ćeš onda pisati istoriju? A ima medju našim takozvanim istoričarima pravih budala. Odu u London, pronadju tamo jedan dokument, i onda misle da je to svetinja, da se istorija odvijala baš kako stoji u tom jednom jedinom dokumentu. [...] Pogledaj kakva se sada kod nas čuda rade. Ode neka naša budala pa pokupi dokumente engleskih obaveštajaca da su partizani samo Hrvati, a da nema Srba i da je Srbija mrtva, da je za kralja i Dražu. To napravi strašnu uzbunu u Beogradu. Onda *Politika* pošalje svog čoveka, Englezi mu serviraju izveštaj takozvane prosrpske struje i oni objave... [znaki izpušćanja pri V. D.] a glavni cilj je što oni daju ta dokumenta da još više potpiruju sukob u našoj zemlji danas. I ti naši su takvi vulgarni pozitivisti – za njih je taj dokumenat sve i svja.«

Nič takega pa ni (sodeč po drugem delu *Novih prispevkov*, (str. 65) tri tedne kasneje 1. novembra 1978 govoril predsedniku Titu, ko ga je le svaril pred nekdanjim britanskim zveznim oficirjem in zgodovinarjem Williamom Deakinom in »njegovo šolo«: »Ona je jako važna jer ima jedan deo naših istočara koji u dobroj nameri prihvataju Deakinove stavove.«

Seveda je vsa ta zgodba, kot mnoge druge, iz trte zvita. *Politika* ni nikogar pošiljala v London raziskovat v Public Record Office!

Beograjska *Politika* je v dneh 21. junija do 12. julija 1974 objavila plagiat teksta,

ki sem ga v letih 1972 in 1973 objavil v *Vjesniku u srijedu*. Vsi protesti so bili bob ob steno, »dosegel« sem le, da so v novem zakonu o avtorskih pravicah ukinili določbo, da javni tožilec po službeni dolžnosti preganja plagiat, prepisovanje tujih avtorskih del. »Avtor« A. C. je bil v kazenskem postopku 4. oktobra 1976 obsojen na zaporno kazen 4 mesecev pogojno za dobo enega leta. V zasebni pravdi pa je okrožno sodišče v Beogradu razsodilo šele v začetku decembra 1990: »... tužilac nije dokazao da je tužena 'Politika' mogla znati u vreme objavljivanja da tuženi Cigeljević Ante nije autor feljtona 'Velika politička igra'.« Sodišče je uredništvo tega uglednega beogradskega časopisa po šestnajstih letih oprostilo vsake moralne, materialne in druge odgovornosti, prisodilo pa odškodnino 2,5 (dva dinarja in pol) plus obresti od 23. februarja 1977 dalje.

Višino naj bi po obrestnoobrestnem računu izračunal in plačal sam »avtor«. A. C. Saj je vendar s pogodbo št. 1767/74 z dne 18. julija 1974, šest dni po objavi zadnjega nadaljevanja feljtona, prevzel »svu odgovornost za autentičnost i originalnost činjenica – prevoda« in »sve materialne i moralne posledice.«

Politika je tako ostala »čista ko suza«! Pravici je po šestnajstih letih maratonske pravde zadoščeno.

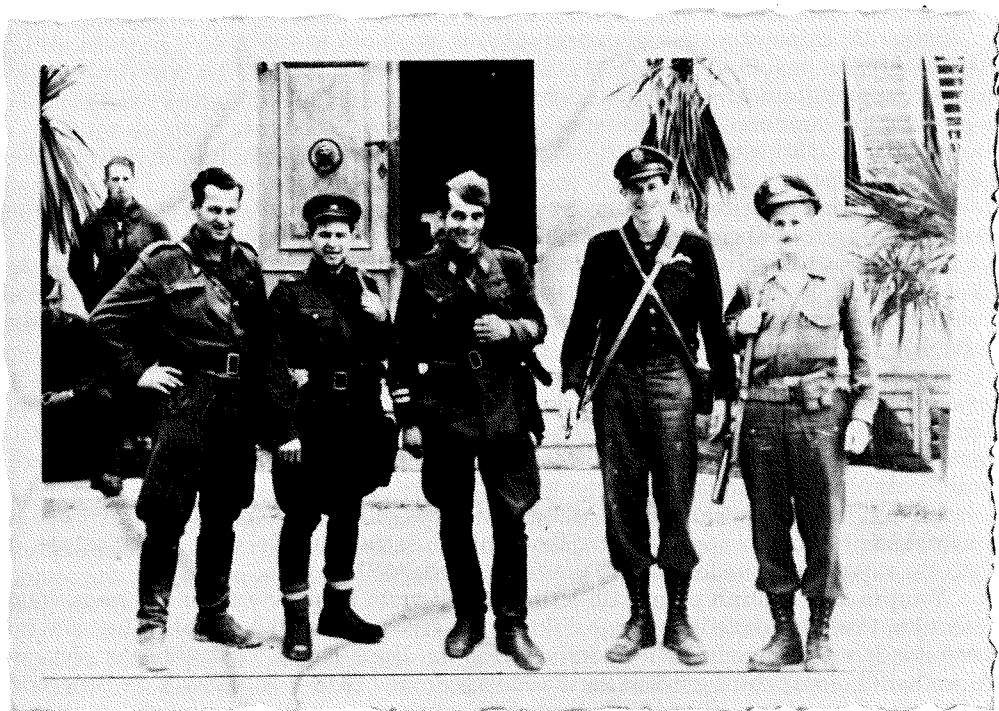
Lahko bi se res pritožil Vrhovnemu sodišču Srbije. Dokazoval, da je za urednike *Politike* žaljiv iz sodbe okrožnega sodišča izhajajoči logični sklep, da potemtakem ti ne berejo zagrebškega tiska, ne ločijo med raziskovalcem in anonimnežem? Mar naj bi se skliceval na citirani Dedijerjev »pogovor« s Kardeljem? »Priznal«, da sem 1985. leta preprečil sporazum za rešitev Jugoslavije, »pomagao da se ponovo zakrvljuju naše republike, [...] ponovo u crno zavio u inostranstvu našu zemlju.«?

Včasih se vprašujem, kakšna usoda bi me doletela, če bi 1972. leta v *Vjesniku u srijedu* objavljajal rezultate svojih raziskav o vojnem puču in državnem udaru 27. marca 1941? Dokazoval, da je resnični in glavni motiv pučistov bil obračun s Hrvatsko, razveljavitev sporazuma Cvetković-Maček, odpor proti pridružitvi Jugoslavije Trojnemu paktu pa zgolj toliko slavljenja kuliserija.

Toliko torej o jugoslovanskih dimenzijah, o Scilah in Karibdah muze Clio, o »primenjenoj etici«, o »pravični« odškodnini, ki še za buteljko vina ne zadostuje, o ustaveno zajamčenih, nedotakljivih pravicah, izvirajočih iz dela.

V tujini so v zadnjih petnajstih letih objavili vrsto razprav v zvezi z obravnavano tematiko. Prof. dr. Mark Wheeler je doktoriral s tezo o Britaniji in borbi za Jugoslavijo 1940–1943, v Göttingenu pa s podobno temo dr. Hans Knoll. Prof. Wheeler, čeprav Amerikanec, sedaj zbira gradivo za uradno zgodovino SOE v Jugoslaviji, iz Beograda pa ga dr. Djuretić in drugi bivši komunisti obtožujejo kot – komunista, politično oporečnega za tako nalogo. Prof. F. H. Hinsley s sodelavci je v letih 1979–1990 objavil kar pet zajetnih knjig o britanski obveščevalni službi v drugi svetovni vojni, vendar le zelo skope ugotovitve o Jugoslaviji. Ameriški profesor dr. Thomas Barker je 1990. leta objavil knjigo o SOE in koroških partizanih, ki naj bi pri Mladinski knjigi izšla tudi v slovenskem prevodu, skupaj z nekaterimi britanskimi dokumenti. Basil Davidson je objavil polbiografsko delo o SOE v Evropi, znanstveno razpravo o SOE David Stafford, popularno pa M. R. D. Foot. Bradley Smith je z Eleno Agarossi raziskal in objavil knjigo o operaciji Sunrise, Dullesovih pogajanjih v Švici na pomlad 1945, ki so pripeljala do kapitulacije nemških sil v Italiji, sam pa je napisal zgodovino OSS – Vojaki v senci. Toliko o najvažnejših objavah v tujini, ne da bi navajal še natančnih bibliografskih podatkov.

Reviji Borec gre vse priznanje in zahvala, da se je odločila objaviti »zastareli«, doslej »tajni« referat, ki danes res ni ne »tabu«, še »vroč krompir« ne. Upam, da revija Borec ne bo postala »zadnje zatočišče« ali celo geto za tekste in razprave o narodnoosvobodilnem boju, ki terjajo pozorno branje in premislek z lastno glavo.

FRANKLIN LINDSAY PRIPRAVLJA ZA OBJAVO SVOJE SPOMINE POD NASLOVOM **THE FIRST DOMINO** (PRVI DOMINO). LJUBEZNIVO JE DAL NA VOLJO FOTOGRAFIJO, POSNETO POLETI 1944 V GORNJEM GRADU NA ŠTAJERSKEM. OD LEVE NA DESNO: KAPETAN VIKTOR KAMNIKAR-BOJAN, NAČELNIK OBVEŠČEVALNEGA CENTRA ČETRTE OPERATIVNE CONE NA ŠTAJERSKEM; PODPOLKOVNIK BORIS NIKOLAJEVIČ BOGOMOLOV, VODJA SOVJETSKE VOJAŠKE MISIJE PRI ŠTABU CONE IN NATO PRI GLAVNEM ŠTABU SLOVENIJE; MAJOR PETAR BRAJOVIČ-PERO, NAČELNIK ŠTABA ČETRTE CONE; MAJOR FRANKLIN LINDSAY, OSS (AMERIŠKE VOJAŠKE OBVEŠČEVALNE SLUŽBE), VODJA ZAVEZNIŠKE MISIJE CUCKOLD PRI ŠTABU CONE, NATO PODPOLKOVNIK, VODJA AMERIŠKE MISIJE PRI GENERALŠTABU JUGOSLOVANSKE ARMADE V BEOGRADU IN AMERIŠKI POROČNIK GORDON BUSH.

Dr. Dušan Biber

ZAVEZNIŠKE
IN SOVJETSKE MISIJE
TER
OBVEŠČEVALNE
SLUŽBE V NOB

Pisati znanstveno razpravo o britanski, ameriški, sovjetski obveščevalni službi in njihovih misijah v narodnoosvobodilnem boju je naloga, podobna raziskavam in opisom ledenih gor. Le neznaten del teh plavajočih gmot se kaže očem namernega potnika in še do teh ni lahko priti. Raziskovalec lahko samo v grobih obrisih opravi rekonstrukcijo in začrta poti nadaljnjih raziskav, ne more pa že kar dati sinteze in povzetka tematike, ki analitično sploh še ni obdelana.

Kakorkoli privlačna in zanimiva je taka naloga, je metodološko težko rešljiva. Predvsem je večina virov, domačih in tujih, še vedno nedosegljiva. Tisti, ki so dosegljivi, pa so številni in dislocirani in pogosto težko pregledni. Marsikateri pomembni drobci za obravnavano problematiko se najdejo v fondih in dokumentih, kjer jih sploh ne bi pričakovali. Zgodovinarja zanima predvsem vpliv in pomen obveščevalnih služb za razvoj zgodovinskih dogodkov, medsebojno prepletanje silnic, ki so vplivale na pomembne politične odločitve.

Problematika teh služb je še danes pogosto politično kočljiva. V mnogih primerih se je zato bolje opreti neposredno na vire kot pa povzemati in analizirati bistvo dokumenta. Toda fragmentarnost dosegljivih virov na drugi strani raziskovalca lahko napelje k prenagljenim sklepom oziroma ga postavi pred nerešljive dileme. Celo vrsto problemov v pričujočem referatu je zato možno samo načeti, opozoriti nanje. Obravnavana problematika nedvomno zahteva dolgoročno timsko raziskavo, posameznik lahko zaorje na tej ledini le nekaj brazd.

IZVOR IN RAZVOJ STALIŠČ
DO SOVJETSKIH
IN ZAVEZNIŠKIH MISIJ
OZ. OBVEŠČEVALNIH SLUŽB

Stališča, kratko in dolgoročno politiko do sovjetskih in zavezniških misij oz. natančneje do sovjetskih, britanskih in ameriških obveščevalnih služb še pred prihodom uradnih misij je mogoče rekonstruirati in analizirati samo v izredno zapletenem sklopu odnosa sil in zgodovinskem razvoju tako na notranjem kot tudi zuna-

njepolitičnem prizorišču v drugi svetovni vojni.

Po podpisu pakta Hitler-Stalin je kominternu v direktivnem pismu Walterju, to je generalnemu sekretarju Komunistične partije Jugoslavije, Josipu Brozu Titu posebej poudarila, da se gibanje »ne razvija več na liniji 'antifašizma' in 'demokracije', marveč na liniji zaostrovanja razredne borbe med buržuazijo in delovnimi množicami«. ¹ Taka direktiva kominterne je nedvomno bila zasnovana na zunanjepolitičnih stališčih sovjetske vlade, ki je po porazu Poljske v govoru Molotova na peti izredni seji vrhovnega sovjeta, 31. oktobra 1939, podprla Hitlerjevo »mirovno« pobudo, rekoč da se Nemčija sedaj »bori za čimprejšnji konec vojne in za mir, medtem ko sta Britanija in Francija, ki sta se še včeraj deklarirali proti agresiji, za nadaljevanje vojne in nasprotujeta sklenitvi miru«.

Molotov je tedaj ironično komentiral uradno razglaseni vojni cilj britanske vlade, tj. »uničenje hitlerizma«, češ da so »Britanci in z njimi francoski pristaši vojne razglasili nekakšno 'ideološko' vojno proti Nemčiji, ki spominja na verske vojne v starih časih«. Dejal je, da ni nobenega opravičila za vojne take vrste, kajti »ideologije se ne da uničiti s silo, ne da se odstraniti z vojno«. Sklep Molotova je bil nedvoumen: »Zato je ne samo nesmiselno, marveč zločinsko voditi tako vojno za 'uničenje hitlerizma', kamuflirano kot borbo za 'demokracijo'.« ²

V sklepih majskega posvetovanja Komunistične partije Jugoslavije v Zagrebu po aprilskem zlomu kraljevine Jugoslavije 1941. leta, objavljenih v obliki kasneje redigiranega članka v partijskem glasilu *Proleter*, je bilo nedvoumno in jasno rečeno, da se bodo narodi Jugoslavije bojevali tako proti begunski Simovičevi vladi, kot proti kapitalistični kliki doma, ki s pomočjo okupatorja vzpostavlja osovraženi fašistični družbeni red. Simovičeva vlada se je »postavila pod okrilje Anglije v nadi, da bo s pomočjo angleškega imperializma vzpostavila tisto staro stanje, ki je upropastilo narode Jugoslavije«. ³ V duhu teh sklepov je nedvoumno bilo tudi eno izmed gesel, ki jih je napisal Boris Kidrič, vrhovni plenum protiiimperalistične fronte,

predhodnice Osvobodilne fronte pa sprejel na svojem prvem zasedanju 15. junija 1941: »Brez boja proti izdajalski 'lastni' kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi.« ⁴

Toda že prvi dan napada tretjega rajha na Sovjetsko zvezo, po katerem sta Sovjetska zveza in Velika Britanija stali za isto bojno črto, je kominternu sporočila CK KP Jugoslavije 22. junija 1941: »Upoštevajte, da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega podjarmljenja in ne za socialistično revolucijo.« Direktiva z dne 1. julija 1941 je bila še določnejša: »Organizirajte – ne izgublajte niti ene same minute – partizanske odrede in v sovražnem zaledju zanetite partizansko vojno.« ⁵

Politbiro CK KPJ se je pod vodstvom generalnega sekretarja tovariša Tita sestel že 22. junija 1941 v Beogradu in takoj sklenil izdati razglas. Danes iz spominov udeležencev tega sestanka vemo, da je večina takrat menila, da bo vojna kratkotrajna in da je na ozemlju Sovjetske zveze sploh ne bo. ⁶ Na sejah agitpropa pokrajinskega komiteja KPJ za Srbijo so tiste dni celo že razpravljali o konkretnih nalogah ob bližnjem prevzemu oblasti. ⁷ Osnovna Titova strateška usmeritev je bila kleno in jasno izražena že 19. avgusta 1941 v Biltenu vrhovnega štaba: »Kdo pa nam bo prinesel svobodo, če si je mi sami ne bomo izborili?« ⁸

Boj za oblast je nedvoumno značilen za sleherni revolucijo, najvažnejši instrument za doseg tega cilja pa je oborožena sila. Tito je že 23. avgusta 1941 v svoji depesi kominterni najavil ustanovitev »nekakšne osrednje ljudske oblasti«, kar naj bi bil Narodni komite osvoboditve, v katerem bi bili skupaj s komunisti tudi predstavniki demokratičnih struj Srbije, Hrvaške in Slovenije. Takrat ta zamisel ni bila uresničena, ker je Tito zvedel za obnovitev diplomatskih odnosov med Sovjetsko zvezo in jugoslovansko begunsko vlado v Londonu. ⁹ Kaže pa, da to ni vplivalo na vrhovni plenum Osvobodilne fronte, ki je že 16. septembra 1941 sklenil, da se konstituirajo kot Slovenski narodno-osvobodilni odbor. ¹⁰ Glavni narodnoosvobodilni odbor za Srbijo, ustanovljen 17. novembra 1941, so, z izjemo pravoslav-

nega duhovnika Vlade Zečevića, drugače kot v Sloveniji, sestavljali izključno komunisti, izkušeni revolucionarji.¹¹

Vprašanje oblasti je bilo vsekakor ključno. Ob njem sta se razšli narodnoosvobodilno partizansko in četniško gibanje. Ko sta se Tito in Draža Mihailović 27. oktobra 1941 drugič in zadnjič sestala v vasi Brajići, je četniški poveljnik med drugim odklonil tudi šesto točko predloga o sporazumu, ki je določala ustanavljanje narodnoosvobodilnih odborov namesto korumpiranih okrajnih načelstev in občinskih uprav.¹²

Četniški napad na Užice in druga mesta v Srbiji, ki so jih osvobodili partizani, v noči od 1. na 2. novembra 1941, neposredno po prihodu prve britanske misije, točneje kapetana Billa Hudsona, je imel izredno daljnosežne posledice. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je bilo prepričano, da je Mihailović napadel partizane na pobudo jugoslovanske kraljevske begunske vlade v Londonu, še več, da akcijo izzivanja državljanske vojne podpira in razpihuje tudi britanska vlada.¹³ Protiofenziva Rdeče armade pod Moskvo decembra 1941 je spet zbudila iluzije o bližnjem koncu vojne, celo o drugi fronti

na Balkanu pod vodstvom Sovjetske zveze, čeprav je prav v tem času Stalin predlagal Britancem, naj se izkrcajo na Balkanu.¹⁴ Na Stalinov rojstni dan 21. decembra 1941 je bila v vasi Rudo ustanovljena prva proletarska brigada; sestavljali so jo borci, ki jim je uspelo prebiti se iz Srbije.¹⁵ CK KPJ je brž dal navodila za ustanovitev partizanskih proletarskih bataljonov tudi v Sloveniji, za populariziranje komunistične partije in sovjetskega sistema, Rdeče armade, za socialno diferenciacijo na vasi.¹⁶

CK KPJ je v pismu, naslovljenemu na CK KPS z dne 1. januarja 1942, posebej poudaril, da bodo proletarski bataljoni »sedaj elitne trupe v osvobodilni borbi, kasneje pa garancija, da reakcija ne bo mogla izvršiti svojih namenov«.¹⁷

Toda prav ustanavljanje proletarskih brigad, uvajanje rdečih zastav, srpa in kladiva je zbudilo pomisleke kominterne in kritiko Dimitrova, skepsa o trditvah, da kraljevska begunska vlada v Londonu prek Draže Mihailovića sodeluje z okupatorjem. Medtem ko je Tito v odgovorih kominterni tolmačil ustanovitev proletarskih brigad kot neobhodno nujnost v času nevarnosti zaradi petokolonašev, pa so

¹ Arhiv CK ZKJ v Beogradu (dalje ACKZKJ), CK KPJ 1939/10.

² *Mirovno Hozajstvo*, 1939, II, 3, cit. Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, (1933–1941) Volume III, London 1953, 389–390.

³ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov* (dalje: *Zbornik*), II/2 dok. 1.

⁴ *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (dalje: *Dokumenti*), I, Ljubljana 1962, 43.

⁵ ACKZKJ, CK KPJ-KI 1941/I; Vladimir Dedijer, Josip Broz-Tito, *Prispevki za življenjepisa* (dalje: *Tito*), Ljubljana 1953, 389–391.

⁶ V. Dedijer, *Tito*, 389–390; Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, I, Beograd 1971, 180–181.

⁷ V. Dedijer, *Tito*, 489–390.

⁸ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 453; *Zbornik*, II/1, 20.

⁹ isto, 459–463.

¹⁰ *Dokumenti*, I, 116.

¹¹ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 365–367.

¹² *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije*, 21 – 28 jula 1948. Stenografske beleške, Beograd 1949, 64–66.

¹³ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd 1970, I, 52; Pero Morača, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941–1945*; Beograd 1975, 90–96.

¹⁴ Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, II, London, 1971, 235; Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; Pero Morača, *Tito-strateg partizanskog rata, Prilozi za istoriju socializma 9*, Beograd 1974, 3–43, *Dokumenti*, I, 249.

¹⁵ V. Dedijer, *Dnevnik*, I, 78; *Zbornik II/2*, dok. št. 68, str. 115.

¹⁶ *Dokumenti*, I, dok. št. 121, str. 269–273, dok. št. 109, str. 249–252.

¹⁷ *Zbornik*, II/2, dok. št. 83, str. 156.

kritike iz Moskve občasno zbujale dvome Moši Pijadeju in Kardelju.

»Smatram celo, da je Dedova kritika, da smo šli malo dlje, kot je bilo potrebno, v osnovi točna,« je npr. 15. marca 1942 pisal Moša Pijade Titu in menil, da je »potrebno nujno izvršiti revizijo in uskladiti vso našo linijo z Dedovo.«¹⁸ »Zasektašili smo tudi mi sami. Opomin je prišel ob pravem času,« je pisal Edvard Kardelj Ivi Loli-Ribaru 10. avgusta 1942 v Zagreb.¹⁹ Pred tem je Kardelj pod psevdonimom Birk preko Moskve javil Titu, da je bila v Sloveniji sredi sovražnikove ofenzive ustanovljena prva proletarska brigada, kominternna pa je to sporočilo prenesla Titu z navodilom »... brigad ne nazivajte proletarske, marveč udarne, ponavljam, udarne brigade [...] Vi vodite narodnoosvobodilno vojno s silami delavcev, kmetov, ljudske inteligence in drugih rodoljubov, ne vodite pa proletarske borbe.«²⁰

»Prepričan sem še vedno, da nam je ustanovitev proletarske brigade po Srbiji omogočila zmage, ne vem pa, kako daleč se lahko gre v tem pogledu,« je 17. januarja 1943 Kardelj pisal Titu in spraševal, kakšno je njegovo mnenje o omenjeni direktivi kominterne. Milovan Šaranović je namreč na svojo roko preimenoval Gubčevo brigado v proletarsko.²¹ Tito pa je 13. avgusta 1942, v ruščini preko Moskve naročil Kardelju: »Vaša brigada naj se ne imenuje proletarska, če ni sestavljena izključno iz delavcev.« Toda to je bilo že pred nekaj meseci. Tedaj je Kardelj prosil vrhovni štab za dovoljenje, da politkomisariji nosijo oznako OF v zvezdi namesto srpa in kladi, kar je bilo pomembno glede na sodelovanje z drugimi političnimi skupinami.²²

Na že omenjene dvome Moše Pijadeja je Tito 26. marca 1942 odgovoril, da se je nanj resno razjezil, »ko si začel filozofirati, če mi res nismo napravili napake in zašli v levo«. Tito je približal: »Moraš vedeti, da sem jaz že davno pred Dedovim telegramom razložil naše stališče o tem, da ne smemo napadati pristašev Anglije kot takih, marveč kot sluga okupatorja, in da ne smemo dovoliti, da nas peta kolona z narodnoosvobodilne borbe spelje na razredno borbo.«²³ Podobno Titovo misel je zabeležil v svojem dnevniku v povzetku

Vladimir Dedijer 21. februarja 1942: »Kulake mi likvidiramo, toda ne kot kulake, marveč kot petokolonaše – fizično in politično. Današnja borba je po obliki narodno-osvobodilna, v bistvu pa razredna.«²⁴ Tito je svoje misli formuliral in objavil v glasilu KPJ *Proleter* za marec in april 1942: »Okupatorju ni uspelo, čeprav se z vsemi silami trudi za to, da bi ost naše narodnoosvobodilne borbe obrnil na državljansko, razredno vojno. Za ta svoj peklenski načrt je lahko dobil samo reakcionarne klike, ki so mu vrsto let služile, in ki žele sedaj s pomočjo tega istega okupatorja ohraniti svoje razredne interese za ceno državljanske vojne.«²⁵

Sektaško pojmovanje in zaostrovanje razrednega boja, poreklo in posledice »levih odklonov«, krize, zlasti v Črni gori in vzhodni Hercegovini, odprto pismo CK KPJ in zamenjava pokrajinskega komiteja KPJ za Črno goro, vse to je še danes predmet analiz in polemik zgodovinarjev in politikov.²⁶ V kontekstu naše tematike je zanimivo, da je Tito v pismu, (ki ga v *Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni borbi jugoslovanskih narodov* ni, objavil pa ga je Stephen Clissold in po njem citiral F. W. Deakin) centralnemu komiteju KP Hrvatske, z dne 8. aprila 1942, zapisal, »da ni mogoče, da so vsi tisti, ki so pristaši Londona in ki so do včeraj šli z nami, čez noč vstali proti nam po nalogu italijanskega okupatorja, marveč je sigurno, da so dobili namig iz Londona.«²⁷ Vendar pa je 3. julija 1942 Tito videl druge razloge in svaril Kardelja pred sektaškimi napakami v Sloveniji: »Mi imamo v tem pogledu hude izkušnje iz Črne gore, zlasti iz Hercegovine. Sektaštvo v Črni gori je mnogo prispevalo, med drugim, da je italijanski okupator uspel ustvariti četniške formacije, in to zelo nevarne.«²⁸

Tito je že v marcu 1942 v nedatiranem pismu Moši Pijadeju opozarjal, »da tu nekaj ni v redu, ko cele čete prehajajo k sovražniku. Kaže, da je pri poveljniški sestavi malo sektaštva napram kmečkemu elementu [...] Tu je potrebno več prepričevanja kot pa raznih groženj s streljanjem. Ni mogoče cele množice ljudi imenovati dezertarje, izdajalce itd.«²⁹ V pismu Djilasu, z dne 28. marca 1942, je Tito

presodil, da je »sedanja kriza v Partiji [...] dovolj globoka [...] ker tudi člani Partije prehajajo v vrste četnikov«. ³⁰

Aleksandar Ranković pa je po dezertiranju cele prve čete tretjega bataljona tretje proletarske brigade dal 4. avgusta 1942 strogo navodilo za organiziranje interne obveščevalne službe, zahteval karakteristike pobeglih članov partije in naročil: »Preiskati preteklost in pobude za pristop v naše vrste, zlasti slehernega intelektualca, oficirja in podoficirja ter podobno. « ³¹

»Vsi pojavi, o katerih govoriš Ti v zvezi s Hercegovino in Črno goro, so se v miniaturni izrazile tudi pri nas,« je Kardelj pisal Ribaru. Izrazil je svoje presenečenje, da so »naši kadri, zlasti komandanti in politkomisarji, pokazali toliko sektaštva«. Podobno je pisal Ribaru ob drugi priložnosti, ko je omenjal celo primere zapiranja in streljanja zaveznikov v OF. ³² Boris Kidrič pa je v poročilu CK KPJ, 14. decembra 1942 zapisal: »Nastala je neka dvojnost: pravilna splošna linija partijskega vodstva z ene strani, sektaška praksa skoro celotne partijske organiza-

cije na terenu z druge strani. Tovariš Bevc je s svojim ostrim zastavljanjem vprašanj veliko in bistveno doprinesel, da se je stvar likvidirala.« Po Kidričevih ugotovitvah je »največ sektaških napak na terenu povzročil nov partijski kader, ki se je v glavnem rekrutiral iz bivših liberalnih vrst (Sokoli) in prinesel s seboj tradicionalne 'protiklerikalne' poglede in tendence«, ugotovil pa je, da je ta novi kader »resda borben, discipliniran in predan partiji«. ³³

Slovenski klerikaleci so v tajnih poročilih Londonu kmalu po začetku vojne označili slovenske komuniste za trockiste, češ da je o njih znano, da niso nikoli imeli posebnih dobrih zvez z Moskvo oziroma bili ubogljivi do nje. Komunisti v Slovenji naj bi sodelovali z gestapom po okupaciji in se dvignili proti Nemcem šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo. ³⁴ V *Slovincu* so pisali podobno in Kardelj je Titu javil: »Lahko si predstavljaš italijansko slabost, da so padli tako daleč, da 'ščitijo' poštene komuniste pred nami 'trockisti'.« ³⁵ Skratka, slovenski komunisti naj bi prvi padli pod streli delavsko-

¹⁸ Zbornik, II/2, dok. št. 48, str. 131–132. Prim. Zbornik, II/3, dok. št. 36.

¹⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1942/437; Dokumenti, III, 58, objavljajo te Kardeljeve misli, medtem ko jih Zbornik, II/5, dok. št. 88, na str. 261 izpušča.

²⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/161, 162.

²¹ ACKZKJ, CK KPJ 1943/49. Zbornik, II/7, dok. št. 128, le delno objavlja ta dokument in na str. 424 te misli izpušča.

²² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/173.

²³ Zbornik, II/3, dok. št. 78, str. 210.

²⁴ Dedijer, Dnevnik, I, 99.

²⁵ Josip Broz-Tito, Vojna dela, I, Beograd 1961, 76–77.

²⁶ Prim. Djuro Vujović, O lijevim greškama KPJ u Crnoj gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, Istorijski zapisi, I/1967; Rasim Hurem, n. d.: Pero Morača, Tito – strateg partizanskog rata, Prilozi za istoriju socializma, 9, Beograd 1974, 3–43, itd. polemične ocene u Prilozi, Sarajevo, 1975–76. – 343–411 o Huremovi knjigi.

²⁷ ACKZKJ, CK KPJ 1942/215; F. W. Deakin, Bojovna planina, Beograd 1973, 201.

²⁸ ACKZKJ, CK KPJ 1942/423; Zbornik, II/5, dok. št. 62, str. 163, navaja kot datum tega pisma 1. 8. 1942.

²⁹ Zbornik, II/3, dok. št. 40, str. 113.

³⁰ Zbornik, II/3, dok. št. 90, str. 250.

³¹ Zbornik, II/5, dok. št. 77, str. 222–224.

³² Zbornik, II/5, dok. št. 83, str. 235; prav tam, dok. št. 29, str. 77–88, prevod v: Dokumenti, II, dok. št. 113, str. 316–326.

³³ Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, dok. št. 208, str. 579–580.

³⁴ Public Record Office (PRO), London, FO 371/33465, R 392/178/92, FO 371/33466, R 2679/178/92; FO 371/37609, R 5426/143/92, itd. V Dedijer, Tito, 484, op. 4., domneva, da je četniškemu komandantu popu Djujiću sugeriral idejo, da bi bili partizani trockisti, njegov glavni svetovalec Ilija Trifunović-Birčanin, za katerega so menda obstajali močni indici o povezavi s sovjetsko obveščevalno službo.

kmečke Rdeče armade ob njenem prihodu v Slovenijo. Tito je kominterni pojasnil, da gre za klevete pristašev Mihailovića in begunske vlade v Londonu, ki hočejo pred kominterno in Sovjetsko zvezo umazati KPJ.³⁶ V depeši kominterni, z dne 20. junija 1942, je Tito celo zapisal: »Trockisti niso v vrstah partizanske in prostovoljske vojske, temveč so oni v vrstah četnikov.« Poročal je – kar ni bilo točno – da so v Kolašinu in drugod v Črni gori četniki organizirali komunistične organizacije iz izključenih trockistov.³⁷

Zaradi ključnega vprašanja – oblasti, nesorazumi in trenja z Moskvo oziroma kominterno niso prenehali. Ko je Tito 12. novembra 1942 sporočil kominterni, da bo Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije, sestavljen iz predstavnikov vseh narodov Jugoslavije in raznih političnih strank, prevzel funkcijo vlade, je kominterna privolila samo v ustanovitev političnega organa: »Ne smatrajte ta komite kot neke vrste vlado, marveč kot politični organ narodnoosvobodilne borbe. Ne zoperstavljajte se jugoslovanski vladi v Londonu. V dani etapi ne načenjajte vprašanja o ukinitvi monarhije. Ne nastopajte z geslom o republiki. Vprašanje o režimu v Jugoslaviji, kakor vi to razumete, se bo reševalo po porazu italijansko-nemške koalicije in po osvoboditvi dežele od okupatorjev.«³⁸ Zato je Tito ob ustanovitvi Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije na prvem zasedanju v Bihaču 26. novembra 1942 dejal: »Mi nimamo možnosti za ustanovitev zakonite vlade, ker nam mednarodni odnosi in razmere tega še ne dovoljujejo.«³⁹

Ta sklep je bil sprejet šele na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu, 29. novembra 1943. Ko je kominterna (na Titovo pobudo) 16. oktobra 1943 sporočila, naj predloga iz Slovenije in Hrvaške, da Tito predseduje Nacionalnemu komiteju osvoboditve Jugoslavije, ne dajo na dnevni red, je po kasnejši Kardeljevi izjavi politbiro KP Jugoslavije v Jajcu sklenil, da o bližnjem zasedanju Avnoja kominterne sploh ne obvestijo konkretno, »zlasti ne o formiranju začasne vlade.«⁴⁰ Vendar pa je v arhivu CK ZKJ le ohranjena Titova depeša z najavo zasedanja; 26. novembra 1943 jo je Georgijev (Atanasov) poslal Dimitrovu

s sporočilom, da bo NKOJ nekakšna začasna izvršna oblast in da bi bilo dobro, če bi Vseslovanski komite pozdravil zasedanje.⁴¹ Stalin je sklepe v Jajcu označil kot »udarec z nožem v hrbet,« kot je njegove besede Manuiski prenesel Veljku Vlahoviću, predstavniku KPJ pri kominterni.⁴²

Ko je Tito v depeši kominterni 9. marca 1942 pojasnjeval, zakaj in v kakšnih okoliščinah so bile ustanovljene proletarske brigade, je tudi sporočil: »Mi ne ustvarjamo nikakšnih sovjetov, marveč ustvarjamo narodnoosvobodilne odbore. Pošljite opazovalca iz VKP (b).«⁴³

Toda kominterna je vztrajala, da je treba upoštevati odnose med Sovjetsko zvezo in jugoslovansko vlado ter kraljem: »Na vprašanje vaše borbe ne glejte samo s svojega nacionalnega gledišča, marveč z internacionalnega gledišča angleško-sovjetske-ameriške koalicije. Z zavestno krepitvijo svojih pozicij v narodnoosvobodilni borbi pokažite istočasno več politične elastičnosti in sposobnosti za manevriranje.«⁴⁴

Pred bitko na Neretvi sta vrhovni štab in Avnoj v izjavi, široko publicirani in večkrat ponovljeni, s podpisi Tita in Ivana Ribara, 8. februarja 1943 posebej poudarila, da razen zamenjave reakcionarnih občinskih uprav z narodnoosvobodilnimi odbori ne bo nikakšnih radikalnih sprememb. O vseh važnih vprašanjih bodo svobodno izvoljeni predstavniki ljudstva odločali po končani vojni. Kot prva naloga je bila zastavljena osvoboditev dežele izpod okupatorja, izbojevanje neodvisnosti in resnično demokratičnih pravic vseh narodov Jugoslavije, ki jim bodo zajamčene vse nacionalne pravice. Poudarjeno je bilo, da sta narodnoosvobodilnemu gibanju tuja vsako nasilje in nezakonitost. Zajamčena je bila nedotakljivost zasebne lastnine, prav tako možnost lastne pobude v industriji, trgovini in poljedelstvu.⁴⁵ Na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu je Tito kot klevete iz Goebbelsove kuhinje označil trditve, da gre za boljšeizvacijo dežele, ukinitve zasebne lastnine, poskus komunistov osvojiti oblast, uničenje cerkve in vere itd.⁴⁶

Pravzaprav so bile take izjave širša elaboracija stališča, kakršna zasledimo v Osvobodilni fronti že 1941. leta. Sedma

temeljna točka programa OF, sprejeta na zasedanju vrhovnega plenuma OF 1. novembra 1941, je bila: »Po narodni osvoboditvi uvede Osvobodilna fronta dosledno ljudsko demokracijo. Vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, se bodo reševala na dosleden ljudsko demokratski način.«⁴⁷ Izvršni odbor Osvobodilne fronte je konec novembra 1941 posebej poudaril, da se ukvarja zgolj z neposrednimi vprašanji osvoboditve. *Danes ni čas za načrte* je bil naslov članka, ki ga je Boris Kidrič napisal v tistem času.⁴⁸

Winston Churchill je po srečanju s Titom v Neaplju 13. avgusta 1944 v posebnem memorandumu izrazil pričakovanje, da bo Tito dal javno izjavo, da ne namerava vsiliti komunizma in uporabiti obožene sile partizanskega gibanja, da bi vplival na svobodno izražanje volje ljudstva o bodočem režimu v deželi.⁴⁹ Tito je sicer sprva omahoval, saj bi tako izjavo lahko tolmačili kot izsiljeno,⁵⁰ vendar je NKOJ 17. avgusta 1944, glede na prejšnje podobne izjave, ne brez plemičnega tona in izpolnjujoč Churchillovo željo, poudaril:

»Narodnoosvobodilno gibanje Jugoslavije je v svojem bistvu vseljudo, nacionalno in demokratsko. Potemtakem še enkrat podčrtujemo, da ima vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pred seboj edini in najvažnejši cilj – borbo proti okupatorju in njegovim hlapcem ter us-

tvaritev demokratske federativne Jugoslavije, ne pa vzpostavljanje komunizma, kot nam podtikajo sovražniki.« Na petem kongresu KPJ 1948. leta je Tito to izjavo citiral in pripomnil: »Ta izjava je bila, razume se, v tistem času pravilna.«⁵¹

Britanski politični analitiki so, ne brez razloga, menili, da bi bolj specifična definicija ciljev in stopenj ukrepov privedla do prerekanj in razkola v ljudski fronti. Tako politiko so tolmačili kot upoštevanje izkušenj iz španske državljanske vojne, v kateri so vzporedno z državljansko vojno poskušali izvesti tudi politično revolucijo.⁵²

Vsega tega razvoja seveda ni mogoče razumeti brez upoštevanja odnosov sil v veliki protihitlerjevski koaliciji, protislovnih interesov znotraj osi Rim–Berlin in dolgoročnega načrtovanja povojnega razvoja s strani velikih sil. Britanski poslanik v Beogradu Ronald Campbell je na nasvet Stojana Gavrilovića, visokega uradnika v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, še pred aprilskim zlomom priporočil evakuacijo Simovićeve vlade prav spriču vpliva, ki ga bo, kot se je predvidevalo, po končani vojni na Balkanu imela Sovjetska zveza. Simović je 2. januarja 1942 spontano načel vprašanje bodoče politike Sovjetske zveze v Jugovzhodni Evropi in predlagal, naj Britanci pošljejo svoje enote v Jugoslavijo, prehitijo Ruse v Bolgariji in preprečijo bolgarskim (sic)

³⁵ Zbornik, II/4, dok. št. 60, str. 136.

³⁶ Zbornik, II/5, dok. št. 62, str. 164.

³⁷ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/126.

³⁸ V. Dedijer, *Tito*, 469–470; Dušan Živković, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji*, Beograd 1969, 640–641.

³⁹ Josip Broz-Tito, *Govori i članci*, I. Zagreb 1959, 98.

⁴⁰ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, III, Ljubljana 1973, 141 (dalje: *pregled*); ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/308.

⁴¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/391.

⁴² V. Dedijer, *Tito*, 495–496.

⁴³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/37; V. Dedijer, *Tito*, 453.

⁴⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/329.

⁴⁵ *Prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a*, Zagreb 1963, 109–110.

⁴⁶ Josip Broz-Tito, *Vojna dela*, I, Beograd 1961, 198.

⁴⁷ *Dokumenti*, I, dok. št. 111, str. 256.

⁴⁸ Prav tam, 164, 198, dok. št. 72, 88.

⁴⁹ L. Woodward, n. d., III, 340–341.

⁵⁰ Winston Churchill, *Drugi svetski rat*, Tom VI, Trijumf i tragedija, Beograd (brez letnice), 83–87.

⁵¹ V. kongres, n. d., 102.

⁵² PRO, FO 371/44273, R 10905/11/92, 168–169.

komunistom prevzem popolnega nadzorstva. Za Jugoslavijo je življenjskega pomena, da se Rusija ne razširi na Balkanu, je menil Simović.⁵³ Tudi zunanji minister dr. Momčilo Ninčič je tedaj opozarjal, da je sila pomembno, da bi bili Britanci pripravljeni na vojaško reokupacijo Jugoslavije. »Če bi britanske sile lahko prišle v Jugoslavijo, bi bila kot meni Ninčič, v velikem obsegu zmanjšana nevarnost razvoja komunističnega gibanja, stremečega k temu, da se vsa dežela postavi pod rusko zaščito,« je zapisal ambasador G. Rendel.⁵⁴

Podobno so pisali 6. januarja 1942 slovenski klerikalci dr. Mihi Kreku v London: »Državlanski vojni se da izogniti samo, če jugoslovansko ozemlje okupirajo zavezniške sile. To pa naj bi se ne zgodilo po zlomu, marveč bodisi istočasno, bodisi prej. Če okupacija ne bo prišla pravočasno, bo prišlo do prav takšne katastrofe in prelivanja krvi kot v Španiji in v Rusiji po prvi svetovni vojni.« Voditelji slovenske ljudske stranke so bili prepričani, da bi že prihod Rdeče armade na meje Romunije vso Srednjo Evropo dvignil v revolucijo. »Mi tu ne moremo razumeti, kako je mogoče, da vi v Londonu ne uvidite, da so partizani mnogo bolj nevarni naši ljudski stranki in naši deželi kot pa Nemci ali Italijani,« je bilo rečeno v tem pismu iz okupirane Ljubljane.⁵⁵

Dr. Miha Krek je očitno s trimesečno zamudo v primerjavi s Simovićem in Ninčičem, ki ga o svojih korakih pač nista informirala, zato 30. marca 1942 predlagal ambasadorju Rendelu, ponavljajoč argumente iz omenjenega pisma, da bi s tisoč zavezniških vojakov in z vlakom zavezniških uniform še »pred izbruhom revolucije« v Jugoslaviji krenil v Slovenijo in tako zajamčil »popoln red in mir«. ⁵⁶ Tudi na pomlad 1943 so Kreku pošiljali poročila iz Ljubljane, kot npr.: »Ko bodo zahodni zavezniki vstopili v našo deželo, jim bodo vaše straže pomagale proti Italijanom in partizanom in verujemo, da bo mir obnovljen brez slehernih težav.« Te belogardistične enote naj bi bile po teh načrtih »jedro za narodno armado ter bodo služile, da se izognemo revoluciji«. ⁵⁷

V istem smislu je takoj po prihodu zavezniških radiotelegrafistov sloven-

skega rodu četniški komandant za Slovenijo major Karlo Novak v noči od 22. na 23. marec 1943 sporočil: »Javite Kreku in Kuharu, da so vaše straže peta kolona, ki tajno podpira četnike [...] Opravljamo energične priprave za primer invazije. V hrvaški domobranski vojski imamo dobre zveze in peto kolono v najvišjih vrhovih. Za invazijo bo vse pripravljeno.« Zatrjeval je, da »vase straže komaj čakajo invazijo, da bi obrnile orožje proti okupatorjem, sodelovanje z Italijani je samo maska, da se dobi orožje«. ⁵⁸

Slovenska ljudska stranka je v deklaraciji, namenjeni kraljevski begunski vladi, 20. decembra 1943 med drugim takole tolmačila nastanek slovenskega domobranstva: »Ti ukrepi samoobrambe imajo razen tega cilj, da se zgradi oborožena sila, s katero bi zagotovili redno administracijo ter obdržali mir in javni red na slovenskem ozemlju v času zloma Nemčije. S tem mislijo Slovenci olajšati zavezniško okupacijo dežele.« ⁵⁹ V enem takih pismem iz Ljubljane leta 1944 – pisma je Krek na široko delil raznim britanskim državljanom in politikom – beremo: »Moramo storiti vse, kar najbolj moremo, da bi prehiteli partizane in prevzeli oblast od osvajalca. Če bodo naši domobranci to uspeli, tedaj bomo, verujemo, mogli izogniti se splošni komunistični revoluciji. Vse smo premislili. Delamo natančne načrte. Nič ne prepuščamo slučaju, nič nepopravljivemu zaupanju.« ⁶⁰

Tudi predsednik kraljevske vlade dr. Ivan Šubašić, ki je s Titom sklenil znani viški sporazum, se je poleti 1944 ukvarjal z načrti, kako pridobiti hrvaške domobrance za zavezniško stvar in doseči invazijo zavezniških sil v Dalmaciji. »Mnogo lažje bi bilo srečati se z Rusi na Dravi kot pa na dalmatinski obali,« je Šubašić pojasnjeval generalu Wilsonu. ⁶¹ Domobranski polkovnik Ivan Babić je v začetku 1944 z letalom pobegnil v Bari z namenom, da se z zavezniki sporazume o sodelovanju hrvaškega domobranstva z zavezniškimi armadami, ki naj bi se izkrcale v Jugoslaviji, medtem ko bi se domobranci upirali tako četnikom kot partizanom. ⁶²

Takih podatkov bi lahko navedli še veliko. Za kombinacije vseh teh meščanskih politikov je značilno in skupno, da

so pričakovali tujo pomoč za ohranitev svojih položajev v času, ko bi izgubili pomoč poraženega okupatorja. Čeprav CK KPJ oziroma vrhovni štab tedaj nista razpolagala, vsaj v glavnem ne, z obveščevalnimi podatki take vrste iz prve roke, ni bilo prav nič težko z analizo trenda političnih dogodkov priti do enakih ugotovitev. Še več, v izrednih okoliščinah so dvomi o zahodnih zaveznikih bili celo potencirani.

Iz Dedijerjevega *Dnevnika* se jasno vidi, kakšno razpoloženje je prevladovalo v vrhovnem štabu do kapetana Hudsona. »Verjamem, da je do napada na nas prišlo po ukazu angleške in jugoslovanske vlade. Buržoaziji je malo mar za osvoboditev naroda; ona je začela razredno vojno,« je zapisal Dedijer ob četniškem napadu novembra 1941 v Srbiji. Še določneje pa 27. novembra 1941: »Kdor vas ne bi poznal, Angleži, bi vas drago plačal. Ta pokol je vaše maslo.« Ob vesteh o britanski pomoči četnikom, 30. aprila 1942 pa: »Torej, gospodje Angleži, to je velika stvar. Vi pomagate hlapcem okupatorja, vi pomagate reakciji, izzivate državljansko vojno. Na intervencijo bi bilo treba odgovoriti z intervencijo. Tudi nam bi morale z neba prihajati strojnice...«⁶³

V sedaj dostopnih dokumentih Foreign Officea ni na voljo potrdila o upravičenosti takih trditev. F. W. Deakin pa, ne da bi navedel arhivske oznake uporabljenih, sorazmerno maloštevilnih britanskih virov, kategorično trdi, da je Hudson brez

navodil ali vsaj uradne podpore svojih nadrejenih na vse kriplje skušal preprečiti prve izolirane spopade med partizani in četniki ter doseči združitev obeh strani pod Mihailovičevim poveljstvom.⁶⁴ Prva britanska misija pod konspirativnim nazivom Bullseye vsekakor zahteva še temeljitih raziskav, najmanj pa zbiranje vseh dostopnih virov.⁶⁵

Po prekinitvi radijskih zvez med Hudsonom in SOE je ta organizacija 17. januarja 1942 poslala v Jugoslavijo iz Aleksandrije s podmornico Thorn dve misiji: prvo Henna, s poročnikom Stanislawom Rapotcom in vodnikom Stjepanom Šinkom, drugo misijo Hydra pa je vodil britanski major Terence Atherton. Dne 5. februarja 1942 je bila iz letala na slepo spuščena nad planino Romanijo blizu Sarajeva tudi misija Disclaim, vendar je padla v sovražnikove roke. Rapotec se je kasneje prebil v Carigrad, major Atherton pa je z generalom Novakovićem 15. aprila 1942 skrivaj zapustil vrhovni štab v Foči. Ubil in oropal ga je četnik Spasoje Dakić. Globoko nezaupanje Tita in vrhovnega štaba do Athertonove misije, zapletljaji zaradi četniške klevetniške kampanije, češ da so Athertona ubili partizani, vse to je znano iz objavljenih dokumentov in literature.⁶⁶

Iz ohranjenih in javnosti dostopnih radijskih depeš, izmenjanih med Titom in kominternu, pa je razvidno, da so v Moskvi med partizani sistematično podžigali dvome, ki so že tako imeli dovolj opore v

⁵³ PRO, FO 371/33142, R 387/387/92; FO 371/ 29802, R 8457/1995/67; FO 371/30272, R 3850/3777/92.

⁵⁴ PRO, FO 371/33142, R 396/387/92.

⁵⁵ PRO, FO 371/33466, R 2153/178/92.

⁵⁶ PRO, FO 371/33134, R 2211/43/67.

⁵⁷ PRO, FO 371/37609, R 5426, R 5995/143/92.

⁵⁸ PRO, WO 202/158. Major K. Novak je tedaj dobil 1.500.000 lir in 2 radijska aparata; zahteval pa je še za nadaljnjih 10 milijonov lir pomoči in orožja. Prim. P. Dobrila, n.č., 193–195. F. Saje, *Belogardizem*, Ljubljana 1952, 550; WO 202/359, 14/4/43.

⁵⁹ PRO, FO 371/44269, R 4654/11/92; FO 371/44272, R 9829/11/92.

⁶⁰ PRO, FO 371/44269, R 2129, R 4006/11/92.

⁶¹ PRO, FO 371/44312, R 9591/658/92.

⁶² PRO, FO 371/44245, R 1040/8/92. Poročila o zaslišanju Babića (WO 202/150) niso dostopna.

⁶³ V. Dedijer, *Dnevnik* I, 52, 61, 146, II, 326, III, 32.

⁶⁴ F. W. Deakin, n. d., 166–175.

⁶⁵ PRO, WO 202/158, obveščevalno poročilo vira B/1455, z dne 25. 9. 1942, se npr. sklicuje na Bullseye 638 in daje pregled ustanovitve Slovenske zaveze in vloge mihailovičevcev z majorjem Novakom. S šifro A/H 31 se očitno označuje Draža Mihailović.

⁶⁶ F. W. Deakin, n. d., 184–207; Prim. V. Dedijer, *Dnevnik*, I, 102, 109, 114, 115, 134, 135.

danih okoliščinah. Tito je že 18. februarja 1942 sporočil kominterni, naj se nikar ne povezuje in ne daje signalov Angležem in jugoslovanski vladi, saj ima ta vlada zveze s četniki in ti bi samo ovirali narodnoosvobodilni boj.⁶⁷ Tito je 26. februarja 1942 spet sporočil, da britanska misija zahteva sestanek z njim: »Ne vem, kako naj ravnjam. Prosim, da nujno sporočite, kaj storiti. Ali jim je mogoče zaupati?«, je spraševal Tito.⁶⁸ Odgovor je prišel že 28. februarja 1942: »Za Starega. – Tu se ne ve nič o angleški vojaški misiji. Sestanek s Titom v vrhovnem štabu je smotrno. Toda v pogovorih morate biti do skrajnosti previdni. Ne izdajajte nikakšnih skrivnosti. Prizadevajte si, da se odkrijejo resnični cilji in naloge misije. Prosim, da nas obveščate o tej stvari.«⁶⁹

Tito je 19. marca spet poročal o Athertonovi misiji in Athertona označil kot organizatorja Intelligence Servicea. Misija je izjavljala, da je prišla v Jugoslavijo, da bi se informirala o situaciji in poskusila doseči sporazum med partizani in Dražom Mihailovićem. »Pravijo, da smo mi sami krivi, ker ne posvečamo večje pozornosti propagandi naše borbe v tujini,« je poročal Tito (kar se je med vrsticami lahko tolmačilo tudi kot kritiko nezadostne propagande zaradi sovjetske cenzure radijske postaje Svobodna Jugoslavija).⁷⁰ Tito je 1. aprila vprašal ali lahko pomaga Athertonovi misiji, ki ji ni uspelo vzpostaviti zveze z Malto, da to stori prek radijskih zvez vrhovnega štaba.⁷¹ »Jaz sem z angleško misijo na izpostavljenih položajih, da bi se oni prepričali, kdo se bori,« je Tito sporočil 8. aprila.⁷²

Tito je 24. marca sporočil kominterni, da se je britanska misija prepričala o četniškem sodelovanju z okupatorjem in da bo vrhovni štab nastopil povsem odkrito proti begunski vladi, če bo še naprej podpirala Dražo Mihailovića. Britanska misija je bila obveščena o tem in se je strinjala, da se to sporoči v London in da bo treba sestaviti novo vlado iz demokratičnih elementov.⁷³ V drugi, nedatirani depeši (domneva se, da je bila poslana 6. aprila) Tito javlja, da »imajo Angleži pred očmi samo svoje interese, medsebojna državljanska vojna pa ustreza ciljem Angležev. Nedeljković⁷⁴ smatra, da Angleži

pripravljajo teren za izkrcavanje čet v Dalmaciji, kakor hitro bo Italija zapustila Hitlerja in šla v sporazum z Angleži.« Tito je menil, da sporazum z Mihailovićem ni možen, po mnenju Nedeljkovića pa bi Draža Mihailović moral odstopiti in javno priznati svoje napake.⁷⁵

Tito je še pred prihodom Athertona v vrhovni štab 6. marca javil Kardelju in Ribaru, da se ne nadeja nič dobrega od angleške strani in da bo zato previden.⁷⁶ V začetku aprila je Tito obvestil Mošo Pijadeja, da se v misiji pripravljajo med seboj in da poročnik Nedeljković prihaja sam na kosilo.⁷⁷ V že omenjenem pismu centralnemu komiteju KP Hrvaške, z dne 8. aprila, je Tito še bolj natančen:

»Mi namreč pozitivno vemo, da Anglija v Jugoslaviji preko svojih agentov razpihuje spopade med nami in nekaterimi skupinami, kot so vojni četniki itd. Prav tako kot Nemci podpira razne četniške bande, s tem da nas napadajo. Angleški politiki gre za to, mi pa imamo za to tudi dokaze, da v Jugoslaviji čim bolj zakuha, da kompromitira narodnoosvobodilni boj in da v trenutku, ko bo za to ugoden položaj, to pa bo takrat, ko bo Italija presedlala k njej in zapustila Hitlerja, izkrca svoje čete v Dalmaciji in na drugih krajih, da se tu pojavi kot rešitelj in deželo izpelje iz kaosa«.

Tito je zato dal navodilo, naj na Hrvaškem vsako britansko misijo na neki način izolirajo od množic in jo skrbno nadzorujejo, kajti misije se bodo skušale povezati s pristaši HSS in jugoslovanskimi nacionalisti, da bi razbile narodnoosvobodilni boj in vpliv KPJ.

»Še naprej moramo poudarjati zaveznitvo Sovjetske zveze, Anglije in Amerike, tudi zadnji dve moramo poudarjati kot naši zaveznici, toda znotraj dežele moramo z njihovimi trabanti in agenti ravnati kot s hlapič okupatorja in narodnimi sovražniki, ki onemogočajo narodnoosvobodilni boj,« je sporočal Tito.⁷⁸

Tudi Ivo Lola-Ribar je 10. aprila v istem smislu pisal Kardelju in Blagoju Neškoviću o britanskih misijah: »Po tem, kar doslej vemo, jasno izhaja, da je razvnanje državljanske vojne oziroma poskus likvidacije partizanskega gibanja v Jugoslaviji v dobršem delu namen tako

dela njihovih gospodarjev, kot tudi dobrišnega dela jugoslovanske vlade v Londonu.⁷⁹

Neposredno pred skrivnostnim odhodom Athertona iz Foče, 15. aprila 1942 je Tito v poročilu o kroženju treh britanskih letal nad Bosno javil kominterni: »Vsi ti Angleži so nam zelo sumljivi. Če že prihajajo, zakaj ne prinašajo orožja in municije?»⁸⁰

Daljšo poročilo o okoliščinah izginotja Athertona je Tito poslal kominterni šele 7. junija 1942 kot odgovor na propagandno kampanjo begunske vlade v Londonu: »Smatramo, da je to zahrbtni posel Intelligence Servicea z namenom, da se kompromitira naš vrhovni štab. Morda pa je to bilo tudi delo generala, ki se je zbal zase in si nekaj izmislil, da bi misijo potegnil s seboj. V vsakem primeru nam niso več potrebne take misije, katerih namen je, kompromitirati nas. Tu je vsakomur jasno, da je angleška misija igrala mračno vlogo.«⁸¹

Ob izmenjavi nemških ujetnikov, zajetih ob osvoboditvi Livna, je agent abwehra inž. Hans Ott posredoval vrhovnemu štabu vrsto političnih ocen, ki so zbudile tolikšno pozornost, da je o tem posebej bila obveščena tudi kominterni. Po teh ocenah naj bi Italijani četnike v Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini poskušali dobiti pod svoj vpliv, da bi tako dobili čim več ozemlja. Okrog prestolonaslednika Um-

berta naj bi se v Italiji zbrala močna struja, povezana z Angleži. V Nemčiji naj bi bila vojna proti Italiji zelo popularna. V Nemčiji naj bi se po teh poročilih Brüning oz. katoliški center povezoval z angleškimi krogi, Nemčija naj bi ne imela nikakršnih teritorialnih pretenzij v Jugoslaviji, potrebne so ji bile zgolj nekatere komunikacije in surovine. Na direktno vprašanje ali v Nemčiji verjamejo v zmago nad Rusi, je vrhovni štab dobil odgovor, da so Nemci prepričani, da se bo vojna z Rusijo končala s kompromisom, ker mora Nemčija obračunati z Anglijo. Ott, ki v depeši ni bil naveden po imenu, je iz Zagreba prinesel tudi predlog o pogajanjih med predstavnikom vrhovnega štaba in nekega nemškega opolnomočenega generala.

»Prosimo, vas da nam sporočite vaše mnenje o tem in da ne objavljate vira,« je 10. oktobra 1942 Tito sporočil kominterni.⁸²

Vendar pa v ustreznem arhivu CK ZKJ ni najti nikakršnega odgovora kominterne niti drugih depeš v zvezi s tem, razen polemične izmenjave depeš 3. marca 1943. Zato pa je za razpoloženje in smeri razmišljanja zelo ilustrativno Kardeljevo pismo Titu, z dne 17. januarja 1943. V odlomku, ki ni bil objavljen, Kardelj meni, da je od položaja na Hrvaškem odvisen končen razplet. Piše: »Pri tem jaz niti ne računam na najtežjo možnost, vendar je

⁶⁷ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/5.

⁶⁸ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/16.

⁶⁹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/18. Prim. tudi Titovo sporočilo Kardelju in Ribaru prav tam, CK KPJ 1942 A₁D/109, z dne 6. marca 1942.

⁷⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/46.

⁷¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/58.

⁷² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/64.

⁷³ Pero Morača, Odnosi izmedju Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941 do 1943. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1969, 1–2, 94–132; F. W. Deakin, n. d. 195; ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/50.

⁷⁴ Poročnik jugoslovanske vojske, ki je spremljal britansko misijo.

⁷⁵ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/85.

⁷⁶ Zbornik, II/3, dok. št. 20, str. 58.

⁷⁷ Zbornik, II/3, št. 128, str. 345–346; F. W. Deakin, n. d. 196.

⁷⁸ F. W. Deakin, n. d., 200; original v ACKZKJ, CK KPJ 1942/215, angleški prevod je prvi objavil Stephen Clissold, *Whirlwind*, London 1949, 86–87.

⁷⁹ Zbornik, II/3, dok. št. 136, str. 366, št. 137, str. 370.

⁸⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/71.

⁸¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/81.

⁸² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/242. To je bil Edmund Glaise von Horstenau, opolnomočeni nemški general na Hrvaškem.

tudi ne izključujem – možnost oboroženega spopada z imperialističnimi interventi, marveč preprosto z možnostjo, da intervencija pride sem v 'legalni' formi, ki pa bo že s samo svojo prisotnostjo ustvarila možnost, da tudi reakcija formira svojo vojsko in da se nasloni na elemente sedanjih okupatorskih režimov in na tiste množice, ki jih mi s svojo akcijo in propagando nismo uspeli zajeti v naš politični vpliv. Omahljivci se bodo pod vplivom tuje intervencije oprli na reakcijo, ki se bo eventualno pojavila pod demokratičnimi zastavami. Ni dvoma, da bi se v takem primeru situacija in odnos sil mogli bistveno spremeniti v našo škodo. Celo če bomo v istem času mi dobili legalno pomoč od strani ZSSR, bo naš položaj vendarle težak. Razen tega smatram, da moramo pri tem računati na spopad imperializma z ZSSR v različni obliki.⁸³

V takih okoliščinah je med četrto ofenzivo med bitko na Neretvi prišlo do izmenjave ujetnikov z Nemci in pogajanj o premirju. V objavljenem ukazu Tita, z dne 30. marca 1943, štabu prvega bosanskega korpusa o sklepu, da se usmerijo »vse naše sile na razbijanje in uničenje te izdajalske bande, ki pomeni največjo nevarnost ne samo za narodnoosvobodilni boj, marveč tudi v bodoče,« je dano navodilo, naj začasno bijejo samo obrambni boj z ustaši, napadajo pa naj četnike. »Izkoriščajoč kontakt za izmenjavo ujetnikov z Nemci smo mi uspeli nevtralizirati Nemce od četnikov in Italijanov,« je bilo rečeno v tem ukazu.⁸⁴ V arhivu CK ZKJ ni vseh depeš, s katerimi je Tito obveščal kominterne o teh pogajanjih. Na voljo sta le nepopolno dešifrirana depeša kominterne, z dne 3. marca 1943, in izredno oster Titov odgovor nanjo istega dne. Kominterne se je čudila, da partizani menjavajo ujetnike z Nemci, da se nemški poslanik v Zagrebu želi sestati s Titom in sumila, da gre za nemško politiko razvnanja medsebojnega boja. Tito je izredno ostro odgovoril, da ne gre samo za 27 Nemcev, marveč za nekaj sto hrvaških domobrancev, ki bi jih ne bilo politično oportuno streljati. Z nemškim poslanikom se ne želi in ne namerava sestati. Partizanski vojski so nujno potrebna zdravila spričo epidemije tifusa, obstajala pa je tudi možnost, da

rešijo življenja zaprtih tovarišev. Če nam že ne morete pomagati, potem nas vsaj ne ovirajte.⁸⁵

Partizansko-nemška pogajanja niso ostala v strogi tajnosti. Zanje so izvedeli tudi četniki. O tem je Djurišić poročal Stanišiću, ta pa Draži Mihailoviću. Četniška sporočila po radijskih zvezah pa so prestrezali in dešifrirali Nemci.⁸⁶ Četniški vojvoda Stanišić je 20. marca 1943 naročil: »Izogibajte se spopadom z ustaši, dokler ne bomo uničili boljševikov!« Prosil je Mihailovića za dovoljenje, da se prek Italijanov posredno obrne za pomoč k Nemcem.⁸⁷

V pričakovanju zavezniškega izkrcaanja na Balkanu in v Jugoslaviji (glede tega so Britanci spretno prevarali Nemce z operacijo Mleto meso)⁸⁸ se je začela zapletati in razpletati cela paleta odnosov tako med partnerji osi, Italijani in Nemci, kot tudi med partizani, četniki in kvislingi vseh vrst v Jugoslaviji. Tako kot Tito je tudi Draža Mihailović v tem času izpričal globoko nezaupanje do Britancev. Mihailović je celo javno pohvalil italijanske okupatorje kot edini vir svoje oskrbe, kar je privedlo do ostrega uradnega protesta Winstona Churchilla, o vsem pa so s prisluškovanjem četniških radijskih zvez bili obveščeni tudi Nemci.⁸⁹

Britanski veleposlanik pri kraljevski jugoslovanski vladi Ralph S. Stevenson je februarja 1944 zvedel, da je SOE v času, ko ni mogla dobavljati zahtevanih količin orožja četnikom, odobrila njihovo sodelovanje z italijanskimi okupatorji. Priporočil pa je, naj se o tem ne uvede uradna preiskava, ker je bilo računati z uničenjem vseh pismenih dokazov za te trditve.⁹⁰ Polkovnik S. W. Bailey, skoraj leto dni šef britanske misije v štabu Draže Mihailovića, je nedavno zapisal, da so britanski zvezni oficirji sredi februarja 1943 ob obisku četnikov v Kolašinu prišli do »premišljenega sklepa, da je treba Djurišiću dovoliti, da ohrani svoje zveze z sovražnikom, čeprav so njegove čete Italijani priznali pod imenom limsko-sandžački četniški odredi«. V diskusiji pa je izrecno zatrdil: »Mihailovićevo sodelovanje z Italijani je bilo uradno na tihem odobreno, mislim, da že v juliju 1942, v prepričanju, da bo ob zlomu vse italijansko orožje in

morda celo nekatere italijanske čete v Črni gori moč pridobiti za našo stran.«⁹¹

V takih razmerah so delegati vrhovnega štaba Milovan Djilas, dr. Vladimir Velebit in Koča Popović (prva dva pod psevdonimom Marković in Petrović) 11. marca 1943 predlagali Nemcem premirje, označili četnike kot glavne sovražnike in izjavili, da se bodo partizani borili proti britanski invaziji. Ker o tej problematiki jugoslovansko zgodovinarje molči, je toliko več tendencioznih interpretacij v tuji znanstveni literaturi in še več v politični publicistiki.⁹² Opozoriti pa kaže, da je bilo obojestransko nezaupanje v veliki protihitlerjevski koaliciji leta 1943 izredno veliko. Zahodni zavezniki so se bali sklenitve separatnega miru med Sovjetsko zvezo in Nemčijo, Stalin pa je v dvomih spričo odlaganja druge fronte junija 1943 v Stockholmu navezal stike z nemško diplomacijo.⁹³

PRVI PARTIZANSKO-BRITANSKI URADNI STIKI SPOMLADI 1943

Britanska vlada je od leta 1941 dajala vso moralno, pa tudi materialno pomoč Draži Mihailoviću. Preko sovjetske vlade je zaman poskušala doseči pomiritev med partizani in četniki in podreditev partizanov poveljstvu Draže Mihailovića. Dolgoročni politični cilji ohranitve obstoječega družbenega reda in britanskega vpliva v Jugoslaviji so narekovali podporo Mihailoviću, kratkoročni, predvsem vojaški interesi pa podporo partizanom kot edinemu aktivnemu in pomembnemu vojaškemu faktorju. Taka odločitev je prevladala šele na pomlad 1943, vendar ob zelo protislovnih stališčih Foreign Officea, Middle East Defence Committeea (Obrambnega komiteja za Srednji vzhod), SOE in načelnikov štabov. Pomembni motivi za tako usmeritev britanske politike so bili seveda tudi političnega značaja;

⁸³ ACKZKJ, CK KPJ 1943/49. Zbornik, II/7, dok. št. 128 na str. 424, omenjeni citat izpušča.

⁸⁴ Zbornik, II/8, dok. št. 216, str. 361.

⁸⁵ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/73, 74. Phyllis Auty, *Tito. A Biography*, London 1970, 214, menjava ujetnikov samo omenja. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York 1962, piše, da je tedaj prvič uvidel, da je Tito samostojen v odnosu do kominterne. Poudaril je, da gre konec koncev za našo revolucijo. Več piše v *Wartime*, New York, London 1977, 229–245.

⁸⁶ The National Archives and Records Service, Washington D. C. (dalje, NAW), mikrokopija T-821, trak 356, posnetka 203, 206.

⁸⁷ Prav tam, posnetek 146. Podrobneje Dušan Biber, *Britanski dokumenti o planiranju savezničkov iskravanja na istočno obalo Jadrana*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 3, Split 1975, 233–249.

⁸⁸ F. W. Deakin, *The Brutal Friendship*. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism, London 1962, I, 342; isti, *The Myth of an Allied Landing in the Balkans*, v: *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, edited by Phyllis Auty and Richard Clogg, London 1975, 93–116.

⁸⁹ L. Woodward, n. d., III, 290–291. D. Biber, n. r., 239; NAW T-821, trak 356, posnetki 165–172.

⁹⁰ PRO, FO 371/44250, R 4160/8/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1056, 26. 7. 1972, str. 41.

⁹¹ P. Auty in R. Clogg, n. d., 68, 74, 243. Prim. tudi Fitzroy Maclean, *Disputed Barricade*. The Life and Times of Josip Broz-Tito Marshal of Yugoslavia, London, 1957, 192.

⁹² Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks*, Stanford, California, 1975, 244–246. Glej tudi kritično pripombo v op. 134, na str. 246. Drugi avtorji, npr. Walter F. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*, New Brunswick 1973, 106–112; Ilija Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost in budućnost hrvatskog naroda*, London 1965, 148–153; Walter Hagen (tj. Wilhelm Höttl), *Die geheime Front*, Zürich 1950, 258–268. Obstajajo tudi dokumenti, ki jih ti avtorji ne uporabljajo, kot npr. NAW, T-315, trak 2271, posnetki 1224–1479, abwehrov dnevnik oddelka Ic 718 divizije tudi o pogovoru 31. 3. 1943 z dr. Vladimirjem Petrovićem tj. Velebitom, razni dokumenti nemškega poslaništva v Zagrebu v T-120, trakovi 1450, 1861, 3980, 2680, 2898 itd.

⁹³ Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales, Les crises du XXe siècle*, Paris 1958, 320–322. *Nemačka obavestajna služba*, V, Beograd 1958, 577–591 (Kompleks razmene zarobljenika), se omejuje izključno na operativni vidik, zanemara pa političnega.

partizani naj bi v bodoče ne bili odvisni in prepuščeni vplivu izključno Sovjetske zveze. Prav tako ni bilo priporočljivo na tem strateško in politično vedno bolj pomembnem področju prepustiti proste roke Rusom in Američanom. Ko je Sovjetska zveza zanikala, da bi imela kakršnokoli zvezo s partizani v Jugoslaviji ter odklonila pomoč pri navezovanju z njimi, so skušali Britanci ta stik vzpostaviti sami.⁹⁴

Za to nalogo so bili izbrani jugoslovanski izseljenci v Kanadi, komunisti, nekateri tudi udeleženci španske državljanske vojne. Do točnih podatkov o razporedu partizanskih sil so Britanci prišli s prestrežanjem in dešifriranjem radijskih depeš nemške varnostne službe Sicherheitsdiensta. Misija je dobila konspirativni naziv Fungus (goba). V noči od 20. na 21. april 1943 so se Peter Erdeljac, Pavle Pavić in Aleksandar Simić spustili s padali v Liki in prišli tako rekoč naravnost v glavni štab Hrvaške v vasi Brinje.

Druga skupina jugoslovanskih izseljencev je bila v isti noči slepo spuščena blizu vasi Šehovići v vzhodni Bosni. Slovenskim partizanom dobro znani major William Jones in kapetan Anthony Hunter sta, potem ko sta dobila dovoljenje, pristala s padali v noči od 18. na 19. maj 1943 na dogovorjenem mestu blizu glavnega štaba Hrvaške.⁹⁵

Značilno je, da je Tito že 23. aprila dal navodilo: »Takozvane delegate zadržite pri sebi, dokler mi ne proučimo, za kaj tu gre. Ne puščajte jih nikamor, da se jim kaj ne pripeti ali da ne napravijo spet neko provokacijo kot prejšnje leto Ather-ton, da nas kompromitirajo pred svetovno javnostjo.«⁹⁶ V navodilu z dne 28. aprila je Tito naročal, da sicer dovoljuje zvezo misije z Anglijo, toda »pod našo kontrolo šifre in depeše.«⁹⁷

Pravzaprav je to Moša Pijade priporočil Titu že ob Athertonovem prihodu pred dobrim letom dni, 28. marca 1942: »Če žele pošiljati poročila, tedaj samo preko nas, tj., da dajo tekst in šifro ter da mi šifriramo in ekspediramo.«⁹⁸

V sporočilu kominterni z dne 23. aprila, Tito ni več prosil za navodila. »Mi vemo, kako ravnati,« je sporočil. Že 25. aprila pa je zapisil, da se prek KP Kanade preverijo njeni člani Sekulić, Pavle

Pavlić, Aleksandar Simić in Petar Erdeljac, 28. aprila pa je posredoval od te misije dobljene informacije.⁹⁹

Kominterni je vendar menila, da je treba znova posvariti Tita. »Nimamo nikakršnih poročil o pošiljanju angleške vojaške misije v Jugoslavijo. Imena, ki nam jih sporočate, bomo preverili. V vsakem primeru nam je vsa ta zgodba precej sumljiva. Zaradi tega vam priporočamo največjo previdnost in da na kraju samem opravite vestno preverjanje. Ne dajte ljudem nobenih podatkov o vaših načrtih in sploh o vaših notranjih zadevah. Prosimo, da nas redno obveščate o tej stvari,« se je glasila depeša, z dne 5. maja 1943.¹⁰⁰

Tito je 13. maja sporočil kominterni vsebino dveh depeš, ki jih je iz Kaira dobila britanska misija pri glavnem štabu Hrvaške v zvezi s predlogi o rušenju komunikacij, strateško važnih za zaveznike, ter pošiljanju diverzantskih skupin.¹⁰¹ Tito je menil, da bi s sodelovanjem in sprejemom pomoči Angležev politično pridobil. Vendar ni na voljo nobenih virov, ki bi kazali, da bi Tito dobil pozitiven odgovor kominterne. Svoje soglasje za prihod britanske misije je Tito dal že 17. maja, dva dneva po začetku tako imenovane pete ofenzive, s katero je prenehalo partizansko-nemško premirje.¹⁰² Kominterni pa je o tem soglasju morala biti obveščena, saj bi bila drugače nerazumljivo in nelogično, da je 22. maja 1943 znova opozorila Tita, da je potrebna skrajna previdnost v stikih s tujimi misijami. Te ne smejo priti, – je svetovala – do nikakršnih podrobnejših podatkov o notranje- in zunanjepolitičnih načrtih partizanskega vodstva, ki naj ohrani vso svobodo sklepov in akcij. Ton teh navodil daje slutiti določeno mero zaskrbljenosti v Moskvi.¹⁰³

Tito je 23. maja vprašal kominterno, kaj meni o predlogu Angležev, da narodnoosvobodilna vojska pošlje svojega delegata v Kairo, in o ponudbi za pomoč v zdravilih, orožju in eksplozivu.¹⁰⁴ Hkrati je istega dne naročil glavnemu štabu Hrvaške, naj od Angležev sprejmejo pomoč, vendar vse le z znanjem in odobritvijo vrhovnega štaba. »Ne sporočajte jim naših notranjih stvari in načrtov. Delegata za Kairo bomo določili mi, ko bo mogoče. Vi

ne pošiljajte svojega posebnega delegata. Imejte to pred očmi. Brez naše vednosti ne delajte nobenih aranžmanov.«¹⁰⁵ Ob nemški ofenzivi je Tito brez uspeha prosil, naj zavezniki bombardirajo vrsto sovražnih oporišč.¹⁰⁶

Napovedani prihod prve uradne britanske vojaške misije v vrhovni štab je dal Titu priložnost, da znova načne vprašanje sovjetske vojaške misije. Že februarja in marca 1942 je Moša Pijade pri Žablaku na Durmitorju v Črni gori štirideset noči zamen pričakoval sovjetska letala s pomočjo. V pismih Titu se je zavzemal za skupno zavezniško misijo, da partizani ne bi bili sami z Angleži. Tudi kominterni naj bi poslala svojega človeka. »Križa v Črni gori bi bila rešena z enim udarcem, od prvega transporta, vojaško in politično,« je menil Moša Pijade.¹⁰⁷

Od konca 1941 naprej je Tito v naravnost pretresljivem tonu večkrat zamen prosil za sovjetsko pomoč. V depeši kominterni, 22. maja 1942, je omenil tudi prošnjo borcev: »Povejte tovarišu Titu, da bomo obvarovali dva tovariša, ki naj bi prišla, pa čeprav bi vsi padli v boju.«¹⁰⁸

Kominterni se je 23. maja 1943 zanimala o možnosti pristanka sovjetskega

letala in zahtevala nujen odgovor o stališču KPJ do predlaganega razpusta kominterne, o čemer so poslali sporočilo že prejšnji dan. Tito je 24. maja odgovoril, da je nujen prihod vojaškega delegata Rdeče armade, zlasti še, ker bo prišel tudi delegat iz zavezniškega štaba v Kairu. Hkrati je zgolj potrdil sprejem depeše o razpustu kominterne.¹⁰⁹

Vendar pa, kot se da razbrati iz zaporedja številnih odposlanih in sprejetih depeš med Titom in Dimitrovom, ni na voljo depeš, izmenjanih med 26. majem in 12. junijem 1943. Lahko le sklepamo, da so bile poslane depeše kominterni o prihodu prve britanske misije v vrhovni štab.¹¹⁰

V noči s 27. na 28. maj 1943 je na Durmitorju pristala s padali prva britanska misija pri vrhovnem štabu s konspirativnim imenom Typical. V njej so bili kapetan William Deakin, docent univerze v Oxfordu in osebni prijatelj Winstona Churchilla, predstavnik SOE iz Kaira, kapetan Bill Stuart, predstavnik britanske vojaške obveščevalne službe, radiotelegrafisti (med njimi Ivan Starčević, hrvaškega porekla iz Kanade) in drugi.

Misija je šla skozi ves pekel pete ofenzive. Ko je bil ranjen Tito, je bil z drobcem

⁹⁴ L. Woodward, n. d., III, 289–296; PRO FO 371/44276, R 12712/11/92; D. Biber, *Otvorena tajna arhiva britanske diplomatije, Vjesnik u srijedu* (dalje VUS), Zagreb, št. 1051, 21. 6. 1972, itd. Do septembra 1943 je SOE za spodbujanje gverilskih operacij na Balkanu porabila 1.500.000 funtov, od tega samo za četnike Draže Mihailovića 440.000, okrog milijon za gverilce v Grčiji in ostanek, 60.000, za partizane v Albaniji in Jugoslaviji (PRO, PREM 3/305/10, str. 17, beležka, z dne 12. 9. 1943).

⁹⁵ F. W. Deakin, n. d., 241–247; P. Auty and R. Clogg, (ed.) n. d. 212; za misijo »Fungus« je potrebno raziskati še fascikle WO 202/436–446.

⁹⁶ *Zbornik*, II/9, dok. št. 125, str. 159.

⁹⁷ *Zbornik*, II/9, dok. št. 142, str. 176.

⁹⁸ *Zbornik*, II/3, dok. št. 108, str. 307.

⁹⁹ ACKZKJ, CK KP – KI 1943/114, 118, 121.

¹⁰⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/91. Ta depeša je očitno pomotoma uvrščena v leto 1942; datirana je samo z dnem in mesecem, ne pa tudi z letnico.

¹⁰¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/134.

¹⁰² *Zbornik*, II/9, dok. št. 193, str. 264; F. W. Deakin, n. d., 248.

¹⁰³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/141.

¹⁰⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/142.

¹⁰⁵ *Zbornik*, II/9, dok. št. 213, str. 291; F. W. Deakin, n. d., 256.

¹⁰⁶ F. W. Deakin, n. d., 254; *Zbornik*, II/9, dok. št. 207, str. 283.

¹⁰⁷ *Zbornik*, II/3, dok. št. 38, str. 110–111, dok. št. 54, str. 150–151.

¹⁰⁸ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/109.

¹⁰⁹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/140, 143, 144. Prim. tudi isti fond 1941/7, 1942/5, 10, 299, 1943/75, 77, 79, 80, 81.

¹¹⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/147, 148.

iste bombe zadet tudi kapetan Deakin, kapetan Stuart pa ubit.¹¹¹ Tito je 12. junija 1943 o teh dogodkih in sprotnih bojih obvestil kominterno.¹¹² Kasneje je poročal tudi o prihodu britanske misije v Slovensko Primorje konec marca 1943, o britanskih pošiljkah sanitetnega materiala in eksploziva, prihodu treh članov KP Kanade 20. julija 1943, o tem, da so Britanci poslali še sedem letal s pošiljkami. Menil je, da bi bilo nujno, da tudi Sovjetska zveza pošlje svojo misijo ter jo 1. septembra 1943 spet pozval k temu.¹¹³

Nekaj upanja je zbudila depeša kominterne z dne 14. avgusta 1943, s katero so bile zahtevane parole in signali, potrebni za pristanek padalcev. Mesec dni je trajala živahna izmenjava depeš z različnimi tehničnimi in drugimi podatki, dokler 19. septembra Tito ni javil, da so se sovjetski padalci uspešno spustili 18. septembra. Kominterni pa je, čeprav tedaj uradno že razpuščena, 24. septembra najavila prihod druge skupine padalcev, namenjene v Italijo.¹¹⁴ Dejansko pa tu ni šlo za nikakršno uradno sovjetsko vojaško misijo, marveč za sovjetske obveščevalce in partijske funkcionarje. V začetku avgusta 1943 je »direktor« (tj. šef sovjetske vojaške obveščevalne službe) po radijski zvezi sporočil na Rog, da žele pristati z letalom.

Dušan Kveder-Tomaž je dobil nalogo, da poišče pristajalno stezo v Sloveniji. Tudi na osvobojenem ozemlju Hrvaške so iskali take možnosti.¹¹⁵ Izbor je padel na Krbavsko polje.¹¹⁶ Po kanalu že razpuščene kominterne je 6. oktobra 1943 prišlo vprašanje, kako da Britanci vedo za prihod te »misije«, in obenem so bila dana navodila, naj se izogibajo stikom z Britanci. Tito je naslednjega dne pojasnil, da so Britanci zvedeli za prihod sovjetskih padalcev od prebivalstva.¹¹⁷

Major William Jones je že 26. maja 1942, komaj teden dni po svojem prihodu na osvobojeno ozemlje Hrvaške, postavil vprašanje glavnemu štabu na Srednjem vzhodu, kdaj bodo reorganizirali partizane kot drugo fronto: »Kaj bi bilo mogoče storiti, da se opremijo štiri partizanske divizije?« Tretjega dne je predlagal, da v Kairu sprejmejo partizanskega delegata, ki ga je bil voljan poslati glavni štab Hrvaške.¹¹⁸ Major Jones je po prihodu v

Slovenijo v zelo znani izjavi pozval vse rodoljube, naj se pridružijo partizanom.¹¹⁹

V Slovenskem Primorju se je 18. julija 1943 spustila nova tričlanska britanska misija. V njej je bil tudi poročnik Zdravko Lenščak. Kardelj je poročal, da Lenščak ni napravil dobrega vtisa, ker je skušal »kljub temu, da je Slovenec, proti nam vztrajno igrati vlogo Angleža«. Ker je trojka prišla nenapovedana, so se Britanci opravičili¹²⁰ glavnemu štabu Slovenije in celo privolili, da bodo take trojke pod kontrolo in poveljstvom partizanskih štabov, kot je Kardelj sporočil Titu. Njihov prihod je bil ocenjen kot neobičajno zanimanje za Slovensko Primorje; zato so bili sprejeti z veliko previdnostjo in hkrati je bilo storjeno vse, da se partizani na tem področju okrepijo in pritisnejo v smeri Trsta.¹²¹ Kardelj se je tudi zanimal ali ima CK KP Slovenije vpogled v Jonesovo zvezo s Kairom in kaj mu od tam sporočajo. Zahteval je prepise važnejših telegramov.¹²²

V svojih prvih navodilih Borisu Kidriču in Francu Leskošku, z dne 19. junija 1943, je Edvard Kardelj sicer naročil, naj od zavezniških oficirjev direktno ne zahtevajo vpogleda v vsebino telegramov, od Jugoslovanov v takih misijah pa bi morali to naravnost zahtevati. Prihod misij je Kardelj ocenil kot težnjo Angležev, da »vzamejo vodstvo v svoje roke«, zato je naročal previdnost, hkrati pa opozarjal, da se ne sme zapraviti priložnost za tesnejše stike z Angleži.

»S njima održavajte najboljše odnose i budite u svakom pogledu pri ruci, ali, naravno motrite na svaki njihov korak. Dajte im meku postelju, dosta hrane itd. Smestite ih u glavnom štabu, jer su u štab i došli. Upoznajte ih sa Izvršnim odborom. Pre toga, naravno, svima objasnite o čemu mogu s njima da razgovaraju. Dok su oni samo 'upola pretstavnici', ne smete im govoriti ni o brojnom stanju naše vojske, ni o drugim činjenicama naše borbe. Redovno ih obaveštavajte samo o rezultatima borbe, dajte jim izvestan opšti pregled dosadašnje borbe. Ali u isto vreme im stavite jasno do znanja, da mi od njih ne očekujemo ništa naročito, da smo navikli oslanjati se samo na svojo sopstvenu

snagu i sposobnost, da od njih zahtevamo da u nama gledaju gospodare svoje zemlje i da zato mogu na našoj zemlji raditi samo onoliko in ono što im mi dozvolimo. Otvoreno im kažite da im nećemo dozvoliti akcije samima,« je naročal Kardelj.

Po Kardeljevih sporočilih Britanci niso hoteli poslati topov in dotlej je prišlo (na hrvaško osvobojeno ozemlje) samo 9 pušk in 4 avtomati. Ne brez smisla za humor so partizani pojasnili misiji, da bi po želji nekaj tega orožja tudi oni lahko poslali za britansko vojsko. »Očigledno je, da nas Angleži ne misle naoružavati, več samo iskoriščavati,« je končal Edvard Kardelj.¹²³

Odnosi med britansko misijo in glavnim štabom Slovenije so kmalu postali še kar dobri. Pred kapitulacijo Italije je v Slovenijo prišlo z letali sorazmerno malo zavezniškega orožja, vendar so bili vmes zelo koristne protitankovske puške in eksploziv. Pri misiji se je kazala dobra volja in pripravljenost za vse večjo pomoč, ven-

dar tudi veliko zanimanje za Primorsko in Koroško. Dosežen je bil sporazum o pošiljkah večjega števila radijskih oddajnih in sprejemnih postaj.¹²⁴

Po ohranjenih podatkih je prvo zavezniško letalo odvrlo pomoč partizanom na Dolenjskem 18. avgusta 1943. Sledile so letalske pošiljke 20., 22. in 25. avgusta, 5., 6. in 18. oktobra 1943 (Gotenica), 26., 27., 27-28. novembra 1943 (Oklenak) itd. »Kmetje uporabljajo razne trike, da se lahko približajo padalom, nakar opleniijo, kar je mogoče,« se je pritoževal Stane Vrhovnik v poročilu, z dne 2. decembra 1943. Predlagal je, da naj se prepove dostop na teren, kjer so zavezniki spuščali padala. Vendar so avgusta 1943 že dobili gorski top, tri protitankovske topove, pet protitankovskih pušk in drugo orožje oz. municijo. V Slovenskem Primorju pa so že v maju, juniju in juliju 1943 dobili prve tri zavezniške pošiljke pomoči.¹²⁵

Britanci so že pred kapitulacijo Italije privolili, da v septembru 1943 pošljejo 70

¹¹¹ F. W. Deakin, *Gora trdnjava*, Ljubljana, 1976; *Bojovna planina*, Beograd 1973; *The Embattled Mountain*, London 1972 (izvirnik), delno avtobiografskega, delno znanstveno raziskovalnega značaja; doslej najpopolnejše in najbolj zanimivo delo o misiji Typical. Raziskovalci bodo v bodoče morali upoštevati tudi sedaj dostopne sprejete in odposlane depeše te misije W.O. 202/238, 239, 240, 256, 261, 262, 314–316, 318, 321, 324, 326–329, 344.

¹¹² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/152.

¹¹³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/151, 161, 178, 219. Prim. P. Dobrila, n. č.

¹¹⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/196, 197, 203, 204, 208, 217, 218, 239, 244, 248, 252, 259, 264, 273, 274.

¹¹⁵ *Zbornik*, VI/6, dok. št. 52, str. 134. Pojasnilo uredništva v op. 9, da se to »nanaša na spuščanje sovjetske vojne misije«, je napačno.

¹¹⁶ V. Dedijer, *Dnevnik*, II, 366, 387.

¹¹⁷ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/286, 287. P. Auty, *Tito*, 232, brez navedbe virov piše, da je možno, da so septembra 1943 prišli neuradni sovjetski delegati.

¹¹⁸ F. W. Deakin, n. d., 255.

¹¹⁹ Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje IZDG), f. 18/III, original Jonesovega poziva. *Zbornik* VI/6 dok. št. 51, str. 129–130; V. Dedijer, *Dnevnik*, 355–356, je zabeležil govorice, da je Jones zato prišel v spor z nadrejenimi. Prim. prav tam 392, 408, 436, 437.

¹²⁰ *Zbornik*, VI/6, dok. št. 52, str. 134. Za prvo skupino, z dne 18. marca 1943, glej P. Dobrila, n. č. Edvard Kardelj je 15. 8. 1943 zahteval podrobnejše podatke o izjavah Lenščaka – *Zbornik*, II/10, št. 85, str. 211. Prim. tudi isto II/9, dok. št. 200.

¹²¹ *Zbornik*, II/10, dok. št. 61, str. 119–120.

¹²² *Zbornik*, II/10, dok. št. 75, str. 197.

¹²³ *Zbornik*, II/9, dok. št. 285, str. 402–405. Originala v arhivu CK ZKS, reg. št. 1236, ni bilo mogoče dobiti v razumnem roku, prevajati prevod v jezik izvirnika pa je nedopustno. Major W. Jones je v Kardeljevem pismu označen kot socialist, zelo svobodoljubljen človek, navdušen nad partizani, zelo jezen, ker Angleži ne pošiljajo orožja, pošilja odlične brzogajke.

¹²⁴ *Zbornik*, VI/6 dok. št. 62, str. 157.

¹²⁵ IZDG, f. 18/III, poročili, z dne 18. in 27. 8. 1943, inženirsko-tehničnega oddelka glavnega štaba Slovenije. 22. junija 1943 je Edvard Kardelj sporočil Titu, da dotlej ni prišla še nobena pošiljka pomoči na Primorsko. Iz pisma dr. Aleša Beblerja dr. Žigi Vodušku, z dne 5. marca 1944 (IZDG, f. 18/III), razberemo, da je pomoč na Primorsko prišla že maja 1943. P. Dobrila, n. č. 204–206, pa ugotavlja, da je prva pošiljka prišla v noči od 21. na 22. 6. 1943.

letal s pomočjo v Jugoslavijo. Tito je 5. septembra 1943 javil glavnemu štabu Hrvatske, da bi bilo dobro, če bi vsaj tisoč slovenskih partizanov dopolnilo proletarske brigade: »Nameravam ustanoviti proletarski korpus iz obstoječih brigad z vsaj 10.000 borci. Upamo, da bomo s to vojsko osvojili orožje, ker bomo sicer odvisni od Angležev, ki ga ne dajejo radi. Pošljite v prvi vrsti delavce.«¹²⁶

Seveda je narodnoosvobodilna vojska do nove in glavne oborožitve prišla ob kapitulaciji Italije. SOE je že 15. julija 1943 dala navodilo, naj se prek četniških kanalov vzpostavi stik z generalom Gambaro.¹²⁷ Po navodilu z dne 21. julija 1943 je bilo treba italijanske poveljnike spodbujati, naj se s svojimi formacijami predajo četnikom (sic), in kjer je mogoče gverilcem, ki jih spremljajo britanski oficirji. Ker pa so se italijanski vojaki zelo bali partizanov (gverilcev v poročilu SOE), je bilo več upov za predajo četnikom.¹²⁸

Jovan Djonović, delegat kraljevske jugoslovanske vlade na Bližnjem vzhodu, se je ukvarjal z načrtom, da iz približno 80.000 Jugoslovancev v 68 koncentracijskih taboriščih v Italiji sestavi kraljevsko jugoslovansko vojsko s trideset do štirideset tisoč možmi na Siciliji. Ker pa taka armada ne bi bila vojaško prav nič pomembna, Foreign Office ni bil naklonjen temu načrtu.¹²⁹

Vsekakor bo treba še raziskati, po kakšnih direktivah in kakšne stike so četniki pred kapitulacijo Italije vzpostavili z okupatorskimi italijanskimi vojaškimi oblastmi glede na načrtovano premirje in ali je polkovnik Bailey bil o kapitulaciji res predhodno obveščen. Nedvomno je, da o tako pomembnem dogodku zavezniki niso vnaprej obvestili Tita. Ostra reakcija vrhovnega komandanta NOV in POJ v pogovoru s kapetanom Deakinom je bila zato več kot razumljiva.¹³⁰

Dne 17. septembra 1943 je v vrhovni štab prispela nova zavezniška misija pod poveljstvom brigadirja Fitzroya Macleana. Načelnik štaba misije je bil polkovnik Vivian Street. To je pomenilo de facto priznanje narodnoosvobodilne vojske. Maclean je bil osebni predstavnik premiera Winstona Churchilla, ki je osebno

dokončno formuliral navodila za njegovo delo.¹³¹ V osnutku teh navodil, ki ga je pripravil Foreign Office, je bil že omenjen glavni cilj: doseči koordinacijo vojaških dejavnosti tako Draže Mihailovića kot partizanov pod vodstvom vrhovnega poveljnika na Srednjem vzhodu. Enotnost Jugoslavije naj bi se ohranila, vodila naj bi se politika pomiritve vseh skupin in omogočila vrnitev kralja Petra. Foreign Office se je zlasti zanimal, katerim političnim strankam so pripadali partizani in ali se že čutijo kot njihovi člani? Kaj mislijo o kraljevski jugoslovanski vladi in katere skupine izven Srbije priznavajo Dražo Mihailovića? Do katere mere so partizani pod vplivom Moskve, ali vzdržujejo z Moskvo radijske zveze, dobivajo od tam pomoč, finančno ali materialno? Ali so prišli k njim sovjetski odposlanci? itd., itd.¹³²

Toda tudi položaj brigadirja Macleana ni bil lahak. Načelnik štaba SOE v Kairu, polkovnik Keble je po zasebni zvezi generala Wilsona, ne da bi ta sploh kaj vedel o tem, v njegovem imenu poslal Winstonu Churchill depešo, češ da je Maclean povsem neprimeren za šefa britanske misije pri vrhovnem štabu. Dano je bilo navodilo SOE, da se o Macleanu razširijo govorice, češ da je »brezupen pijanec, aktiven homoseksualec [...], strahopetec in nezanesljiv«. »Kak teden dni kasneje so nas spustili in lahko vam zagotovim, da nisem vzel prvega padala, ki so mi ga ponudili,« je na omenjeni konferenci izjavil brigadir sir Fitzroy Maclean. Odnosi SOE do Foreign Officea namreč niso bili samo rivalski, marveč naravnost sovražni.¹³³

Tito je v tem času kritično ocenjeval razmere v Grčiji. Menil je, da so nezanesljivi oficirji vse grško narodnoosvobodilno gibanje privedli pod popoln vpliv Angležev. »Tudi mi imamo angleške misije v naših štabih. Pri našem vrhovnem štabu je angleški general s celim štabom angleških oficirjev, toda mi nikakor ne dovoljujemo, da se vmešavajo v kakršne koli naše notranje zadeve, tudi v vojne zadeve ne, marveč so pri nas le kot zvezni oficirji za sprejem naših naročil materiala in za koordinacijo operacij z zavezniki. Razume se, da se oni ne morejo sprijazniti s to vlogo. Imajo tudi razne druge naloge, ki

nam jih niso sporočili, toda mi vemo zanje in smo zato čuječni,« je 9. oktobra 1943 Tito pisal Svetozaru Vukmanoviću-Tempu. Vzdrževanje zvez z Mihailovićem je Tito ocenil kot »vsekakor absurd, vendar je dosledno s politiko Anglije«. Priporočil je čim večjo previdnost v odnosu z misijami v Makedoniji in zahteval, da jim ne izdajajo nikakršnih vojaških skrivnosti.¹³⁴

Istega in naslednjega dne je Tito dal štabu II. korpusa stroga navodila za kontrolo zavezniških misij: »Kar se tiče naših zaveznikov, Angležev in Amerikancev, so nam vse mogoče obljubili, dejansko pa ne dajejo skoraj ničesar razen misij. Če pride k vam njihova misija, ravnajte z njimi najbolj korektno, toda opozarjam vas, da dobro pazite na njih, ker je, kot kaže, njihov glavni cilj in naloga, da zvedo to, kar bi morali, in to, kar ne bi smeli. V takih stvareh bodite neizprosni in dobro pazite na vsakega, ki prihaja v stik z njimi, ker njihova metoda tudi je, da posameznike kupijo. Toda mi moramo marsikaj potrpeti, ker je prihod te misije k našemu štabu vendarle bil velikega pomena za hitrejšo popularizacijo naše borbe v inozemstvu.« Misije, ki so prišle brez dovoljenja vrhovnega štaba, je bilo treba aretirati in sporočiti morebitne spoznanja, ki jih vrhovni štab ni odobril.¹³⁵

Zaskrbljenost, da bi nižji partizanski štabi brez predhodne odobritve in nadzorstva vrhovnega štaba sami navezovali

stike z zavezniki, je včasih zbujala tudi najbolj črne dvome in sumničenja. Ivo Lola-Ribar je npr. 10. oktobra 1943 pisal Titu o sumljivem obisku nekega britanskega majorja na otoku Lastovo, o generalu Macleanu, ki hoče na Korčulo, in se pritoževal, da sta jo Makiedo in Marasović na lastno pest mahnila v Bari. Marasović se je sicer smrtno ponesrečil s hidroplanom, toda Makiedo je (s sedaj slovito ladjo Bakar) le doplul v Bari. Ribar je sumil, da bodo ob nemškem napadu na otoke Makiedo in drugi partizani dezertirali v Italijo; zato je zahteval kar najbolj ostre kazni.¹³⁶

Toda na Vis je 17. oktobra 1943 prišlo kar 200 ton hrane, 10 ton sanitetnega materiala, 10 ton bencina in nafte, 30.000 kosov obleke, 10.000 pušk, 100 mitraljezov, 6 topov, 100 ton municije in 6 radijskih postaj.¹³⁷ Louis Huot, ameriški major OSS, je v sporazumu z Eisenhowerjem organiziral to pomoč.¹³⁸ Britanski brigadir Fitzroy Maclean, šef angloameriške misije je ostro protestiral pri ameriških oblasteh in označil ta podvig kot »piratski«.¹³⁹

Čeprav je Tito sprva vztrajal, da je treba z zajetimi člani britanskih misij jugoslovanskega rodu med četniki ravnati kot z ujetimi četniki, je vendarle 11. novembra 1943 ukazal, naj dobro ravnajo z britanskimi vojaki ali oficirji, ujetimi v bojih s četniki.¹⁴⁰ Prav tako je bilo treba

¹²⁶ Zbornik, II/10, dok. št. 112, str. 262.

¹²⁷ PRO, FO 371/37321, R 6611/22. Prim. D. Biber, Britanski dokumenti o planiranju savezničkov iskravanja na istočno obalo Jadrana, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 3, Split 1975, 244–245.

¹²⁸ PRO, FO 371/37321, R 6627/6611/22. Dokumenta R 7185 in R 7540 sta zadržana v tekoči registraturi Foreign Officea.

¹²⁹ PRO, FO 371/37322, R 7102, R 7251/6650/22.

¹³⁰ F. W. Deakin, n. d., 142–147. Prim. Zbornik, VI/6, dok. št. 82 in 83, o pogojih premirja z Italijani v Sloveniji, in D. Biber, Britanski dokumenti o planiranju; F. Maclean, *Disputed Barricade*, London, 1957, 238.

¹³¹ F. W. Deakin, n. d., 278, PRO, FO 371/44273, R 10819/11/92.

¹³² PRO, FO 371/27950, R 7574/2/92.

¹³³ Izjava sir Fitzroya Macleana v: P. Auty in R. Clogg, (ed.), n. d. 221–228.

¹³⁴ Zbornik, II/10, dok. št. 172, str. 362.

¹³⁵ Zbornik, II/10, dok. št. 174, str. 368, dok. št. 175, str. 370.

¹³⁶ ACKZKJ, CK KPJ 1943/315.

¹³⁷ Zbornik, II/10, dok. št. 193, str. 401, op. 2.

¹³⁸ Louis Huot, *Guns for Tito*, New York, 1945. Prim. Harris R. Smith, *OSS The Secret History of America's First Intelligence Agency*, Berkley, Los Angeles, London 1972, 129–162.

¹³⁹ F. W. Deakin, n. d., 281–282.

¹⁴⁰ Zbornik, II/11, dok. št. 27. str. 48.

po Titovem ukazu korektno ravnati s »Dražinimi Angleži«, to je tistimi člani britanskih misij pri Draži Mihailoviću, ki so med evakuacijo iz četniških enot prišli k partizanom. Vendar jim je bilo treba odvzeti radijsko postajo in jo izročiti pri partizanih akreditiranemu britanskemu majorju Hunterju, jim onemogočiti stik s prebivalstvom in paziti, da ne bi kak četnik odpotoval z njimi v Italijo.¹⁴¹ Na britansko misijo v Črni gori je bilo treba budno paziti, »da se ne poveže z Dražinimi elementi«, ker je tam Mihailović imel svojo obveščevalno službo.¹⁴²

ZAVEZNIŠKE MISIJE 1944. LETA

»Sa saveznicima nismo – po starom – naročito zadovoljni. Preko radija čine veliko reklamo o bombardovanju i pomoći a u stvari njihova vazдушna pomoć nije skoro nikakva, a isto tako i materijalna pomoć. Verovatno je i kod vas tako,« je 2. januarja 1944 Edvard Kardelj pisal glavnemu štabu Slovenije.¹⁴³ Sicer pa je Kardelj že 25. decembra 1943 naročil, naj izvajajo pritisk na Angleže, da bi dobavili orožje.¹⁴⁴ Politkomisar glavnega štaba Slovenije Boris Kraigher je 20. januarja 1944 sporočil štabu četrte operativne cone na Štajerskem, da so se zavezniške misije zavezale, da bodo dale partizanom v pregled vse svoje depeše. Z vodstvom teh misij so imeli kar najboljše odnose in paziti je bilo treba, da se ti ne bi pokvarili zaradi malenkosti. »Obveščevalna služba je enostavno izključno v naših rokah in smejo poročati samo, kar jim da naša obveščevalna služba,« je sporočal Boris Kraigher.¹⁴⁵

Res so za nekaj dni v januarju 1944 ostali ohranjeni teksti depeš šefov ameriške kot tudi britanske misije s pritožbami, da je zavezniška letalska pomoč slovenskim partizanom povsem nezadostna, tako glede dobave materiala kot tudi podpore iz zraka z bombardiranjem. 25 ton pomoči v 7 mesecih je bilo po ameriških podatkih sramotno malo, po britanskih pa v 6 mesecih samo približno 30 ton z 20 poleti.¹⁴⁶ Očitno torej to ni šlo za trajen dogovor, temveč željo misij, da dokumentirajo svoja stališča in dobro voljo glede na dano situacijo.

Tito je odobril, da Britanci preko slo-

venskega ozemlja razpredejo svoje diverzantske in obveščevalne organizacije v Avstrijo. Že 18. novembra 1943 je Tito o prihodu misije Clowder obvestil glavni štab Hrvaške in mu naročil, naj jo pošljejo v Slovenijo.¹⁴⁷ Prvega januarja 1944 je obvestil tudi glavni štab Slovenije, da »angleški polkovnik lahko pošilja svoje ljudi v Avstrijo«. Hkrati je Tito odobril, da Amerikanci in Britanci pošljejo svoje misije tudi na Primorsko.¹⁴⁸ Glavni štab Slovenije je 18. januarja 1944 obvestil štab devetega korpusa: »Naloga te misije je, da si ustvari na našem teritoriju bazo za pomoč osvobodilnim gibanjem v Srednji Evropi.« Vendar je bilo treba paziti, da sovražni elementi ne bi »izkoristili njene neinformiranosti za svoje protinardne namene«. Izrecno je bil omenjen primer z majorjem Darewskim. Polkovnik Pitr (Peter Wilkinson, op. D. B.) in major Kozak (dejansko Cahusac, pravo ime Hesketh Prichard) sta šla na pot v spremstvu majorja Ravniharja.¹⁴⁹

Partizanska obveščevalna služba je po poročilu Eda Brajnika-Štefana že oktobra 1943 pri zaslišanju inž. Ranzingerja v Cerknem, s katerim se je major Neville Darewski nenadzorovano sestajal, med drugim zabeležila majorjevo izjavo: »Ni se treba boriti proti Nemcem, ker glavni sovražnik so komunisti.«¹⁵⁰

Glavni štab Slovenije je zato 10. februarja 1944 sporočil majorju W. Jonesu, da je inž. Ranzinger, upravnik rudnika in kočevski Nemec, bil na čelu gestapovske organizacije. On sam in nekateri člani njegove organizacije so v preiskavi izjavili, da so bili v zvezi z majorjem Darewskim, ki da je z njim delil simpatije do begunske jugoslovanske vlade in Draža Mihailovića. Dano je bilo vse priznanje majorju Darewskemu, dopuščena možnost provokacije gestapa z namenom skaltive odnosov z zavezniki, vendar pa je le bil zahtevan odklic tega zavezniškega oficirja.¹⁵¹

Zanimanje SOE za Avstrijo je dalo pobudo vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja, da tudi v tej smeri razvije večjo dejavnost. Tito je že 29. aprila 1942 sporočil kominterni, da partizani lahko pošljejo avstrijske tovariše bodisi preko partizanskih odredov bodisi z vlakom v Avstrijo

in jim preskrbijo potrebne ponarejene dokumente.¹⁵² Spričo vesti, da poskušajo Angleži v Italiji organizirati nekakšno socialistično stranko, je Tito 2. decembra 1942 sporočil, da bi lahko organiziral tudi odhod nekaj znanih italijanskih tovarišev v Italijo. Menil je, da bi bilo potrebno, da bi Ercoli (tj. Palmiro Togliatti) odšel v Italijo.¹⁵³

Edvard Kardelj je 5. februarja 1944 pokrajinskemu komiteju KPS za Koroško posebej naročil, »da takoj organizirate čim bolj široko obveščevalno mrežo po vsej Avstriji, ki naj prinaša podrobne podatke o vojaškem stanju, industriji, vojnih namenih, premikih vojnih edinic itd. v Nemčiji oziroma na teritoriju, ki ga ima Nemčija zasedenega. Ti podatki niso potrebni samo nam, ampak tudi našim zaveznikom.«¹⁵⁴

Francu Leskošku-Luki je Kardelj 6. maja 1944 med drugim sporočil, da se kominterneta zelo zanima za možnosti stikov z Avstrijo. O tem bi bilo najbolje kar naravnost obvestiti kominterno, zlasti če bi bilo mogoče tovariše, ki bi prišli v Slovenijo, povezati s centralnim komitejem KP Avstrije. Posebej se je zato zanimal Köplenigg.¹⁵⁵ Glavni štab Slovenije je 23. junija 1944 dal podobna navodila štabu koroške grupe odredov, ki naj bi dajal zavezniškim obveščevalnim centrom

podatke izključno vojaškega značaja, nikakor pa ne političnih izjav ali informacij.

»Mi principialno ne dopuščamo nikakršne samostojne tuje vojaške obveščevalne službe na našem teritoriju. Zavezniškim obveščevalnim centrom dajemo na razpolago material, ki ga zberejo naši obveščevalni centri, ne da bi jim dali vpogled v organizacijo naše obveščevalne službe. Ne moremo dopustiti komurkoli, ki ni podrejen naši vojski, vpogleda v našo obveščevalno službo. To je osnova, na kateri so grajene obveščevalne mreže vseh vojsk na svetu,« je zatrjeval glavni štab Slovenije. To načelo je v praksi bilo strogo spoštovano, razen, kot bomo videli kasneje, v odnosu do sovjetske obveščevalne službe.¹⁵⁶

»Partizani so v celoti blokirali sleherni napor zaveznikov v njihovih prizadevanjih, da (1) dobe obveščevalna poročila iz Avstrije, (2) infiltrirajo agente v Avstrijo in (3) razvnemajo avstrijsko partizansko gibanje proti nemški okupaciji,« je 15. januarja 1945 zapisal ameriški major Franklin A. Lindsay, šef zavezniške misije pri štabu četrte operativne cone na Štajerskem za čas od 14. maja do 7. decembra 1944. Menil je, da je misiji uspelo zbrati zgolj 10 % potencialno dosegljivih poročil: »Zavezniškemu osebju niso bile dovoljene nobene akcije pri zbiranju obvešče-

¹⁴¹ Zbornik, II/12, dok. št. 3, str. 14, dok. št. 157, str. 252; Zbornik, II/11, dok. št. 126, str. 231.

¹⁴² Zbornik, II/11, dok. št. 101, str. 192.

¹⁴³ Zbornik, II/11, dok. št. 177, str. 325. Arhivska signatura izvirnika v IZDG žal ni navedena, zato citiram po objavljenem prevodu. Prim. tudi op. 123.

¹⁴⁴ Zbornik, II/11, dok. št. 160, str. 294.

¹⁴⁵ Zbornik, VI/10, dok. št. 116, str. 249–250.

¹⁴⁶ M. Mikuz, Pregled, III, 213, 233; IZDG, f. 18/IV. Prim. Zdravko Klanjšček (urednik), Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976, 930–933 o problematiki zavezniške pomoči v orožju in opremi. Več v PRO, WO 202/361, 391.

¹⁴⁷ Zbornik, II/11, dok. št. 52, str. 90.

¹⁴⁸ Zbornik, II/11, dok. št. 173, str. 318.

¹⁴⁹ Zbornik, VI/10, dok. št. 101, str. 206.

¹⁵⁰ IZDG, f. 15/I.

¹⁵¹ IZDG, f. 18/III.

¹⁵² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/83.

¹⁵³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/290.

¹⁵⁴ ACKZKJ, CK KPJ 1944/42, izvirnik v CK ZKS reg. št. 379. Jonesove depeše v PRO, WO 202/361.

¹⁵⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1944/171, izvirnik v CK ZKS, reg. št. 385. Junija 1944 je s sovjetskim letalom prišlo na Dolenjsko 20 Avstrijcev in 5 Rusov. Komandant Ferdinand je vodil v spremstvu slovenskega zveznega oficirja Kampfgruppe Steiermark, septembra 1944 čez Dravo pri Pliberku, vendar se na Koroškem ta skupina ni obdržala. M. Mikuz, Pregled, IV, 667. Prim. Walter Wach, Kampfgruppe Steiermark, Wien 1968.

¹⁵⁶ Zbornik, VI/14, dok. št. 76, str. 326–328.

valnih podatkov. Edini razpoložljivi obveščevalni podatki so bili tisti, ki so nam jih partizanski štabi uradno izročili. Partizansko obveščevalno osebje je bilo slabo izurjeno in daleč premajhno, da bi lahko učinkovito delovalo. Če bi bilo možno polno sodelovanje med zavezniškimi in partizanskimi obveščevalnimi oficirji, bi se obseg in kakovost informacij lahko povečala.«

Major Lindsay je ugotovil, da so partizani na vse možne načine ovirali in sabotirali zavezniška prizadevanja za prodor v Avstrijo. Vse partizanske operacije na teh področjih so bile zavite v največjo skrivnost. Čeprav so partizani na Štajerskem zatrjevali, da so izgubili kontakte, je bil Lindsay prepričan o obstoju rednih partizanskih zvez z Beljakom, Celovcem, Gradcem in Dunajem. Skupino ameriških agentov, namenjenih v Avstrijo, so partizani, podobno kot prej skupino SOE pod poveljstvom majorja Hesketha Pricharda – Cahusaca, z vsemi možnimi izgovori zadrževali ves september in oktober 1944 na desnem bregu Drave. Dva meseca je ta skupina čakala ob Dravi, partizani pa na zahtevane pošiljke pomoči.¹⁵⁷

Polkovnik SOE Thornley je menil, da je nemška sekcija SOE odgovorna za organiziranje in opremo slovenskih partizanov na Koroškem med Dravo in Karavankami: »Če jugoslovanski partizani nameravajo napredovati na to področje, bodo, kot vse kaže, to po vsej verjetnosti storili, ko se bo Avstrija sesula. Zato je le malo razlike, če so partizani sedaj v pokrajini južno od Drave ali ne,« je razmišljal ta polkovnik in ugotovil: »SOE je odvisna od dobre volje in pomoči slovenskih partizanov za delo v Avstriji.«¹⁵⁸

»Z Angleži je vedno večji križ, ker se za Avstrijo le preveč zanimajo [...] Zelo težko bo vse te ljudi kontrolirati, če bodo misije še vedno prihajale. Cahusac hoče na vsak način v Avstrijo. [...] Pošiljati ga danes preko, se pravi, poslati ga v smrt, ker je fant dolg in neroden in bo zaglavljen v prvi gostilni, kjer bo prespal,« je 27. junija 1944 Mitja Ribičič-Ciril pisal Viktorju Avblju-Rudiju. V nedatiranem pismu Jožetu Borštnarju pa je Ribičič sporočil, da mu je uspelo ustvariti nekakšen nesporazum med majorjem Cahusacom in

Buxtonom na eni ter kapetanom Smithom na drugi strani in prestreči pismo misije. V poročilu četrte operativne cone, z dne 19. oktobra 1944, beremo, da so odnosi do zavezniške misije korektni in da je major Cahusac le šel prek Drave.¹⁵⁹ Sicer pa je glavni štab Slovenije že 23. avgusta 1944 opozoril komisarja cone, da je treba preprečiti vsako zvezo zavezniških misij s prebivalstvom in nadzorovati delovanje britanske misije na Koroškem, vendar pa ji dati vse možnosti za delo. Politikomisar Boris Kraigher je poudaril, da je formalno treba imeti enak odnos tudi do sovjetskega podpolkovnika Bogomolova. To mu je bilo treba tudi jasno in odločno povedati, kajti po poročilih se ni dovolj držal tega načela.¹⁶⁰ Ko pa je Kardelj septembra 1944 kritiziral Borisa Kraigherja, da pušča zavezniškim misijam preveč svobode, in je Tito 5. oktobra 1944 na Kardeljev predlog za novega politikomisarja glavnega štaba Slovenije imenoval Borisa Kidriča,¹⁶¹ je Boris Kraigher v enem svojih zadnjih aktov na tej funkciji 7. oktobra 1944 sporočil komisarju cone: »Formalno je sicer treba čuvati enak odnos kot do angloameriške misije. Zavedati pa se je treba, da podpolkovnik Bogomolov hoče iskreno in predvsem pomagati naše vojski in naši narodnoosvobodilni borbi. Sma-tram, da je zelo slab znak za vas, da je bilo potrebno o tem posebej govoriti.«¹⁶²

Podpolkovnik Peter Wilkinson, ki je skupaj z majorjem Heskethom Prichardom oziroma Alfgarom Cahusacom vodil misijo Clowder za prodor SOE v Avstrijo, ni imel ravno najboljšega mnenja o partizanskih obveščevalnih dosežkih v Avstriji. Menil je, da gre zvečine za politične paberke in komunistično propagando, dal pa je vse priznanje zelo dobri obveščevalni mreži na Primorskem in zlasti pomembnim poročilom agentov okrog Benetk. Pri-toževal se je, da večina britanskih zveznih oficirjev ni obveščevalno izurjena, drugače bi ti lahko več storili. Za strateško obveščevalno službo bi partizani potrebovali obsežno arhivsko in analitično službo, kar je spričo stalnih premikov seveda bilo nemogoče. Podpolkovnik Wilkinson je ugodno ocenil partizansko obveščevalno službo na bojnem polju in ugotovil, da je težko prodreti v tajno obveščevalno slu-

žbo, povezano s partijskimi organizacijami.¹⁶³

Podpolkovnik Peter Moore, »eden najbolj izkušenih in najbolj zanesljivih oficirjev« v Macleanovi misiji, je po majorju Williamu Jonesu in ameriškemu kapetanu Jamesu Goodwinu vodil zavezniško misijo pri glavnem štabu Slovenije. Zavzel se je za krepitev zavezniške propagande proti Rupnikovemu slovenskemu domobranstvu in predlagal, naj zavezniki redno obveščajo glavni štab Slovenije o vseh premikih nemških divizij iz Italije v Slovenijo. Poudaril je tudi pomen Istre in priporočil, da se tja k slovenskim ali hrvaškim partizanom pošlje zavezniški zvezni oficir.¹⁶⁴

Vendar so se kmalu po sklenitvi sporazuma Tito-Šubašić odnosi do zavezniških misij začeli spreminjati. »Ne dajajte anglo-ameriški misiji takšne politične vloge. Ni več potrebno in koristno, da oni nastopajo po vseh mogočih zborovanjih in mitingih,« je Edvard Kardelj 29. julija 1944 pisal centralnemu komiteju KP Slovenije. Opozarjal je na izkušnje iz Drvarja, svetoval, naj se vodstvo umakne v zakonspiriran kraj, kamor tudi zavezniške misije ne bodo imele dostopa. Ostro je kritiziral najem 20 milijonov lir posojila in to kot »zelo grobo napako, ki bi nam lahko napravila največjo škodo. Izgleda, da vi včasih pozabljate na razredna nasprotja in vse ostalo in si delate iluzije, ki

bi vas nekega dne lahko drago stale.«

Med drugim je Kardelj dal tudi naslednje navodilo: »V zvezi s koncem, ki se približuje, vodite tudi pravo vojno politiko. Čuvajte sile in ne trošite jih tam, kjer ne gre za učvrstitev naše vojske in njenega položaja. Glejte zlasti, da boste zadali krepke udarce beli gardi in da jo boste v slučaju nemškega kraha hitro razbili. Izdelajte si načrt za slučaj zavezniške invazije v vaše kraje, da ne boste iznenadeni.«¹⁶⁵

Čeprav je zlasti po Titovem odhodu v Sovjetsko zvezo na pogajanja s Stalinom glavni štab Slovenije po Moorovi oceni postal »nedostopen in nekomunikativen«, je šef britanske misije z analizo razvoja partizanskih in sovražnikovih operacij ter partizanske propagande prišel do ugotovitev, ki so se strinjale s citiranim Kardeljevim navodilom.¹⁶⁶

Glavni štab Slovenije je 23. avgusta 1944 sporočil štabu koroške grupe odredov, da zaenkrat ne gre za nikakršne politične zveze med partizani in zavezniškimi vojskami. Zavezniški oficirji so vabljeni na mitinge samo vljudnostno.¹⁶⁷ Ameriški major Franklin A. Lindsay je 4. oktobra 1944 prosil za navodila, ali naj se sploh udeležuje partizanskih mitingov, na katerih govorniki zahtevajo Celovec in Beljak.¹⁶⁸ Dne 7. oktobra 1944 se je Lindsay pritožil, da je prej bil dober za propagando na mitingih, odkar pa so so-

¹⁵⁷ PRO, WO 202/309; FO 371/48811, R 5715/6/92, več v WO 204/1954.

¹⁵⁸ PRO, FO 371/44265, R 16968/8/92. Prim. WO 202/203.

¹⁵⁹ IZDG, f. 16/III/6. Prestrežena poročila v angleščini in slovenski prevod o partizanski policiji in varnostnih metodah, o raznih osebnostih v četrti operativni coni, o avstrijski penetraciji v jugoslovanski partizanstvo, o polkovniku Ahacu (tj. Dušanu Pirjevcu) v arhivu Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije, f. RSNZ 301-88/ZA. Nekaj podatkov v WO 204/1954.

¹⁶⁰ M. Mikuž, *Pregled*, IV, 609.

¹⁶¹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/354, 367, 369; A₁CK KPJ 1944/ 575.

¹⁶² IZDG, f. 15/III/3.

¹⁶³ PRO, FO 371/44255, R 7125/8/92. Prim. tudi D. Biber, Iz Wilkinsonovega »Memoranduma o vstaji v Sloveniji«, Delo 24. aprila 1976, str. 29.

¹⁶⁴ PRO, FO 371/44263, R 14117/8/92.

¹⁶⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1944/240. Kardelj je v tem pismu opozarjal tudi na razraščanje birokratizma: »Pri graditvi oblasti nikarte ustvarjati velikega aparata, ker se bo sicer razvil tak birokratizem, da ga ne boste mogli odstraniti.« Kritiziral je tudi nameravano upravno razdelitev na okraje, komaj nekaj večje od nekdanjih občin: »... niti ena država na svetu ne bi mogla trpeti take administrativne razdelitve, ker bi ji sicer uradniški aparat požrl vse finance.«

¹⁶⁶ PRO, FO 371/48811, R 5717/6/92; WO 202/276.

¹⁶⁷ *Zbornik*, VI/14, dok. št. 76.

¹⁶⁸ PRO, WO 202/276.

vjetske čete v Jugoslaviji, se odnosi očitno slabšajo in komisar cone ga noče več sprejeti.¹⁶⁹ Britanski zvezni oficirji so spet zabeležili, da je na velikem mitingu pri Ajdovščini, 26. decembra 1944 govoril sovjetski predstavnik, da pa ni bil povabljen nihče od njih.¹⁷⁰

Iz rednih mesečnih poročil, ki jih je glavni štab Slovenije sestavljal z veliko natančnostjo in jih pošiljal vrhovnemu štabu, je moč razbrati marsikaj o premikih zavezniških misij in odnosih s partizanskimi oblastmi. Še na pomlad 1944 so zavezniški misiji izročili načrt potreb in letalskih pošilk pomoči za vse leto 1944 s točno določenimi prednostmi dobav. Za obdobje maj-julij 1944 so namesto orožja zahtevali hrano. Zaveznike so tudi prosili, naj pošljejo propagandni material o moskovski in teheranski konferenci. S posojilom v lirah pa bi partizani sami iz Italije nabavili hrano, obleko in sanitetni material za prebivalstvo.

Pri Štarem trgu na Kolpi je bilo organizirano spuščališče za angloameriško pomoč, pri Dragatušu pa za sovjetsko. V četrti operativni coni na Štajerskem so poleti 1944 bila kar tri relativno stalna spuščališča, premično spuščališče pa na Koroškem za misijo pod konspirativnim nazivom Clowder. Osrednje spuščališče na Primorskem je bilo pri Čepovanu, drugo oddaljeno kako uro hoda od tega kraja. Nekaj časa je delovalo letališče v Nadlesku na Notranjskem, kasneje pa pri Otoku oz. Krasincu v Beli krajini. Težava je bila, ker so kljub navodilom, naj bodo signali za sprejem letal isti, Rusi in Britanci še naprej uporabljali vsak svoje signale.

Glavni štab Slovenije je že marca 1944 dal navodila, kako ravnati z rešenimi zavezniškimi letalci in pobeglimi vojnimi ujetniki. Na Primorskem in v Beli krajini sta bili vzpostavljeni dve bazi z zadostnimi količinami obleke in obutve za rešene zavezniške padalce in ujetnike.¹⁷¹ V seznamu najdemo imena in priimke kar 489 Britancev, 304 ameriških letalcev in 121 Francozov in drugih.¹⁷²

Po odhodu ameriškega kapetana Vuchinicha je 24. julija 1944 prevzel vodstvo ameriške vojaške obveščevalne službe v Sloveniji poročnik Daniel Desich. Po spo-

razumu z glavnim štabom Slovenije je ameriška postaja misije z nazivom Allum, v kateri so bili Slovenci Ivo Pahor, Jože Štante in Vilko Stamol, južno od Litije, na desnem bregu Save nadzorovala cestni in železniški promet sovražnika v dolini Save. Kljub navodilom o strogi konspiraciji je Vilko Stamol (pod imenom Marc Sherman) šel v vas po hrano in so ga Nemci ubili.¹⁷³

Še največ ohranjenih dokumentov se nanaša na delovanje kapetana Zdravka Lenščaka. Tako se je npr. britanska admiraliteta prek Lenščaka zanimala za čim točnejše podatke o žepnih podmornicah, njihovi oborožitvi in številu posadke. Kako je bilo z žerjavi za popraviljanje prog, skladišči nadomestnih delov, s proizvodnjo letal in kakšnega tipa v letalski tovarni v Mariboru? Kako je zavezniško bombardiranje vplivalo na proizvodnjo letal v Celovcu in kakšni so bili predvideni premiki nemških čet proti Franciji? Kakšne ladje gradijo ali popravljajo v Trziču (Monfalcone)? Kako so bila prizadeta mesta Celovec, Gradec itd. z evakuacijo industrije? Kako je bilo z lokacijo električnih central, daljnovodov, oborožitvenih tovarn, rudarske in kovinske industrije, gospodarskim položajem in energetiko? Kakšne so, če sploh so, obrambne priprave na rekah Piave in Tagliamento? Kako je z rafinerijo pri Dravogradu? Zavezniki so nujno potrebovali podatke o žetvi v Sloveniji leta 1944, prosili so za predvojne in tedaj veljavne telefonske imenike, se zanimali za vse, kar so tiskale partizanske tiskarne. Kako je bilo s proizvodnjo sintetičnega kavčuka in kaj s tovarno Semperit v Kranju? Kakšne so bile cene, plače, valutni tečaji? Kakšne so bile posledice napada na letalsko tovarno v Teznem pri Mariboru in ladjedelnice v Trziču? Glavni štab zavezniških sil v Italiji je prosil tudi za vse slovenske partizanske časopise, pamflete, zbirke pesmi, povesti, nove dramske igre in podoban partizanski propagandni material, očitno potreben za analitično službo. »NOV in POS je del zavezniške vojske in zato bi radi o njej vedeli čim več,« se je glasila uradna obrazložitev te zahteve.¹⁷⁴

Poleg običajnih zahtev o podatkih o razporedu sovražnikovih sil v Sloveniji so

bila tudi vprašanja kot: Ali so slovenski partizanski odredi na Koroškem res povezani z avstrijsko Freiheitsfronto? Dan je bil pozitiven odgovor s pojasnilom, da je ta zveza trenutno prekinjena (30. junija 1944). Ameriškemu poročniku Danielu Desichu so bili dani npr. podrobni podatki o nemški vojaški industriji v Kranju. Kapetan George Vuchinich se je npr. zanimal, kako so nemški vojaki in belogardisti reagirali na vest o atentatu na Hitlerja, in ali partizani vedo, kateri nemški generali simpatizirajo s protihitlerjevsko opozicijo v Nemčiji. Odgovor je bil seveda negativen. Zahtevani so bili tudi podatki, ali v tovarnah v Zemunu in Kranju proizvajajo letala ali dele letal tipa messerschmit, o železniških križiščih, skladiščih municije, koncentracijah enot, letališčih in podobno.¹⁷⁵

Izdelana je bila posebna izdaja obveščevalnega priročnika v slovenščini v 150 kopijah. Britanski kapetan G. M. Burdon je z odobritvijo vrhovnega štaba zbiral podatke o delovanju nemških obveščevalnih služb Sicherheitsdiensta, gestapa in abwehra, o njihovi politični in vojaški špijonaži, rekrutiranju nemških agentov v Jugoslaviji, ki so jih Nemci pošiljali v Italijo pod zavezniško okupacijo ali pa puščali na osvobojenem ozemlju v Jugoslaviji. Zanimal se je in želel izmenjati podatke o članih raznih nemških obveščevalnih služb, njihovih metodah, organizaciji, lokaciji in podobno. Zaveznikom je bilo znano, da je abwehr na Reki imel postaje za nadzor nad agenti v svobodnem delu Italije, take postaje pa so bile tudi v Trstu in Benetkah. Britanski obveščevalec

si je želel vpogleda v zaplenjene nemške dokumente in zaslišanja ujetih nemških agentov. Še posebej so ga zanimali nemška obveščevalna organizacija v Avstriji, kurirske poti in kontrolne postaje.¹⁷⁶

Polkovnik Milentije Popović naj bi, kot je Sreten Žujović priporočil Aleksandru Rankoviću, bil pooblaščen za izdajanje dovoljenj za potniški letalski promet z osvobojenim ozemljem Jugoslavije.¹⁷⁷ Toda ko sta dva člana britanske obveščevalne službe junija 1944 prišla v Slovenijo z dovoljenjem Milentija Popovića, na katerem ni bilo niti pečata, je na vprašanje glavnega štaba Slovenije vrhovni štab odgovoril: »Nihče razen nas nima pravice dajati dovoljenj za vstop v deželo. Da vi ne bi komplicirali, dovoljujemo delo v Sloveniji s Popovićevim dovoljenjem.«¹⁷⁸

Nov nesporazum je nastal, ko je v začetku maja 1944 šef zavezniške misije v Sloveniji dejal, da je vrhovni štab dovolil spuščanje na ozemlje Slovenije vsem misijam za Srednjo Evropo brez predhodnega dovoljenja in védenja glavnega štaba Slovenije. Tito je na vprašanja glavnega štaba Slovenije odgovoril, da ni dal nikakršnega generalnega dovoljenja za take misije, marveč daje dovoljenje za vsak primer posebej. Vrhovni štab je 24. julija 1944 še posebej sporočil glavnemu štabu Slovenije, da morajo zavezniki za prihod slehernega zavezniškega oficirja zahtevati posebno dovoljenje.¹⁷⁹

Na seji komiteja SOE je predstavnik ameriške obveščevalne službe OSS 15. maja 1944 protestiral, ker so partizanski agenti v Trstu ugrabili in odpeljali v Slovenijo skupino OSS, ki je tam delala brez

¹⁶⁹ RSNZ 301-88/ZA. Zvezni oficir je zabeležil, da je Lindsay »avstrofilski pacifist« in da »pridno prebira sveto pismo«.

¹⁷⁰ PRO, WO 202/276, poročilo H. J. Gibba, z dne 10. 3. 1945.

¹⁷¹ IZDG, f. 18/III.

¹⁷² IZDG, f. 18/IV.

¹⁷³ kot op. 171.

¹⁷⁴ IZDG, f. 53/IV/1, dopisi z dne 30. 4., 5., 18. in 27. 5., 4., 22., 26. 6., 3. 7., 28., 31. 8., 14. in 24. 9. 1944 itd.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ IZDG, f. 18/III.

¹⁷⁷ Zbornik, II/12, dok. št. 217, str. 397; ACKZKJ, CK KPJ 1944/123.

¹⁷⁸ IZDG, f. 18/III, depeša GŠS 11. 6. in VŠ 12. 6. 1944.

¹⁷⁹ isto, depeša GŠS 9. 5. 1944, VŠ 12. 5. in 24. 7. 1944.

Titovega dovoljenja.¹⁸⁰ Vendar je vodja misije pri vrhovnem štabu brigadir Fitzroy Maclean odgovoril, da ni nobenega razloga za zavezniške pritožbe, kvečjemu s Titove strani. »Ne more biti nikakršne odgovornosti brez kontrole,« je menil Maclean in pojasnil, da se je že dolgo tega dogovoril s Titom, da ga bo vnaprej obveščal o zavezniškem osebju, infiltriranem na Titovem operativnem področju. Maclean je sam zahteval, naj partizani aretirajo sleherni osebo, o kateri Tito ne bi bil vnaprej informiran, da bi tako sovražnim agentom, preoblečenim v zavezniške oficirje, onemogočili vtihotapiti se na ozemlje, ki ga kontrolirajo oz. so ga osvobodili partizani.¹⁸¹ Izkazalo pa se je, da sta oba ameriška agenta bila infiltrirana v Istro naravnost in ne preko jugoslovanskega ozemlja.¹⁸² Ko sta se Italijana Carlo Dorlando in Valter Caruso 11. septembra 1944 s padalom spustila pri devetem korpusu z namenom, da odideta v Furlanijo, sta bila po ukazu vrhovnega štaba poslana nazaj v Bari, ker nista imela predhodnega dovoljenja.¹⁸³

Vrhovni štab in CK KPJ sta si prizadevala za popoln nadzor nad vsemi stiki dislociranih partizanskih enot širom po Jugoslaviji in zavezniki. Tako je npr. Edvard Kardelj 5. maja 1944 pisal Francu Leskošku-Luki: »Ne iščite sami več nobenih zvez z inozemstvom, ampak preko nas. Jones je nekaj govoril o nekih posebnih zvezah s Kidričem. Objasnite nam to, kajti sami veste, da bi bila vsaka posebna zveza z Jonesom enaka provokaciji. Upam, da niste nasedli. Torej še enkrat: ne vzpostavljajte nobenih posebnih zvez z inozemstvom! Kidrič naj objasni, kaj se je dogovarjal z Jonesom. Ta je nekaj namigoval na radio-zvezo. Če je to res, potem bi to bila z vaše strani skrajna lahkomišljenost.«¹⁸⁴

(Boris Kidrič je bil zato v začetku junija 1944 nekaj dni v partijski preiskavi in suspendiran, dokler ni bilo pojasnjeno, da je CK KP Slovenije odobril prevzem denarja, ki ga je za financiranje obveščevalnih partizanskih operacij ponudila britanska misija.)

Seveda pa tega razvoja ni mogoče razumeti brez vsaj skopega orisa jugoslovanskega in mednarodnega okvira, doga-

janj, ki so vplivala na formuliranje in izvajanje politike do zavezniških misij. Ohranjeni, čeprav maloštevilni dokumenti kažejo, da je Sovjetska zveza bila izredno občutljiva, celo ljubosumna na neposredne stike partizanskih štabov z zavezniškimi misijami, o katerih je Tito sicer razmeroma redno obveščal kominternu. Tako je Tito poročal o prihodu brigadirja Fitzroya Macleana, poslal v Moskvo po radijskih zvezah ruski prevod pisma generala Wilsona in svoj odgovor nanj, jih obvestil o željah Angležev, da izkrajajo manjše sile v Jugoslaviji. Poročal je, da britanska misija pri Draži Mihailoviću vodi operacije četnikov in italijanskih fašistov proti narodnoosvobodilni vojski.¹⁸⁵ Iz Moskve so po isti poti prišla obvestila z imeni posameznikov, ki so po ugotovitvah sovjetske obveščevalne službe bili blizu komunistom, delali pa so za britansko obveščevalno službo.¹⁸⁶ Dne 11. novembra 1943, torej v času priprave na drugo zasedanje Avnoja, je preko Zagreba prišlo v ruščini opozorilo: »Nemčija skuša zvedeti, kje se nehaja vrhovni štab, in s pomočjo padalcev uničiti štab in Tita. Zadnji podatki o tem govore, da si Nemčija prizadeva to storiti s pomočjo angleških oficirjev, ki se nahajajo pri vrhovnem štabu.¹⁸⁷ Georgijev (Atanasov) je odgovoril: »Štab se zahvaljuje za pomoč. Ukrepamo za obrambo štaba in tovariša Tita.«¹⁸⁸

Težko je zanesljivo ugotoviti, ali je sovjetska obveščevalna služba res razpolagala s preverjenimi podatki o zatrjevani soudeležbi britanskih zveznih oficirjev pri tej zaroti ali pa je cilj tega obvestila bil ohranjati in podžigati sumničenja do zavezniških misij. Po vojni je bilo ugotovljeno, da je enota Kirchner divizije Brandenburg novembra 1943 proučevala načrt, po katerem naj bi postreljene talce v britanskih uniformah in z britanskimi dokumenti s padali spustili v bližino vrhovnega štaba skupaj s paketom, naslovljenim na Tita, ki naj bi ob odpiranju eksplodiral.¹⁸⁹ To pa seveda nikakor ne pomeni, da bi šlo za zaroto britanskih oficirjev pri vrhovnem štabu.

Po drugi strani pa je kominternu v času, ko še ni bilo neposrednih stikov med partizani in britanskimi misijami, poslala

vrhovnemu štabu informacije britanske obveščevalne službe o koncentracijah nemških sil v Jugoslaviji.¹⁹⁰ Tito je komin- terni 20. januarja 1944 poročal o vrnitvi brigadirja Macleana in prihodu Churchil- lovega sina majorja Randolpha Chur- chilla.¹⁹¹ Dimitrov pa se je 8. februarja 1944 pritožil, češ, da še vedno čakajo na besedilo osebnega Churchillovega pisma Titu.¹⁹²

Stalin je 4. junija 1944 osebno svaril Djilasa, da ni zaupati Britancem, zlasti ne Churchill, ki je, če mu ne gledaš pod prste, sposoben ukrasti kopejko iz žepa. Po Stalinovem mnenju je bilo potrebno pred britansko zaroto varovati življenje in poskrbeti za varnost maršala Tita.¹⁹³ Toda prav v tem času je Churchill gojil velike upe, da mu bo uspelo Tita nagovo- riti h kompromisu z monarhijo. Zato je bil še posebej zainteresiran za Tita.

Churchill je 9. junija 1944, ob prihodu maršala Tita na Vis, po obveščevalnem kanalu C, tj. preko šefa britanske obvešče- valne službe, naročil generalu Wilsonu, naj ukrene vse potrebno za Titovo var- nost: »Ne skrbi me, kako boste to izvedli, toda če bi bil Vis zavzet in Tito ubit ali ranjen, bi to bila velika katastrofa, ki jo le vi lahko preprečite s svojimi silami.«¹⁹⁴

Tudi Randolph Churchill je 27. junija 1944 menil, da je v britanskem interesu

podpirati Tita in narodnoosvobodilno gi- banje, ker so partizani edini, ki se borijo proti Nemcem, in ker bo Tito po vojni gospodar v Jugoslaviji ne glede na to, ali mu Britanci pomagajo ali ne.¹⁹⁵

Churchill se je zavzemal za sprejem in priznanje partizanske misije v Londonu pod vodstvom generala Velebita: »Mislim, da bi bila zelo dobra stvar, če bi imeli tu Velebita. On bi bil prava zveza s Titom, ki je konec koncev tigar, ki ga hočemo ujeti,« je Churchill zapisal 3. julija 1944 v beležki za Edena.¹⁹⁶ Churchill je že 6. junija 1944 predlagal, naj dr. Šubašića pooblastijo, da ponudi Titu položaj vrhov- nega vojaškega poveljnika, kralj pa bi lahko igral na karto mornarice in fondov jugoslovanske narodne banke.¹⁹⁷ Šubašić se je res nekaj časa ukvarjal z zamisljijo, da kralj Peter podeli maršalu Titu naziv »vojvode«, kar bi pomenilo, da bi bil Tito vezan izključno na vojaško področje. Tito je namreč spet prepričeval Šubašića, »da je samo vodja vojaškega gibanja narodne osvoboditve in da nima nobenih političnih ambicij.«¹⁹⁸

Edvard Kardelj je o znanem spora- zumu Tito-Šubašić, ki je zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem sprva naletel na nerazu- mevanje in odpor, posebej obvestil CK KP Slovenije in predsednika IOOF Josipa Vidmarja. Toda letalo s tem pismom se je

¹⁹⁰ PRO, FO 371/44255, R 7896/8/92. Prim. še R 354 in R 4301/11/92.

¹⁹¹ PRO, FO 371/44255, R 7917/8/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1073, 22. 11. 1972, str. 35.

¹⁹² PRO, FO 371/44255, R 7926/8/92.

¹⁹³ IZDG, f. 18/III, mesečno poročilo GŠS za VŠ, z dne 30. 9. 1944.

¹⁹⁴ ACKZKJ, CK KPJ 1944/170. Izvirnik v CK ZKS, reg. št. 384. Termin »posebna« zveza očitno ima izvor v partijski terminologiji, kjer se kot »posebna linija« pojmuje delo za sovjetsko obveščevalno službo. Prim. Kardeljeva svarila (op. 165).

¹⁹⁵ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/275, 276, 296 in 337. Zadnja depeša je, glede na vsebino, verjetno napačno datirana in kronološko razvrščena.

¹⁹⁶ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/413.

¹⁹⁷ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/361.

¹⁹⁸ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/363.

¹⁹⁹ Nemačka obavešajna služba, Beograd 1958, V, 656–658, 673–679.

²⁰⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/404. Britanci so prisluškovali in dešifrirali radijske komunikacije nemških štabov in SD.

²⁰¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/8.

²⁰² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/16. Besedilo glej v D. Plenča, n. d., 228–230.

²⁰³ V. Dedijer, Tito, 505. M. Djilas, *Conversations with Stalin*, 70. Prim. P. Auty, Tito.

²⁰⁴ PRO, PREM 3/512/7.

²⁰⁵ PRO, PREM 3/512/11.

²⁰⁶ PRO, FO 371/44273, R 10470/11/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1063, 6. 9. 1972, str. 38.

²⁰⁷ PRO, FO 371/44290, R 9247/44/92.

²⁰⁸ PRO, FO 371/44315, R 13565/658/92. D. Biber, n. d., VUS, št. 1067, 11. 10. 1972, str. 38.

zrušilo in zgorelo. Zato mu je 29. julija 1944 Kardelj v novem pismu sporočil: »Sporazum je bil napravljen izključno iz zunanjepolitičnih razlogov. Del naših zaveznikov je bil v tem oziru zelo uporen in ker je bila s tem vprašanjem zvezana tudi materialna stran naše vojske, zato smo morali računati z realnostjo. Prepričan sem, da boste vi to razumeli in da vam ni treba posebnih pojasnil. V notranjepolitičnem pogledu je sporazum popolnoma nevažna stvar in ničesar ne menja ne v negativnem ne v pozitivnem smislu na sedanjem stanju stvari. Kolikor ga lahko izkoristite za razbijanje belo-plave garde in sredine, to storite, sicer pa ni treba pridajati stvari večjega pomena, kakor ga ima. Jaz osebno (pa tudi drugi tovariši pri nas) sem mnenja, da bo realizacija tega sporazuma zelo težka, kajti na delu so sile, ki imajo pri tem svoje načrte. No, tudi če je to prehodna, kratka etapa, ona je bila nujna in potrebna. V vsakem slučaju bomo svetovno javnost še enkrat prepričali o naši pripravljenosti na enotnost z vsemi tistimi, ki kažejo voljo, da se bodo borili proti okupatorjem, a obenem bomo znatno razbili reakcionarne grupe v inozemstvu.«¹⁹⁹

Tito se je ob obisku v zavezniškem glavnem štabu v Caserti v Italiji 13. avgusta 1944 sestal z načelnikom tega štaba generalom Gammlom, ki je v posebnem memorandumu med drugim sporočil, Tito pa soglašal s tem, da v primeru potrebe zavezniške čete ščitijo komunikacije v Sloveniji na črti Ljubljana-Maribor-Gradec.²⁰⁰ Za dan poprej, 12. avgusta, je Tito v pismu Churchillu omenil možnost prehoda zavezniških čet čez Slovenijo in poudaril, da je v tem primeru nujno urediti in se vnaprej dogovoriti o vprašanjih, ki zadevajo odnose med vojaškimi in civilnimi jugoslovanskimi oblastmi na eni in zavezniki na drugi strani.²⁰¹ Uradni sporazum, z dne 13. avgusta 1944, je določal, da bo poveljnik zavezniških okupacijskih sil v Avstriji, ali na Madžarskem imel poveljstvo in nadzorstvo nad tržaškim pristaniščem, bo pa poveljeval, nadzoroval in ščitil z britanskimi enotami, če bo to potrebno, tudi komunikacije na linijah Ljubljana-Maribor-Gradec in Gorica-Celovec. Temu sporazumu je bil priložen

ustrezen britanski memorandum.²⁰² Vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje general Wilson in maršal Tito sta se v načelu sporazumela tudi o »uporabi podobnih metod v obveščevalnih in varnostnih zadevah« in dala navodila, da podrobnosti o tem v medsebojnem sodelovanju izdelajo ustrezni štabi.²⁰³

Churchillova politika do narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji ni vselej naletela na razumevanje. Lord Selborne, šef SOE, je še pred prihodom sovjetske misije v vrhovni štab, že 20. januarja 1944, izrazil zaskrbljenost zaradi moči in sestave misije, saj je o njej dobil poročilo svojega predstavnika iz Moskve konec decembra 1943. Iz istega vira je prišlo tudi sporočilo, da nameravajo Rusi dodati misiji sekcijo NKVD in politične predstavnike in da bo misija štel skupno 23 članov. Ker so tudi Američani hoteli poslati v Jugoslavijo svojo misijo (to so kasneje tudi storili), je bil Selborne v skrbeh, da se bodo britanski odnosi z OSS resno zapletli. Zato je predlagal najtesnejše sodelovanje vseh treh velesil v Jugoslaviji.²⁰⁴

Lord Selborne je 11. maja 1944 pred zavezniško invazijo v Normandiji predlagal Churchill, naj počaka na rezultate invazije pod šifro Overlord, preden bo sprejet nepreklicen sklep, da se zavrže kralj Peter. Lord Selborne bi rajši kot komunizem videl kralja Petra v Srbiji, priznal pa je, da je za sedaj vse drugo v Jugoslaviji nepreklicno titoistično. Po tej sodbi je skušala Moskva ves Balkan pritegniti v svojo orbito. Pokazala se je težnja po precenjevanju partizanskih vojnih naporov, vendar ne bi bilo treba podcenjevati četnikov Draže Mihailovića v Srbiji. Upoštevati bi kazalo memorandum polkovnika Baileya, ki je priporočal, naj bo Velika Britanija pripravljena, da izkoristi nacionalne in verske razlike v Jugoslaviji.²⁰⁵

Churchill sam ni bil prav nič navdušen nad naraščanjem števila in moči SOE. Samo v Tangerju je bilo 2.700 oficirjev v štabih, njihovo število je bilo podvojeno v Italiji in lepo število preostalih je bilo v Kairu. »Po mojem mnenju kaže drastično ravnati s SOE. To je leglo zgrešenih podvigov in prenatrpanosti osebja,« je 22.

maja 1944 pisal Edenu in priporočil, naj jih »polije z vedrom hladne vode.«²⁰⁶

Churchill se je po srečanju z maršalom Titom pri Neaplju 12. in 13. avgusta 1944 v Italiji, kjer je bil govor tudi o možnem zavezniškem izkrcanju v Istri,²⁰⁷ intenzivno prizadeval za realizacijo te svoje zamisli, vendar ni dobil podpore pri Rooseveltu.²⁰⁸ »Nisem zadovoljen s Titovimi dosežki. Postal je popustljiv do Nemcev in aktiven v državljanski vojni,« je Churchill 23. avgusta 1944 sporočil generalu Wilsonu.²⁰⁹

Churchill je odločno branil dosežene pozicije tudi proti ameriškim partnerjem v veliki koaliciji. Predsednik ZDA Roosevelt je 23. oktobra 1943 predlagal, da bi general Donovan prevzel poveljstvo nad vsemi britanskimi in ameriški agencijami, ki naj bi med seboj bojujoče se gverilske enote v Grčiji in Jugoslaviji pomirile in združile. Toda naslednjega dne je Churchill to idejo vljudno odklonil, češ da Britanci občudujejo generala Donovana, vendar da ni takega centra, odkoder bi lahko obvladal položaj. V tistem času je pod generalom Wilsonom delovalo že 80 posebnih britanskih misij pri gverilcih na Balkanu.²¹⁰

Maršal Tito se je po britanskih virih

med svojim bivanjem v Italiji sestal tudi z generalom Donovanom, šefom OSS. Čeprav je na pomlad 1944 Churchill že pregovoril Roosevelta, naj ne pošlje ameriške misije k Draži Mihailoviću, ki so ga britanske misije zapustile, je general Donovan avgusta 1944 ta načrt obnovil. Za šefa ameriške misije pri četnikih je bil izbran podpolkovnik Robert McDowell, nekaj časa pri OSS v Kairu in pred tem profesor zgodovine na univerzi v Michiganu. Britanski ministrski rezident v Sredozemlju Harold Macmillan je zato že 23. avgusta 1944, deset dni pred Titovim protestom, predlagal britansko intervencijo na najvišji ravni v Washingtonu.²¹¹

ZAOSTRITEV MED PARTIZANI IN ZAVEZNIKI JESENI 1944

Toda McDowell je že odpotoval v štab Draže Mihailovića, kar ni ostalo prikrito vrhovnemu štabu. Dne 5. septembra 1944 je maršal Tito zato od zavezniških misij zahteval, naj svojim vladam pošljejo njegovo protestno noto. »Dobili smo dokumentirano informacijo, da zavezniške komande v Italiji še vedno vzdržujejo odnose z Dražo Mihailovićem, mu pošiljajo pomoč in transportirajo četniške oficirje in druge osebe v Italijo in nazaj, čeprav so

¹⁹⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/240, izvirnik v CK ZKS. Za sporazum Tito-Šubašić prim. D. Plenča, n. d., 262–269; L. Woodward, n. d., III, 326–335; D. Biber, n. d., VUS, št. 1049, 7. 6. 1972, str. 33–35, št. 1050, 14. 6. 1972, str. 33–35, št. 1060, 23. 8. 1972, str. 33–34, št. 1061, 30. 8. 1972, str. 37–39.

²⁰⁰ PRO, FO 371/44315, R 12721/850/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1066, 4. 10. 1972, str. 32.

²⁰¹ PRO, FO 371/44315, R 12706/850/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1065, 27. 9. 1972, str. 37.

²⁰² PRO, FO 371-44372, R 13951/9536/92.

²⁰³ Isto. Niso opravljene raziskave, če je ta načelni dogovor v praksi bil uresničen.

²⁰⁴ PRO, FO 371/44246, R 1783/8/92.

²⁰⁵ PRO, FO 371/44290, R 9023/44/92; D. Biber, n. d., VUS, št. 1061, 30. 8. 1972, str. 38 in št. 1078, 27. 12. 1972, str. 34. Sir Orme Sargent je predvideval, da bo po končani vojni »prišlo do spontanega ponovnega oživljanja narodnostnih sporov in da se bo na tej osnovi spet vzpostavilo trenje po starih tirih. V tem primeru se bo Titova ena sama stranka morala opredeliti, ali pa se bo po resnično balkanski modi morala zateči k odkriti vojaški diktaturi. V obeh primerih bo to konec partijske diktature kot take« (PRO, FO 371/44264, R 16067/8/92) Podrobneje D. Biber, n. d., VUS, št. 1082, 31. 1. 1973, str. 34–35.

²⁰⁶ PRO, PREM 3/66/4, str. 163.

²⁰⁷ Prim. L. Woodward, n. d., III, 339–343; D. Plenča, n. d., 273–278; D. Biber, n. d., VUS, št. 1064, 20. 9. 1972, str. 39, št. 1065, 27. 9. 1972, str. 35–37, št. 1066, 4. 10. 1972, str. 32–34.

²⁰⁸ Prim. D. Biber, »Ljubljanska vrata« in »fifty-fifty«, *Naši razgledi*, Ljubljana, 9. 5. 1975, str. 260, 259.

²⁰⁹ PRO, WO 214/40.

²¹⁰ PRO, FO 371/37184, R 10650/ 80/67. Donovan se je 5. novembra 1943 strinjal z britanskim stališčem.

²¹¹ PRO, FO 371/44262, R 13335/8/92. D. Biber, n. d., VUS, št. 1067, 11.10. 1972, str. 36. O McDowellovi misiji podrobneje v J. Tomasevich, n. d., 378–385.

zavezniške vlade izjavile, da so prekinile odnose z Dražo Mihailovićem in mu ukinile vso pomoč,« je pisal Tito.²¹² General Wilson je 16. septembra odgovoril Titu, da nima namena njegovega protesta poslati britanski ali ameriški vladi. Odločno je zanimal vsakršne odnose z Dražo Mihailovićem in pošiljanje zavezniške pomoči četnikom. Ameriški polkovnik Kraigher je bil 27. avgusta 1944 na letališču in noben jugoslovanski državljani ni priletel s četniškega ozemlja.²¹³ Na Titov protest pa je odgovoril ministrski predsednik Winston Churchill 16. septembra 1944 in sporočil, da je predsednik Roosevelt na Churchillovo zahtevo razveljavil ukaz in odpoklical misijo OSS pri Draži Mihailoviću. Churchill je izrazil svojo zaskrbljenost, kako veliko municije in britanske pomoči uporablja Tito proti svojim rojakom namesto proti Nemcem, kar je bilo očitno namigovanje na tedanje uspešno partizansko ofenzivo v Srbiji.²¹⁴

Churchillova poslanica maršalu Titu je bila v nasprotju z Wilsonovim sporočilom, da Titovega protesta ne bo posredoval britanski oziroma ameriški vladi. Zato je polkovnik Maxwell 3. oktobra 1944 dobil navodilo, naj tekst te poslanice, ki je prispela na Vis po Titovem odhodu v Sovjetsko zvezo, umakne. Ranković pa je pismo odprl in brž dal napraviti prepis ter o tem obvestil Tita z radijsko depešo.²¹⁵

McDowellova misija pri Draži Mihailoviću je imela velike posledice na položaj vseh zavezniških misij pri partizanih. Že 7. septembra 1944, torej dva dneva po protestu pri generalu Wilsonu, je maršal Tito ukazal glavnemu štabu Srbije, naj takoj po ustanovitvi korpusov na primeren način reducirajo britanske misije pri divizijskih štabih v Srbiji.²¹⁶ Glavni štab Slovenije je 20. septembra 1944 prejel po radiu Titov ukaz, datiran s 18. septembrom: »Razne zavezniške misije si v zadnjem času prizadevajo povezati se s četniki, ustaši in drugimi reakcionarnimi elementi. Ukazujem: 1. prepovedati delo in gibanje vsem zavezniškim skupinam, ki nimajo pismenega dovoljenja od vrhovnega štaba, in o tem poročati; 2. misije so lahko samo pri glavnih štabih in korpusih, nikakor pa ne pri divizijah in drugih

enotah in ustanovah; 3. ne dovoljevati ustvarjanja posebnih kanalov; 4. misije ne smejo vedeti za gibanje, razpored in operativne načrte naših enot. Za to osebno odgovarjate in po izvršeni kontroli predložite poročila.²¹⁷ Ta ukaz je bil 19. septembra poslan tudi glavnemu štabu Hrvaške in štabu 2. korpusa,²¹⁸ 30. septembra pa glavnemu štabu Makedonije in ta naj bi prepovedal misijam vse obiske enot narodnoosvobodilne vojske.²¹⁹

Glavni štab Slovenije je 22. septembra 1944 o tem Titovem ukazu obvestil deveti korpus in štab četrte operativne cone na Štajerskem, preciziral pa je, da misije ne smejo obiskovati enot in ustanov. Zavezniški skupini, ki sta z dovoljenjem vrhovnega štaba delovali za infiltriranje agentov v Avstrijo in Italijo, sta bili poslani k štabu četrte operativne cone na Štajerskem. Glavni štab Slovenije je prosil vrhovni štab za pojasnilo, ali zavezniške misije sploh lahko ostanejo pri četrti operativni coni in ali je s tem ukinjeno tudi dovoljenje za delo britanskih in ameriških oficirjev v Istri in Furlaniji po navodilih, ki jih je ustno dal Edvard Kardelj.

»Razen omenjenih obveščevalnih misij in misije pri glavnem štabu Slovenije niti ena nima pismenega dovoljenja. Za vse druge je bila dobljenaodobritev za spuščanje na naše ozemlje samo z radio depešo. Ali se mora vsem prepovedati delo in gibanje?«, je spraševal glavni štab Slovenije.²²⁰

Glavni štab Slovenije je 26. septembra 1944 sporočil Viktorju Avblju, da je Edvard Kardelj ustno sporočil, da je »načelno odobreno delovanje angloameriških oficirjev v Istri, Slovenskem Primorju in Furlaniji celo brez kakršnegakoli posebnega dovoljenja vrhovnega štaba.« Glavni štab je dal navodilo, da je treba z zavezniškimi misijami »mnogo bolj samozavestno in ostro postopati«, zlasti strogo pa nadzorovati, »da ne napravijo kakih posebnih samostojnih kanalov.«²²¹

»Major Watson me je informiral že o več stvareh, o katerih ožji štab ni imel pojma, je pa jasno, da imajo odlične zveze v bližnji okolici štaba,« je 1. oktobra 1944 Viktor Avbelj-Rudi pisal politkomisarju glavnega štaba Slovenije Borisu Kraigherju.²²²

Vrhovni štab je 27. septembra 1944 odgovoril glavnemu štabu Slovenije, da se brez njegovega pisnega dovoljenja ne sme spustiti niti premestiti v Istro in Primorje nobena zavezniška misija, ter s tem praktično razveljavil Kardeljeva ustna navodila. Dovoljeno je bilo samo delo misij s pisnim dovoljenjem vrhovnega štaba, druge pa je bilo treba zadržati pri glavnem štabu Slovenije in nujno poročati, kdo in odkod so. Prav tako je bilo treba nujno obvestiti vrhovni štab o članih zavezniških misij jugoslovanskega rodu, pa tudi o tistih, ki po poreklu niso bili iz zavezniških držav.²²³

Glavni štab Slovenije je zato 30. septembra 1944 pismeno obvestil vrhovni štab o sprejetih ukrepih in poslal podroben pregled vseh članov zavezniških misij v Sloveniji. Šef misije pri glavnem štabu Slovenije je bil tedaj ameriški kapetan J. M. Goodwin: zamenjal je majorja Scotta, ki so ga odpoklicali zaradi nekorektnega vedenja. Podporočnik ameriške vojske Daniel Desich je 16. junija 1944 prišel v glavni štab brez posebnega dovoljenja, o čemer je bil vrhovni štab obveščen, vendar ni odgovoril na to. Zato je tej skupni OSS štab prepovedal delo in gibanje. Skupini ISLD (Inter Service Liaison Detachment) s kapetanom Zdravkom Lenščakom (John Leonhard) je bilo prav tako prepovedano nadaljnje delo do sklepa vrhovnega štaba. Tudi Jack Saggars, kapetan britanske vojske, zadolžen za reševanje zavezniških vojnih ujetnikov in letalcev, ni imel pisnega dovoljenja, temveč le odobritev z radijsko depešo vrhovnega štaba. Člani

britanskih misij na Primorskem, major P. Wood, kapetan Gibb, major Watson in drugi, so prav tako imeli samo z radijsko depešo odobreno delovanje, ne pa posebnega pisnega dovoljenja. Isto je veljalo tudi za majorja ameriške vojske F. Lindsaya, ameriškega poročnika Gordona Busha, britanskega majorja Whittfielda in njegovega pomočnika poročnika Edwarda Parka pri četrti operativni coni. Delovanje skupine OSS pod vodstvom ameriškega kapetana Charlesa Fischerja za infiltriranje v Avstrijo je vrhovni štab odobril samo po radijski zvezi, pač pa je pisno dovoljenje imel major RAF Cahusac (H. Prichard), ne pa tudi člani njegove skupine major Fr. Roberts in štirje radiotelegrafisti. Glavni štab Slovenije je zato ukazal, naj se skupina Clowder iz štaba Koroške grupe odredov premesti v štab četrte operativne cone. Podrobno so bili navedeni tudi Slovenci, ki so jih zavezniki poslali k svojim misijam, prav tako tudi avstrijski Židje, civilni agenti OSS pri štabu četrte operativne cone.²²⁴

Edvard Kardelj je v pismu CK KP Slovenije 1. oktobra 1944 med drugim zapisal: »Uredite pravi odnos z Angleži. Držite se navodila vrhovnega štaba, toda postopajte z njimi z vso vljudnostjo in ne storite ničesar, kar bi jih lahko obrnilo proti nam. Aerodrom držite v svojih rokah in ne dajte nikjer, da bi se oni utrdili na kakem terenu kot na njihovi bazi.«²²⁵

Seveda ti ukrepi niso ostali brez odmeva. O tem je Harold Macmillan poročal Foreign Officeu 27. septembra 1944. Polkovnik Maxwell, vršilec dolžnosti šefa

²¹² PRO, FO 371/44263, R 14352/8/92. Podrobneje D. Biber, n. d. VUS, št. 1705, 6. 12. 1972, str. 32–33.

²¹³ PRO, FO 371/44293, R 14751/61/92.

²¹⁴ PRO, FO 371/44293, R 14457/61/92. Prevod Churchillove poslanice, napravljen pri vrhovnem štabu, v Vojnogodovinskem inštitutu k. 15, reg. št. 30/1–1.

²¹⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1944/345, 361. D. Biber, n. d. kot op. 212.

²¹⁶ Vojnoistorijski inštitut, Beograd (dalje VII), k. 26, reg. št. 5–3/8.

²¹⁷ IZDG, f. 15/II/10; VII, k. 589, reg. št. 10–8/16.

²¹⁸ VII, k. 349, reg. št. 21–52/2, k. 119, reg. št. 4–1/ 2.

²¹⁹ VII, k. 234, reg. št. 9–32/1.

²²⁰ Kot op. 217, depeša št. 80.

²²¹ IZDG, f. 15/III/2.

²²² IZDG, f. 16/III/5.

²²³ IZDG, f. 18/IV.

²²⁴ IZDG, f. 18/III.

²²⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1944/326, izvirnik v CK ZKS.

britanske misije pri vrhovnem štabu, je takoj interveniral. »On je bil sedaj informiran, da so podrejeni komandanti napak razumeli ukaz vrhovnega štaba in da bodo revidirana navodila takoj izdana in da vrhovni štab nima namena, da bi nerazumljivo omejeval gibanje britanskih zveznih oficirjev,« je poročal Macmillan. Misija je obvestila vrhovni štab, da se do nadaljnjega, dokler se situacija s krajevnimi šefi ne razjasni, ukinjajo vse letalske pošiljke zavezniške pomoči v Slovenijo in Istro.²²⁶

Brigadir Fitzroy Maclean je upal, da bo stvari postavil na pravo mesto, brž ko bo mogel spet vzpostaviti stik z maršalom Titom. Dne 3. oktobra 1944 je Maclean posebej opozoril Randolpha Churchilla, ki se je mudil pri Glavnem štabu Hrvaške: »... kaže, da partizani skušajo skuhati zgodbo, da so bili nekateri britanski zvezni oficirji v stiku s četniki in kvilingi. Zato morate biti zelo previdni v vaših stikih z nepartizanskimi elementi, da bi se zavarovali pred sleherno tako obtožbo ali sugestijo, da se mi vmešavamo v jugoslovanske notranje zadeve.« Depešo je bilo treba takoj po prejemu sežgati.²²⁷

Britance je iznenadila tudi zahteva, da se 12.000 članov jugoslovanskega osebja, ki je delalo za britansko kraljevsko letalstvo, vrne iz Italije. Britanski major Major-Henniker, akreditiran v Srbiji, je domneval, da partizani morda izvajajo pritisk za umik zavezniških misij, da bi se lahko uprli ruskim zahtevam po povečanju števila njihovih misij. Maclean je menil, da gre za »splošno nezaupanje in dvome o tajnih motivih naše dejavnosti v Jugoslaviji« in da partizani očitno sumijo, da je »infiltrirana mreža tajnih agentov v deželo pod nedolžno masko«. Načelnik vrhovnega štaba Arso Jovanović pa je britanski misiji zatrjeval, da so slovenski partizani zelo užaljeni zaradi ustavitve zavezniške pomoči. Britanski oficirji so spet zatrjevali, da ne gre za izsiljevanje, da je to povsem naključno.

»Ta ukaz je morda napisan v vročnem trenutku, kajti njegova določila, če se v celoti uporabijo, bi nasprotovala interesom partizanov in se križajo z nekaterimi specifičnimi odobritvami in sporazumi, ki jih je sklenil Tito,« je menil Fitzroy

Maclean in se čudil, da je tak ukaz vrhovnega štaba bil izdan brez predhodnega opozorila ali konsultacije z britansko misijo.²²⁸

Zavezniški misiji pri štabu četrte operativne cone ni bilo dovoljeno oditi iz štaba in preverjati obveščevalnih poročil, kar so skušali opravičiti s potrebo po zagotovitvi varnosti zavezniškega osebja. Ker je prišlo v sodelovanju tudi do drugih težav in so nekateri partizanski oficirji postali izredno nekooperativni, je nastal dvom, da gre za načrtno in namerno politiko obstrukcije.²²⁹ Kapetan H. J. Gibb, dodeljen štabu devetega korpusa, je poročal, da je v nekaterih primerih ljudem bilo izrecno prepovedano govoriti s člani britanske misije, v dveh primerih pa so bili prijateljsko razpoloženi civilisti aretirani in njihove družine niso o njih ničesar več zvedele. Do januarja 1945 britanski zvezni oficirji niso več dobivali uradnih poročil o partizanski vojaški dejavnosti in nikomur ni bilo dovoljeno prisostvovati partizanskim vojnim operacijam. Med 20. in 26. februarjem 1945 so bili kontejnerji misije v več primerih odprti, v najmanj enem primeru pa zažgani. Kapetan Gibb je poročal, da so po njegovih pritožbah partizani uvedli preiskavo. Neki major Miha je bil spoznan za krivega in je izginil, štirje partizani, ki so mu pomagali, pa so bili ustreljeni.²³⁰

V takih okoliščinah je podpolkovnik Moore 22. oktobra 1944 pisal glavnemu štabu Slovenije, naj od vrhovnega štaba po radijskih zvezah zaprosi dovoljenje za delo misije. Major Reed, kapetan Craig in narednik Carpentier sploh niso več mogli spremljati gibanja nemških sil v Sloveniji. Organizacija letalske pomoči partizanskim akcijam je zaradi tega bila prav tako suspendirana.²³¹ Ukinjena je bila tudi točka Xa, na kateri so Američani spremljali sovražni promet skozi Slovenijo. »Pribavljanje podatkov, vzdrževanje zvez, organiziranje mreže, vse to je izključno stvar naših članov točke. Člani misije so tam le strokovno osebje pri stanicah, tudi sestavljanje depeš je stvar naših članov,« je 26. septembra 1944 pisal načelnik obveščevalnega oddelka glavnega štaba Slovenije kapetan Grčar.²³² Na Štajerskem pri Rečici je major F. Lindsay izbral pro-

stor, primeren za letalsko pristajalno stezo. RAF je septembra 1944 pogojno odobril to letališče, toda zavezniškemu oficirju strokovnjaku ni bilo dovoljeno pristati s padalom, čeprav je Lindsay zajamčil, da ima Titovo dovoljenje. Tako je Štajerska ostala brez letališča.²³³

Glavni štab Hrvaške je že 24. septembra 1944 ukazal, naj britanske borbene skupine spet pošljejo nazaj na prejšnje položaje, ker je bilo odobreno njihovo delo v Istri in Hrvaškem Primorju.²³⁴ Med Titovim bivanjem v Moskvi je med pogovori s Stalinom prišla netočna vest, da so se Britanci izkricali v Jugoslaviji. Tito je bil iznenaden in na Stalinovo presenečenje ni skrival odločnosti, da se zoperstavi slehernemu nedogovorjenemu zavezniškemu izkrcanju.²³⁵ Zato je 30. septembra 1944 z radijsko depešo zahteval od Rankovića, naj mu poroča o zavezniškem izkrcanju na dalmatinski obali.²³⁶ Naslednjega dne je Tito sporočil Rankoviću, da je načelno proti tujim bazam v Jugoslaviji, strinjal pa se je z uporabo letališč pod partizanskim poveljstvom in nadzorstvom.²³⁷ Tito je sporočil Rankoviću, naj ranjencev ne pošiljajo več v ZSSR niti v

Italijo, razen v posebnih primerih.²³⁸ Ukazal je: »Iz Italije premestite v deželo vse, kar ni za delo neobhodno. Ranjencev iz Bosne, Srbije in Črne gore, Hrvaške in Dalmacije ne pošiljajte več v Italijo. Ranjence iz Slovenije bi mogli pošiljati na Hrvaško. Kmalu bomo v Srbiji ustvarili pogoje za sprejem ranjencev iz drugih krajev. Ranjencev iz Italije ne pošiljajte v Rusijo. Tuberkulozne premestite iz Italije spet na otoke.«²³⁹

Tito je 3. oktobra 1944 obvestil Kardeža, da je »v sporazumu z našimi brati, ker oni enako gledajo na to stvar«, sklenil odkloniti pomoč UNRRA-e za Jugoslavijo, ker je ta organizacija vztrajala, da preko svojih organov deli pomoč.²⁴⁰ Sporočil je tudi, da je Sovjetska zveza darovala 50.000 ton žita: »Pišite o tem v tisku in dajte v vednost našemu ljudstvu,« je naročal Tito.²⁴¹ Glavni štab Makedonije pa je 21. novembra 1944 dobil Titovo navodilo, naj sicer sprejme od zaveznikov obleko, če jo ti že ponujajo, sporočil pa je, da se bomo za oborožitev obrnili na Ruse.²⁴² Že 8. oktobra 1944 je istemu štabu naročil, naj bo zelo čuječ do zavezniških misij in skupin in da brez dovolje-

²²⁶ PRO, FO 371/44264, R 15517/8/92. D. Biber, n. d. VUS, št. 1074, 29. 11. 1972, str. 36–37.

²²⁷ PRO, FO 371/44279, R 16283/11/92.

²²⁸ PRO, FO 371/44279, R 16738/11/92.

²²⁹ PRO, FO 371/44265, R 17554/8/92; WO 202/276, poročilo F. Lindsaya, z dne 4. 10. 1944. Prim. D. Biber, n. d., VUS, št. 1108, 1. 8. 1973, str. 24, št. 1109, 8. 8. 1973, str. 24–26.

²³⁰ PRO, WO 202/276, poročili z dne 26. 2. in 10. 3. 1945. D. Biber, n. d. VUS, št. 1110, 15. 8. 1973, str. 25.

²³¹ IZDG, f. 18/III.

²³² IZDG, f. 53/IV/1.

²³³ Kot op. 157. in D. Biber, n. d., VUS, št. 1109, 8. 8. 1973, str. 25, kjer je napačno navedeno, da je tedaj politkomisar štaba četrtne operativne cone bil Mitja Ribičič. V tem času ga je že zamenjal Dragomir Benčič-Brkin, toda 25. 8. 1944 je to nalogo še opravljal Jože Borštnar. (Z. Klanjšček, urednik n. d., 1042).

²³⁴ VII, k. 119, reg. št. 4-1/2.

²³⁵ V. Dedić, Tito, 529.

²³⁶ VII, k. 26, reg. št. 12/1-13. 28. septembra 1944 je bil dan ukaz štabu drugega korpusa, da se zavezniki ne smejo izkrcati brez poprejšnje odobritve in da je treba zasesti vsa mesta na obali, kjer se to lahko nadzoruje – k. 394, reg. št. 21-58/2; k. 26, reg. št. 7-5/6, k. 119/4, reg. št. 2-12/1.

²³⁷ VII, k. 15, reg. št. 28/1-1, depeša, z dne 6. okt. 1944.

²³⁸ VII, k. 15, reg. št. 34/1-1, depeša, z dne 1. okt. 1944.

²³⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/327. Na seji političnega komiteja pri zavezniškem glavnem štabu v Caserti je še 21. novembra 1944 bilo rečeno, da se iz Jugoslavije evakuira po 2.000 ranjenih partizanov tedensko in da je možno to število povečati na 2.500. PRO, FO 371/48203, R 350/350/67.

²⁴⁰ ACKZKJ, CK KPJ 1944/339.

²⁴¹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/341. Kasneje ob sporu z informbirojem je bilo objavljeno, da je to pravzaprav bilo jugoslovansko žito iz Banata in da so ga naropali Nemci, njim pa zaplenili Rusi.

²⁴² VII, k. 26, reg. št. 9-4/12.

nja vrhovnega štaba zavezniki ne smejo v Makedoniji vzpostavljati nobenih letalskih baz.²⁴³ Enajstega oktobra 1944 je Tito ukazal, naj zaveznikom ne dovolijo nadzorstva nad jugoslovanskimi pristanišči. Treba se je bilo z njimi dogovoriti le o uporabi.²⁴⁴

Prav v času, natanko 30. septembra 1944, ko so zavezniki začasno ustavili letalske pošiljke pomoči v Slovenijo, je Boris Kidrič pisal Edvardu Kardelju o velikih uspehih pri napadu na Štampetov most in sposobnosti partizanske vojske, da v ofenzivni operaciji osvobodijo tudi Ljubljano. Toda 3. oktobra je dopisal, da je položaj spremenjen, ker ni več nobene municije, in če ne bo orožja, bo nastopila resna kriza. »Nujna je takojšnja sovjetska pomoč z orožjem,« je sklenil Kidrič in štel za partijsko dolžnost to signalizirati. Na intervencijo komandanta glavnega štaba Franca Rozmana-Staneta je šef sovjetske misije v Sloveniji polkovnik Patrahalcev odgovoril, da vrhovni štab skrbi za razdeljevanje sovjetskega orožja.²⁴⁵

Kardelj je že 1. oktobra 1944 sporočil CK KP Slovenije, da so ukrenili vse potrebno, da so Rusi obljubili pomoč in da je vrhovni štab določil večino letal za Slovenijo.²⁴⁶ Tito je namreč istega dne ukazal Rankoviću, naj se čim več materiala iz Italije za Slovenijo prepelje z ruskimi letali, preostala sovjetska pomoč pa naj bi prišla iz Romunije.²⁴⁷ Glavni štab Slovenije se je 3. oktobra obrnil tudi neposredno na Tita, češ da je polkovnik Patrahalcev izjavil, da samo Tito odloča o razdelitvi sovjetske pomoči. »Razen tega od anglo-ameriške misije, čeprav je zlasti obljubila, da bo poslan eksploziv, nedvomno ne moremo več pričakovati znatnejše pomoči.« je ugotavljal glavni štab Slovenije.²⁴⁸ Vendar pa je glavni štab Slovenije 28. novembra 1944 poročal vrhovnemu štabu za čas od 15. oktobra do 15. novembra 1944: »Od zaveznikov smo v tem mesecu prejeli znatnejšo količino municije.« Znatno del te pomoči pa se je pri spuščanju pokvaril, ker se padala niso odprla.²⁴⁹

Politkomisar glavnega štaba Slovenije Boris Kraigher je že 3. oktobra pisal Kardelju o prošnji, naslovljeni na Tita, in dodal: »Patrahalcev očita, da nismo do-

volj jasno pokazali težkega stanja naše vojske in težkih potreb vrhovnemu štabu.«²⁵⁰ Kardelj pa je 14. oktobra sporočil CK KP Slovenije: »Orožje boste dobili. Pritiskajte sami, kolikor največ morate. Spravite se na Patrahalceva.«²⁵¹ Toda ker napovedanega sovjetskega orožja le ni in ni bilo, je 10. oktobra sledilo novo Kardeljevo pojasnilo, da so sovjetska letala bila zasedena s prevozom potnikov in da se bo stvar glede orožja le izboljšala.²⁵²

Winston Churchill je bil ogorčen spričo Titovega skrivnostnega in nenapovedanega odhoda v Sovjetsko zvezo. O tem je Molotov obvestil Edena šele kasneje med njegovim obiskom v Moskvi.²⁵³ »Moje zaupanje v Tita, ki je bilo oslabiljeno, ko sem se z njim srečal pri Neaplju, je bilo uničeno z njegovim bizantinskim izginotjem z Visa v vseh okoliščinah, ki so spremljale njegov odhod,« je Churchill kasneje pisal generalu Wilsonu in menil, da se je »dr. Šubašić precej poceni prodal Titu in gre sedaj v Moskvo.« Vendar pa se sedaj ne postavlja vprašanje priznanja Tita kaj več kot vodje gverilcev, kateremu je treba na vse načine pomagati.²⁵⁴

Churchill, obveščen o Titovem odhodu z Visa v neznano smer, je 21. septembra 1944 pritrdiril Edenu, da je treba odselej stvari urejati neposredno v pogovoru z Moskvo. »Vendar moramo mi biti previdni, da mu ne damo nobenega opravičila, da se povsem vrže v roke Rusom. To sedaj ni samo postalo možno, marveč tudi verjetno glede na presenetljive spremembe, ki so se dogodile v Romuniji in Bolgariji,« je o britanski politiki do maršala Tita menil Winston Churchill.²⁵⁵ Sledil je znani dogovor med Churchillom in Stalinom, 9. oktobra 1944 v Kremlju, o delitvi vpliva (ne interesnih sfer!) med Sovjetsko zvezo na eni ter Veliko Britanijo na drugi strani v razmerju 50 proti 50 v Jugoslaviji, znani kot »fifty-fifty«.²⁵⁶

Edvard Kardelj je 2. oktobra 1944 v pismu Aleksandru Rankoviću med drugim zapisal: »Vtis imam, da so se Angleži popolnoma 'pomirili' z našo zmago, ker postajajo ljubeznivejši. Konec koncev Churchill se mora še naprej delati prijatelja, ker mu bodo sicer Angleži rekli, da je propadla vsa njegova politika na Balkanu. Rusi pa so v Donjem Milanovcu! Jasna

stvar.«²⁵⁷

Maršal Tito po vrnitvi iz Moskve ni bil zainteresiran za skorajšnji sestanek s šefom britanske misije. »Arso se bo z misijami premestil naknadno, ko bom to ukazal,« je 5. oktobra sporočil Tito in naročil, da gresta v vrhovni štab in NKOJ do Peka Dapčevića v Valjevo.²⁵⁸ Osmega oktobra pa je sporočil Rankoviću, da so za dovoljenje Macleanovega prihoda v Vojvodino pristojne sovjetske (!) vojne komande, katerih čete so tedaj tam operirale. Macleanu je bilo treba sporočiti, da se vrhovni štab seli v zahodno Srbijo, kamor bo prišel tudi Tito in da naj se Maclean drži vrhovnega štaba.²⁵⁹ Tito je naslednjega dne z radijsko depešo odobril prihod ameriške misije v štab Koče Popovića.²⁶⁰

Macleanu je Tito 10. oktobra sporočil razloge za svoj odhod z Visa in poudaril, da ne gre za nikakršne spremembe v odnosih z zavezniki.²⁶¹ Naslednjega dne je še sporočil, da se bo, brž ko bo to mogoče, sestal z njim.²⁶²

Tito je slednjič 17. oktobra dovolil, da Maclean lahko obišče fronto, vendar naj ne bi ostal v štabu Peka Dapčevića, marveč bi se vrnil v vrhovni štab.²⁶³

Glavni štab Makedonije je novembra dvakrat dobil Titovo navodilo, naj Angležem ne daje podatkov o rudnikih, ker bo to, če bo treba, storil NKOJ. To je očitno bila metoda pritiska, da zavezniki priznajo dejansko oblast v Jugoslaviji.²⁶⁴ Tito je 19. novembra 1944 dal navodilo štabu drugega korpusa, kako ravnati z Angleži v Dubrovniku, ker so prišla poročila, da ti ščitijo ustaške in četniške zločince in da so paralizirali in onemogočili delovanje ljudske oblasti.²⁶⁵ Odnosi med vrhovnim štabom in zavezniškimi misijami oziroma med podrejenimi partizanskimi štabi so se te jeseni večkrat zaostrovali, tako npr. o vprašanju blokade britanskega rušilca Delhi v Splitu, letalskega oporišča pri Zadru in podobno. Glede tega je osebno pri maršalu Titu interveniral celo Churchill.²⁶⁶ Tito je nato ukazal, naj bodo odnosi do posadke ladje Delhi korektni, in da ji je treba dovoliti izhod na kopno.²⁶⁷ Spričo zavezniškega protesta je Tito 12. decembra 1944 dovolil, da njihove misije še naprej delujejo v Makedoniji, prav tako kot sovjetska misija.²⁶⁸

Vendar pa je ta zaostritev odnosov z zavezniki imela tudi notranjepolitične re-

²⁴³ VII, k. 26, reg. št. 8-5/12.

²⁴⁴ VII, k. 15, reg. št. 42/1-1.

²⁴⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1944/320.

²⁴⁶ ACKZKJ, CK KPJ 1944/326.

²⁴⁷ VII, k. 15, reg. št. 29-1/1.

²⁴⁸ Zbornik, VI/16, dok. št. 86, str. 583-585.

²⁴⁹ Zbornik, VI/17, dok. št. 80, str. 581. Štab štirinajste divizije je 2. decembra 1944 poročal: »Kljub temu da so Angleži vrgli veliko orožja v zadnjem času, jih še vedno smatrajo za saboterje.« – IZDG, f. 17/I.

²⁵⁰ ACKZKJ, CK KPJ 1944/334.

²⁵¹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/369.

²⁵² ACKZKJ, CK KPJ 1944/379.

²⁵³ D. Biber, n. d., VUS, št. 1076, 13. 12. 1972, str. 35-36; L. Woodward, n. d., III, 349.

²⁵⁴ PRO, FO 371/44266, R 18997/8/92, depeša z dne 20. 11. 1944.

²⁵⁵ PRO, FO 371/44292, R 15074/44/92.

²⁵⁶ L. Woodward, n. d., III, 146-153, D. Biber, n. d., kot v op. 208; D. Plenčar, n. d., 260-261.

²⁵⁷ ACKZKJ, CK KPJ 1944/330.

²⁵⁸ ACKZKJ, CK KPJ 1944/350.

²⁵⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/360; VII, k. 26, reg. št. 12/3-13.

²⁶⁰ VII, k. 26, reg. št. 12/5-13.

²⁶¹ VII, k. 26, reg. št. 10-38/13.

²⁶² VII, k. 372, reg. št. 3/2-79.

²⁶³ VII, k. 26, reg. št. 13-2/13.

²⁶⁴ VII, k. 26, reg. št. 9/2-13, in reg. št. 9-4/12 z dne 6. in 21. 11. 1944. Prim. PRO, FO 371/44386 o vprašanju obiska rudnika v Trepci.

²⁶⁵ VII, k. 394/I, reg. št. 21-76/2.

²⁶⁶ D. Biber, VUS, št. 1088, 14. 3. 1973, str. 39, št. 1089, 21. 3. 1973, str. 24-25.

²⁶⁷ VII, k. 2076, reg. št. 8-1/43.

²⁶⁸ VII, k. 26, reg. št. 9-7/12.

perkusije. Edvard Kardelj je še 3. oktobra 1944 pisal CK KP Slovenije o načelih za organiziranje in delovanje varnostne službe: »Tovariš Marko stoji na stališču, kakor smo ga formulirali mi v Sloveniji. Matija bo moral marsikaj spremeniti in se manj zakonspirirati.

1. Poroča naj vam na seji o vseh važnejših stvareh, o svojem delu in predlogih, o kadrih, od vas mora sprejemati splošno linijo za svojo dejavnost;

2. Kontraobveščevalni oddelki v vojsko, v štabe, tako kot smo govorili in morajo štabe obveščati o delu in se posvetovati;

3. Svoje sodelavce naj uvaža v posel, zlasti Bolka in najbližje, kajti zakonspiriral se je tudi od njih;

4. Treba je osigurati vodstvo in kontrolo partije, da ne bo zastranjevanja;

5. Treba je, da OZNA tudi nižje partijske komitee obvešča o stvareh, ki so zanje važne in ki jih lahko vedo;

6. Prekontrolirajte kadre in pazite, da bodo dobri;

7. Dajte OZNI maksimalno pomoč v vsakem pogledu! V prihodnjem imenovanju bo Matija imenovan za generala. Pokličite Bolka in naj vam da potrebne informacije,« je pisal Kardelj.²⁶⁹

Aleksander Ranković pa je 30. septembra 1944 z radijsko depešo obvestil Tita, da je bila v petem korpusu odkrita precej razvejana organizacija Intelligence Servicea in da so bile v zvezi s tem izvršene potrebne aretacije. »Vodi se preiskava. Ne gre samo za obveščevalno mrežo, marveč tudi za likvidacijo štabov in naših odgovornih ljudi v primernem trenutku. Pravijo, da se organizacija izvaja v vsej naši vojski. Ta skupina je verjetno likvidirala nekega oficirja OZNE in mu ukradla neki arhiv,« je sporočal Ranković, vendar je dodal: »Opozorili bomo Uglješo na možnost provokacije gestapa.«²⁷⁰

Edvard Kardelj je v svojem pismu centralnemu komiteju KP Slovenije 14. oktobra 1944 bil že povsem deciden in njegova nova navodila so precej odstopala od prejšnjih:

»Odkrili smo zanimivo špijonsko organizacijo tistih, o katerih smo zadnjič govorili, da postajajo nevarni, in zaradi katerih smo Janeza²⁷¹ kritizirali, da jim daje pre-

več svobode. Mislim, da razumete. Ta organizacija je imela navodila, da prireja atentate, da zastruplja, da uganja sabotažo, diverzijo itd. V Slavoniji so nam zastrupili 40 vojakov OZNA-e, od katerih je doslej že precej umrlo, ostali so v bolnici. Pričenja se razdobje individualnega terorja in pučev. Bodite na straži! Razvijajte vsepovsod kampanjo za budnost! Dajte vso pomoč OZNI, da bo lahko vzpostavila svojo kontrolo. Pogovorite se podrobno z Matijo in mu dajte svoje predloge in nasvete poleg potrebnih kadrov. OZNA naj izdela kartoteko vseh vodilnih kadrov vse do okrajev in sicer aparata države in OF. Dobro pazite, kdo se rine naprej. Stvari sežejo daleč nazaj,« je pisal Kardelj in namignil, da je zdaj skoraj povsem zanesljivo, kdo je v partizanskih vrstah podtaknil peklenški stroj jeseni 1941 v Užicah in da to ni bilo delo Nedića.

»Ne bom se spuščal v podrobnosti. Sami veste, kakšna je zakonitost razredne borbe in podvzemite vse mere, da vas nič ne bo iznenadilo,« je naročal Kardelj.²⁷²

V pozni jeseni 1944 se je potem začelo bolj sistematično nadzorovanje zavezniških misij. Nastajali so dosjeji OZNE, po možnosti s fotografijami in osebnimi podatki za slehernega člana misij, z osebnostnimi in značajskimi opisi, beležkami o njihovem gibanju, srečevanju z raznimi ljudmi, njihovih priložnostnih izjavah. V nekaterih primerih so ohranjeni tudi izpisi iz dnevnikov članov misij.²⁷³ Beležili so imena in priimke vseh, o katerih so ugotovili, da so kdaj prišli v stik s kakim članom zavezniških misij. O že odpoklicanih članih misij so bili podatki zbrani z rekonstrukcijami. Vendar je bilo zelo malo pomembnejših političnih observacij in še manj analiz, več pa osebnih opisov, kot npr. majorja Alfgarja Cahusaca (dejansko Hesketha Pricharda), ki ima »idiotski izraz«, o polkovniku Petru (dejan- sko Wilkinsonu), da je »priliznjenega obnašanja – inteligen ten in prebrisan«, o podpolkovniku P. M. M. Mooru, da »včasih pojecljava, nervozen, včasih robat, ne more obvladati samega sebe« itd.

Po končani vojni je v nedatiranem elaboratu o članih britanskih misij in njihovih zvezah ugotovljeno, da je nadzorstvo že med vojno pokazalo, da so misije

zbirale podatke političnega in vojaškega značaja, o dislokaciji, premikih vojaških enot, o razvoju in delovanju domače reakcije. In nadalje, da so se vsi člani misij ukvarjali z obveščevalnim delom, da so misije bile povezane s centri v Kairu in Londonu in da je to dajalo možnost preverjanja podatkov. Tako je bilo pri glavnem štabu Slovenije in sedmem korpusu na Dolenjskem zabeleženih 47 članov raznih britanskih misij, ki so, kolikor se je ugotovilo, navezali stike s 67 osebami. V devetem korpusu na Primorskem in Gorenjskem so obveščevalci zabeležili 62 članov britanskih misij in 30 zanimivih zvez, na Štajerskem v četrti operativni coni pa 15 članov z 21 zanimivimi zvezami. Med vojno in tudi po njej je bilo 11 oseb aretiranih in obsojenih zaradi sodelovanja z britansko obveščevalno službo.²⁷⁴

Že med vojno je npr. v neki analizi, z dne 11. februarja 1945 mnenje, da so angloameriške misije organizatorji dela Intelligence Servicea, pri tem pa sploh ni omenjena ameriška obveščevalna služba, čeprav so med britanskimi in ameriškimi agencijami tedaj – kar ni ostalo nezapaženo – bili zelo rivalski odnosi. Nadalje je zapisano, da so bili najmočnejša opora tem misijam padalci slovenske narodnosti, po rodu iz Slovenskega Primorja, ki so prestopili v narodnoosvobodilno vojsko. »... radi nerazumevanja in naivnosti naših štabov so bili takoj vključeni v

NOV,« beleži ta analiza. V devetem korpusu je bilo v tem času »odkritih« 6 radiotelegrafistov padalcev, v narodnoosvobodilni vojski in partizanskih odredih Slovenije pa skupno 20 padalcev, od tega 9 radiotelegrafistov in 3 minerji. Ti so delovali v istih prostorih s šifrkami in do nedavnega imeli vpogled v šifre. Minerji so se gibali brez nadzorstva in si prizadevali za sprejem v komunistično partijo in to jim je v veliki meri tudi uspelo. Vsi člani misij slovenskega rodu so v tem času že zaprosili za vstop v NOV. Ugotovljeno je tudi bilo, da so svoje zveze in poznanstva utrjevali, in to zlasti z meščanskimi sinovi in aktivnimi oficirji. Agent, ki je agitiral za ločitev slovenskih in italijanskih partizanskih enot v devetem korpusu, je bil odkrit in aretiran. Šef misije v četrti operativni coni major Lindsay je po ugotovitvah analize vzdrževal zvezo z nekim češkim kapetanom, ki je bil povezan z belo gardo.²⁷⁵

Vendar tudi v tem času obveščevalno sodelovanje med zavezniki in partizani, kjer je le bilo v obojestranskem interesu, ni bilo prekinjeno. Že omenjeni kapetan Burdon je npr. 20. marca 1944 Nacetu Majcnu izročil sezname italijanskih agentov abwehra, ki so bili izurjeni na Dedinju v Beogradu. V pogovoru z Nikom Šilihom, 15. decembra 1944, in kasneje tudi v pismu je Burdon opozarjal na nevarnost delovanja abwehra po umiku nemških čet

²⁶⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/342.

²⁷⁰ ACKZKJ, CK KPJ 1944/323. Depeša je sicer datirana z 31. septembrom, toda september ima samo 30 dni.

²⁷¹ Boris Kraigher, tedaj politkomisar glavnega štaba Slovenije. V pismu, z dne 14. oktobra 1944, CK KP Slovenije (ACKZKJ, CK KPJ 1944/367) je Kardelj posebej poudaril, da ne gre za nezaupanje do Borisa Kraigherja, ki je bil premeščen na novo nalogo organizacijskega sekretarja CK KP Slovenije. »Slovenija bo v prihodnjih tednih pred precej težkimi političnimi vprašanji. Pri tem mislimo predvsem na možnost prehoda zaveznikovih vojsk, na vprašanja, ki so v zvezi z Italijo, Avstrijo in Madžarsko.« Boris Kidrič je bil imenovan za novega političnega komisarja glavnega štaba Slovenije zaradi velike vloge tega štaba in nujnosti političnega dela v vojski, ki bi po osvoboditvi morala prevzeti oblast. Prim. Mikuš, *Pregled*, n. d., III, 178.

²⁷² ACKZKJ, CK KPJ 1944/369, izvirnik v CK ZKS. Prim. Mikuš, *Pregled*, III, 178, za povzetek tega pisma. Potrebno bi bilo, če je mogoče, raziskati, za katero obveščevalno službo je šlo v tem primeru.

²⁷³ RSNZ 301-88/ZA, izpisi iz dnevnika majorja Whitefielda o njegovih dvomih o sovjetskem podpolkovniku Bogomolovu, naslovih agentov na Dunaju itd.

²⁷⁴ Isto.

²⁷⁵ RSNZ 301-86/ZA. Vrhovni štab je že 12. februarja 1944 ukazal glavnemu štabu Hrvaške: »Slovence lahko vzamete samo kot navadne borce, ne pa kot radiotelegrafiste.« – *Zbornik*, II/12, dok. št. 51, str. 98.

in priporočal partizanom, naj uporabljajo dvojne agente. Ohranjeno je tudi poročilo o delovanju Sicherheitsdiensta v Sloveniji, z dne 10. decembra 1944, pisano v nemščini. Kapetan Burdon je 1. februarja 1945 majorju Nacetu Majcnu dal podatke o nemški špijonažni mreži v Sloveniji, o Rainerju in predlagal, da se z letalskim napadom razbijejo stanovanja gestapovcev, tako kot so to zavezniki uspešno že storili v Holandiji.²⁷⁶

Podobno je predlagal tudi major Owen Reed načelniku obveščevalnega oddelka glavnega štaba 12. februarja 1945 in prosil za fotografije Bleda z označbo poslopij, v katerih so bile ustanove gestapa in abwehra, vendar je dobil samo opis teh zgradb. Zanimal se je tudi za predelavo avtomobilov na pogon s plinom, za obratovanječasne obvozne proge pri Borovnici po uničenju borovniškega železniškega viadukta, za nove nemške protiletalske topove.²⁷⁷

Podpolkovnik Moore je prosil za podatke o rezultatih zavezniškega bombardiranja v Sloveniji ter o njegovem učinku na vojaški in politični položaj. Želel je zvedeti kar največ o nemških reaktivnih letalih, rafinerijah, razporedu vojaških sil sovražnika, prometu na določenih železniških progah, zlasti na progah Trst–Pulj in Trst–Ljubljana.²⁷⁸ Kapetan Burdon je 1. februarja 1945 spraševal, s kakšnimi podatki razpolagajo partizani o italijanski in madžarski obveščevalni službi in ali so v arhivih komisije za vojne zločince podatki o nemških agentih in obveščevalnem osebju. Zanimal se je tudi, ali je mogoče poslati radijsko oddajno in sprejemno postajo za zvezo v Trst, kako je tam s sabotažnimi morilskimi skupinami in ali obstajajo dokazi o sodelovanju Sicherheitsdiensta in črne roke.²⁷⁹

Toda podpolkovnik Moore je v sklepnem poročilu, z dne 14. februarja 1945, med drugim ugotavljal: »Sodelovanje s partizani je bilo zelo bedno, oni zlasti nikdar ne navajajo vira svojih informacij. Pomembna izjema so poročila o železniškem prometu, ki so bila praviloma sprejeta brez sprememb, v izvirni obliki, čeprav pogosto zelo pozno. Partizani še vedno ne uvidevajo pomena obveščevalne službe za zaveznike v celoti, kljub ponov-

nim opozorilom.« Podpolkovnik Moore se je pritoževal, da so v tem obdobju vsaj štiri sovražne divizije šle čez Slovenijo, ne da bi bila vsaj ena zanesljivo identificirana.²⁸⁰

Kapetan H. C. Gibb je 10. marca 1945 poročal, da se je major Strela (tj. Drago Flis) »izboljšal« in je slednjič le dovolil misiji zasliševati nemške vojne ujetnike.²⁸¹ Vendar pa je major W. E. Pears, šef britanske misije pri glavnem štabu Slovenije, že 17. marca 1945 protestiral, ker je komisar devetega korpusa prepovedal britanskemu zveznemu oficirju zasliševati nemške vojne ujetnike. Komisar se je skliceval na ukaz glavnega štaba Slovenije, da mora vse ujetnike poslati glavnemu štabu, ne da bi jih prej lahko videl zavezniški oficir.²⁸² Podpolkovnik Moore se je 14. januarja 1945 pritožil komandantu Dušanu Kvedru, da je komisar devetega korpusa ukazal britanskemu zveznemu oficirju, naj se umakne s spuščališča, in ni hotel dovoliti njegove vrnitve.²⁸³

Toda šef britanske obveščevalne misije major Whitefield se je 14. aprila 1945 po naročilu poveljnika britanskega kraljevega letalstva zahvalil: »Kajti vaše delo in vaše informacije pri izdelavi in izvrševanju naših letalskih načrtov so se izkazale kot neprecenljive za naše uspešno rušenje sovražnikovih komunikacij in njegovih izhodiščnih poti.«²⁸⁴

Restriktivni ukrepi in poostreno nadzorstvo nad zavezniškimi misijami seveda niso ostali neopaženi in brez reagiranja. Podpolkovnik Moore se je 19. januarja 1945 pogovarjal s predsednikom SNOS oziroma IOOF Josipom Vidmarjem in mu rekel, da se ne bi čudil takemu nadzorstvu za časa kralja Aleksandra ali kneza Pavla. Vidmar je težave tolmačil kot »otroško bolezen« porajajoče se slovenske državnosti.²⁸⁵

V že omenjenem poročilu je podpolkovnik Moore zapisal, da so jugoslovanske vojaške oblasti »uvedle kar najbolj izpolnjene ukrepe, da bi zagotovile, da britansko osebje ne bi imelo pristopa k običajnemu kmetu ali vojaku v odsotnosti zanesljivega partizanskega opazovalca. Informacije, ki jih je dajal štab o svojih operacijah, ukrepih in namenih, so bile absoluten minimum, ki se je še skladal z

zelo ekstenzivno letalsko podporo in pošiljanjem pomoči, ki so jo sprejemali.« Vendar je ugotovil, da je kljub temu z »izjemnimi kršitvami pravil normalne varnosti in v tesnem sodelovanju z ameriško misijo ter izpraševanjem ubežnikov in beguncev, ki so bili v tranzitu, bilo mogoče zbrati dobršen del informacij.«²⁷⁶

Novi šef britanske misije major W. S. Pearš je po svojem prihodu o tej problematiki 19. februarja 1945 zapisal: »Tukaj veljavni sistem je zame nov in je vsekakor briljanten. Potreba po takšnem sistemu je razložena tako šarmantno in sistem izvajanja s tako temeljito natančnostjo, da ni razloga za ugovor proti kateremukoli njegovemu delu. Oni vedo, da mi vemo za pravi namen, in tako so samo še bolj odločni, da ne omilijo nobenega sredstva za našo izolacijo.

Kljub temu pa je mogoče marsikaj videti in slišati, kadar se gre naokrog, čeprav s kurirjem. Če se zaprosi za sestanek z ustreznim članom glavnega štaba Slovenije o zadevi kakršnegakoli pomena namesto napornega pošiljanja sporočil tja in spet nazaj prek osebja za zvezo, kot je to bilo nameravano, je možno vzdrževati zadovoljiv stik z glavnim štabom Slovenije brez kršitve pravil. Sistem je, kot domnevamo, posledica politike na visoki ravni in vojaški člani glavnega štaba Slovenije so voljni sodelovati, kolikor le morejo v okvirih te politike.«²⁷⁷

Podpolkovnik Moore je ugotavljal, da je komunistična partija Slovenije prevzela popolno nadzorstvo in da je OZNA postala izredno aktivna. »Slovenske partizanske oblasti ne morejo pogrešati britan-

ske in ameriške pomoči, vendar jim je kar najbolj neprijetno, da imajo obveznosti do nas,« je menil in ugotavljal, da je partijska linija na Hrvaškem do misij očitno bolj prijazna. Dal je tudi naslednjo oceno: »Partizanske oblasti z intenzivno odklonilnostjo in sumničanjem gledajo na Britanijo in se boje, da bi mogli nasprotovati njihovim ozemeljskim zahtevam ali poskušati in prisiliti jih, da ublažijo svojo notranjo politiko. Vendar bo to verjetno s časom minilo.

Sedanje stališče partizanov pa nas vendar ne sme zaslepiti pred dejstvom, da je njihov režim edina možna rešitev za Slovenijo. Vendar pa so žal kratkotrajna državljanska vojna in nekaj sramotnih izgredov s strani partizanov po odhodu Nemcev le preveč verjetnih.«

Podpolkovnik Moore je predlagal tudi naslednje: »Misije vseh organizacij v Sloveniji naj se zmanjšajo na absolutni minimum, zlasti pa je treba zmanjšati število višjih oficirjev. Drugače bo dobra volja, ki smo si jo prislužili pri civilnem prebivalstvu, izgubljena, ker bi nas istovetili z možnimi izgredi s strani partizanov, nad katerimi mi sploh nimamo nobene kontrole.« Moore je navedel tudi svoja opažanja in ocene vodilnih osebnosti, kot Borisa Kidriča, Josipa Vidmarja, Dušana Kvedra in drugih.²⁷⁸

ZAPLETI IN SUMI O TIGRU

Kapetan Zdravko Lenšček je 7. oktobra 1944 v pismu politkomisarju glavnega štaba Borisu Kraigherju izrazil željo, da prestopi v narodnoosvobodilno vojsko, prav tako Alojz Sivec in Zvonimir Je-

²⁷⁶ RSNZ 301-88/ZA.

²⁷⁷ IZDG, f. 53/IV/2.

²⁷⁸ IZDG, f. 18/III.

²⁷⁹ Kot op. 276.

²⁸⁰ Kot op. 157.

²⁸¹ PRO, WO 202/276.

²⁸² IZDG, f. 18/III.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ IZDG, f. 53/IV/2.

²⁸⁵ RSNZ 301-88/ZA.

²⁸⁶ Kot op. 157.

²⁸⁷ PRO, WO 202/276.

²⁸⁸ Kot op. 166. O poročilih britanskih misij iz Slovenije podrobneje D. Biber, n. d., VUS, št. 1108, 1. 8. 1973, str. 23–24, št. 1109, 8. 8. 1973, str. 24–26, 1110, 15. 8. 1973, str. 24–26, št. 1111, 22. 8. 1973, str. 20–22.

len,²⁸⁹ vrhu tega tudi Ivan Mikuž. Dobili so privoljenje britanskih vojaških oblasti, toda za partizansko dovoljenje je bil pristojen vrhovni štab.²⁹⁰ Vsi štirje Slovenci, dotlej člani britanske misije, so bili slednjič 21. januarja 1945 sprejeti v vrste narodnoosvobodilne vojske, razporejeni pa seveda niso bili na zaupne naloge v štabih, marveč v brigade.²⁹¹

Že omenjeno nezaupanje v primorske Slovence, italijanske državljane, ki so bili v zavezniškem vojnemu ujetništvu izbrani za nevarne naloge v Sloveniji, v bistvu izhaja še iz časov delovanja protifašistične nacionalistične organizacije TIGR, ki se je po izbruhu druge svetovne vojne povezala z britansko obveščevalno službo in z njeno pomočjo in po njenih navodilih izvajala razne sabotažne in diverzantske akcije v Italiji in Nemčiji na avstrijskem ozemlju. Knez Pavle se je zaradi tega večkrat pritoževal britanskim diplomatom. V začetku 1941 so Nemci in Italijani protestirali, češ, da je novoimenovani britanski konzul v Ljubljani Petitt odgovoren za vrsto terorističnih akcij na italijanskem in nemškem ozemlju.²⁹²

Dr. Ivan Marija Čok, odvetnik in vodja organizacije TIGR, je v pismu Anthonyju Edenu, državnemu sekretarju zunanjih zadev, dne 20. marca 1943, navedel podrobnosti o sodelovanju »Komiteja Jugoslovanov iz Italije« z britansko obveščevalno službo. »Na začetku tega našega sodelovanja smo izjavili, da ne zahtevamo niti ne sprejemamo nikakršne druge protiusluge za to sodelovanje razen obljube avtoritativne britanske strani, da bomo po koncu vojne uresničili naše nacionalne zahteve: svobodo pokrajin Trst, Gorica, Istra in njihovo združitev v Jugoslavijo,« je pisal dr. Čok in opisoval svoje zveze s polkovniki SOE Juliusom Hanauom, Williamom Baileyem in Tomom Mastersonom. Dobili so zgolj ustne obljube v tem smislu, konec 1940 pa jim je bilo rečeno, da je še prezgodaj za pisno izjavo. Cvetkovičeva vlada je njihovo organizacijo razpustila in jim prepovedala nadaljnjo dejavnost, posamezniki pa so bili poleti 1940 obsojeni pred sodiščem za zaščito države.²⁹³

V Washingtonu se je dr. Čok konec decembra 1942 pritožil zaradi svojega po-

ložaja tudi Ronaldu Campbellu, nekdanjemu britanskemu poslaniku v Beogradu. Eden dr. Čoka ni hotel sprejeti, sir Orme Sargent pa mu je pojasnil, da o vprašanju Istre lahko razpravlja samo z jugoslovansko vlado, ne pa z zasebnikom.²⁹⁴ Britanski veleposlanik pri kraljevski begunski vladi George Rendel je menil, da je dr. Čok v slabem položaju, ker predstavlja liberalne, antiklerikalne, vendar nekomunistične elemente, in da bo po vsej verjetnosti s svojo stranko med dvema stoloma, med komunisti in tradicionalisti padel na tla. Foreign Office ni niti najmanj dvomil o lojalnosti dr. Čoka in dragocenih uslugah njegove organizacije, opozoril pa je, da ni član vlade: »V takih okoliščinah Čok le težko pričakuje, da ga v kakršnemkoli svojstvu uradno priznamo. Jugoslovani so že dovolj sperti med seboj brez naše pomoči, in brž ko bi priznali individualne skupine, ne bi bilo ne konca ne kraja takemu procesu.«²⁹⁵

Dr. Čok je 26. novembra 1942 in 6. maja 1943 pisal tudi premieru Winstonu Churchill. Poudaril je, da je dr. Miha Krek sedaj predstavnik Slovencev v Londonu, toda prav Krek je bil v Cvetkovičevi vladi, ki ga je leta 1940 za mesec dni spravila v zapor, za osem mesecev pa v internacijo v Srbiji zaradi probritanskega delovanja. »Komite Jugoslovanov iz Italije« je zbral bataljon italijanskih vojnih ujetnikov slovenskega rodu v taboriščih v Severni Afriki in večino jih je osebno rekrutiral dr. Čok, potem ko je 5. marca 1941 zbežal v tujino. Opozarjal je tudi na tržaški proces decembra 1941 in velike žrtve primorskih Slovencev, članov te organizacije.²⁹⁶

Pri SOE so že maja 1941 dobili poročilo o dejavnosti te organizacije pri Ajdovščini in na železnici blizu Št. Petra na Krasu, danes Pivke.²⁹⁷ »Mi smo povabili dr. Čoka, naj se pridruži dr. Rudolfu na Srednjem vzhodu, da bi nam svetoval in pomagal pri tem delu,« je SOE 30. septembra 1942 javila Foreign Officeu in priporočil dati javno britansko izjavo o jugoslovansko-italijanski meji.²⁹⁸ Foreign Office je odobril Čokovo potovanje šele po padcu Mussolinija, ko se je pomen organizacije TIGR okrepil v zvezi z zavezniškimi operacijami v Italiji in ko je dr. Čok spet sam

izrazil željo, da odpotuje v Kairo in tam nadzoruje delo svoje organizacije.²⁹⁹ Ta organizacija na Srednjem vzhodu pa se je povezovala s plavogardističnimi, četniškimi elementi v Sloveniji. Tako se je npr. prof. Rudolf novembra 1942 zavzemal, da se skupina treh, štirih Slovencev po Mihailovičevih zvezah pošlje v Slovenijo. Kot svojega glavnega predstavnika v Sloveniji je navajal inž. Mačkovška, ki je dobro poznal Dražo Mihailoviča še iz časov, ko je bil ta komandant v Celju.³⁰⁰

»Vsa poročila kažejo, da ljudje, s katerimi bi mogli sodelovati, grozijo pod pritiskom brutalnosti partizanov s sodelovanjem z osjo. To bi bila katastrofa za naše načrte in bi bilo za naše nadaljnje stike z njimi preveč nevarno«, se je 30. septembra 1942 pritoževala SOE.³⁰¹ 28. avgusta 1942 so pri SOE izrazili obžalovanje, da se je dr. Vinko Vrhunec zaradi pomanjkanja podpore vrnil iz Švice, ko je zaman skušal nadaljevati pot v London. Že omenjena operacija pod konspirativnim nazivom Henna s poročnikom Rapotcom je rezultirala iz sodelovanja s prof. Rudolfom in s ciljem obnoviti delo v Sloveniji.³⁰²

Zanimivo je, da sta na pomlad 1944 član vodstva Slovenske ljudske stranke Franc Snoj in kraljevski jugoslovanski poslanik v Washingtonu Konstantin Fotić razširjala nepodpisano pismo pisca, ki se je predstavljal za pristaša liberalne stranke, povezanega z Britanci, in ki naj bi ga marca 1941 evakuirali iz Jugoslavije. Med številnimi kliširanimi obtožbami sloven-

skih komunistov, npr. da so »trockisti«, in da so prizadejali več škode kot turški vpadi, je bila tudi trditev, da so jugoslovanski nacionalisti iz sabotažne skupine predlagali obnovev in okrepitev teh sabotaž in ponovno povezavo z Intelligence Serviceom. »Izvršni odbor OF je zavrnil ta predlog, ne da bi o njem sploh razpravljaj. Kadarkoli skušamo oceniti vrednost dela OF, moramo imeti vselej pred očmi to zelo pomembno in značilno dejstvo,« je bilo rečeno v tem pismu.

»To je del protiboljševiške kampanje dr. Kreka in njegovih prijateljev. Medtem ko so oni brez dvoma iskreni v svojih protikomunističnih čustvih, nimajo niti volje niti sredstev, da preverijo pristnost municije, ki jo uporabljajo,« je ocenil Foreign Office.³⁰³

Vendar pa včasih tudi v dokumentih SOE naletimo na ocene, ki so dejansko prevzete iz poročil begunski vladi v Londonu. Tako so npr. akcije VOS v Ljubljani, označene kot »poskus sistematične odstranitve vseh bivših političnih nasprotnikov«,³⁰⁴ kakor je obširneje navedeno že v pismu slovenske zaveze ministru Snoju³⁰⁵ ter v raznih poročilih iz Ljubljane, ki jih je dr. Miha Krek na široko delil po Londonu.³⁰⁶

SLOVENSKI KLERIKALCI IN ČETNIKI V RIMU

Britanske varnostne oblasti so v Italiji, kot kaže, šele 1944 prišle do podrobnejših podatkov o delovanju slovenskih klerikal-

²⁸⁹ RSNZ 1981-88/ZA. Prim. WO 202/212 z dne 9. okt. 1944.

²⁹⁰ IZDG, f. 18/III, poročilo št. 7 GSS, na VŠ, za oktober 1944, z dne 1. 11. 1944.

²⁹¹ Isto, mesečno poročilo GGŠ, št. 10, januar 1945, z dne 31. 1. 1945.

²⁹² PRO, FO 371/30238, R 816, R 860/816/92; FO 371/37629, R 230/230/92.

²⁹³ PRO, FO 371/37629, R 2619/230/92.

²⁹⁴ PRO, FO 371/37629, R 230/230/92.

²⁹⁵ PRO, FO 371/37629, R 1717/230/92.

²⁹⁶ PRO, PREM 3/510/8 str. 182–186, 193–196. Fascikel FO 371/48882, iz 1945. leta, o dr. Čoku je zadržan v tekoči registraturi Foreign Officea.

²⁹⁷ PRO, WO 202/158, poročilo DH/137 na DH/18 z dne 24. 1. 1943.

²⁹⁸ PRO, WO 202/158.

²⁹⁹ PRO, FO 371/37629, R 5357/230/92, R 7182/4426/G, R 4426/230/92.

³⁰⁰ PRO, WO 202/158.

³⁰¹ Isto.

³⁰² Isto, pismo DPA na D/HV z dne 28. 8. 1942.

³⁰³ PRO, FO 371/44270, R 5093, R 5561/11/92.

³⁰⁴ Kot op. 297.

³⁰⁵ PRO, WO 202/158, pismo Slovenske zaveze Snoju v angleškem prevodu, brez datuma.

³⁰⁶ PRO, FO 371/33466, R 2392, R 2679/178/92, FO 371/337630, R 2250/246/92.

cev v Rimu, povezanih preko Vatikana, zvezah med Rimom in Ljubljano s kurirji, osumljenimi kot nemški agenti, radijskih zvezah Vatikana in vatikanskih kurirjih za Bern in Lisbono, kar naj bi, kot so trdili, v glavnem organiziral pater Prešeren, rimski predstavnik jezuitskega reda. Podrobno so raziskovali delovanje oseb, kot so bili npr. dr. Ahčin, dr. Avsenik, dr. Brezigar, dr. Kralj, dr. Cazafura, dr. Žebot, pater Godina in drugi.

»Sedanja politika te slovenske skupine v Rimu – če sodimo po njeni dejavnosti in čustvih, ki so jih izrazili v pogovorih – je zagotoviti lastno osebno varnost in prepričati zaveznike o svoji temeljni lojalnosti naši stvari ter urgirati za končno zavezniško okupacijo Slovenije z zahtevo, da se prepreči državljanska vojna, njihov evfemizem za neizogibno likvidacijo slovenskih kvisingov, in da sami spet pridejo na oblast kot sredstvo za zagotovitev zakona in reda,« je bilo rečeno v analizi oficirja PICME (Political Intelligence Centre Middle East, Političnega obveščevalnega centra za Srednji vzhod).³⁰⁷

Britanske varnostne oblasti so na podlagi zaplenjenih dokumentov nemške varnostne službe *Sicherheitsdienst*, polkovnika Kapplerja v Rimu, kvestre v Rimu, zaslišanj, pogovorov in raznih informacij rekonstruirale tudi delovanje četniške skupine v Rimu pod vodstvom vojvode Jevdjeviča, v kateri je bil drugi vodilni mož četniški komandant Slovenije major Karlo Novak z vrsto Slovencev. O Novaku je zapisano: »Tudi on je sodeloval z Italijani na protikomunistični podlagi in v sporazumu z italijansko drugo armado na Sušaku ter prav tako tudi s kolaboracionističnimi slovenskimi klerikalci.« Po kapitulaciji Italije se je Novak s skupino somišljenikov preselil v Rim, odkoder je vzdrževal radijsko zvezo z Dražo Mihailovičem in precej redno kurirsko zvezo z Ljubljano. Skupina plavogardistov se je predstavljala kot obveščevalna organizacija, ki dela za zaveznike, in kot »specialna misija«. V vodstvu so bili poleg Jevdjeviča in Novaka še Jovanka Krištof, major Albin Držan, Hlebec, Rado Cotič in Žitnik, medtem ko sta Brezigar in Aleksander Bajt izdajala tipkani časopis »Sloboda ili smrt«, radiotelegrafist Ivo Bricelj

pa je upravljal z britanskim oddajnikom plave garde. Vodja SD v Rimu Kappler je dobil iz Berlina sporočilo, da je Jevdjevič povezan s krajevno Dienststelle. Ta »misijska« je vzdrževala zveze z jugoslovanskim poslanilstvom pri Vatikanu in Rdečim križem, njihovi člani pa so dobivali po tri do štiri tisoč lir mesečno. Po nalogu Mihailoviča sta Jevdjevič in Novak januarja 1944 odšla na sever ter se februarja 1944 sestala z Nemci v Trstu.³⁰⁸

Razumljivo je, da Krekove akcije v Londonu niso imele posebnega uspeha. Tako je npr. dr. Miha Krek 9. februarja 1944 Leu Ameryju in Foreign Officeu poslal poročila iz Slovenije, češ da slovenska ljudska stranka »ni nikoli imela in nikoli ne bo imela nikakršnega opravka z osvajalci«. Krivda za to naj bi doletela izključno dr. Natlačna, ki da je delal na lastno pest, in Leva Rupnika, ki naj bi se šele po invaziji sil osi spomnil, da je Slovenec. Domobranstvo naj bi bilo »edini način, da lahko branijo svoja življenja in življenje naroda« in seveda upanje za »obračun s partizani-morilci«. Vendar pa so, kot kaže, stiki slovenskih klerikalcev in drugih meščanskih politikov z britanskimi oblastmi kljub vsemu v nekaterih primerih bili take narave, da dokumenti o tem ostajajo še naprej v tekočih registraturah.³¹⁰

BRITANSKE OCENE NARODNO-OSVOBODILNEGA GIBANJA

Politično obveščevalni center na Srednjem vzhodu je junija 1944 natisnil zaupni priročnik o narodnoosvobodilnem gibanju v Jugoslaviji na 129 straneh z indeksom. Zasnovan je bil na preverjenih poročilih britanskih zveznih oficirjev in drugih britanskih tajnih virov, na partizanskem, zavezniškem, osnem in nevtralnem tisku, italijanskih virih in poročilih o zaslišanjih. Britanski analitiki so ugotovili, da imajo partizani dobro disciplino, visoko moralo, partizanski kadri pa jasne ideje o notranji in zunanji politiki dežele, o federalni Jugoslaviji kot jedru bodoče balkanske federacije.

Peta ofenziva in boji na Sutjeski so bili ocenjeni kot najhujša, toda uspešna preizkušnja. Dano je bilo vse priznanje partizanski vojni strategiji, taktiki in organiza-

ciji. Disciplina partizanov ni bila vsiljena od zgoraj, marveč je bila rezultat visoke morale. Vsak partizan je lahko kritiziral sleherni aspekt vsake vojne operacije.

»S svojo odločnostjo, da nudijo okupacijskim silam maksimalen odpor, in da sprejmejo v svoje vrste vse, ki so voljni prispevati k temu boju, so partizani odkrili ključ za jugoslovansko enotnost,« je bilo rečeno v priročniku. »Klerikalci so slovenskemu kvislinškemu režimu prikrbeli glavne podpornike in njihovo protipartizansko linijo sta odobrila dr. Krek in dr. Kuhar, vodilna klerikalca v izgnanstvu,« je ugotavljal priročnik in navajal tudi naslednjo oceno: »Politični razvoj v Sloveniji je pokazal zrelost in neodvisnost, ki je, kot kaže, prišla bolj do izraza kot pa v drugih delih Jugoslavije. Njena neodvisnost je v glavnem posledica zemljepisnih razlogov, ki so preprečili njeno fizično povezavo z glavnino partizanskega gibanja vse do kapitulacije Italije. Njena politična zrelost je bila determinirana z dolgotrajnim procesom zbliževanja med različnimi opozicijskimi in levičarskimi skupinami v Sloveniji, ki se je razvijal vrsto let pred invazijo in je dosegel višek v ustanovitvi Osvobodilne fronte kot zbirališča vseh patriotskih elementov v odpor-niškem gibanju proti osvajalcem osi.«

Posebna pozornost je bila posvečena komunistični partiji in ugotovljeno je bilo, da je KPJ plačala visoko ceno z velikimi izgubami svojih članov v boju, tako da je skoraj naredila samomor kot politična stranka. »Kaže zabeležiti, da so jugoslovanski komunisti sami, ne pa kot kaki emisarji ali agenti ruskih komunistov, prevzeli vodilno vlogo v odpor-niškem gibanju,« je bilo rečeno v tej analizi. Rusi so dotlej (do marca 1944) materialno pri-

spevali samo radijsko postajo »Svobodna Jugoslavija«.

»Kaže, da so bili slovenski komunisti bolj uspešni, ko so spoznali in uveljavljali potrebo za neke vrste delovne zveze z drugimi naprednimi strankami in patriot-skimi organizacijami,« je bilo med drugim rečeno. Zabeleženo je bilo tudi povezo-vanje z italijanskimi komunisti, zlasti v Trstu. Za povojno obdobje ni bila izklju-čena možnost, da bo vsa politična moč skoncentrirana v rokah KPJ, ki se je že med sovražno okupacijo uveljavila kot edina sila, sposobna za konstruktivno vodstvo.

Poudarjen je bil tudi partizanski odpor vmešavanju od zunaj: »Njihova največja bojazen je tuja intervencija kot pomoč protipartizanskim, tj. protijugoslovan-skim elementom. Tako politiko vodijo do logične skrajnosti in zavračajo tujo inter-vencijo celo tedaj, kadar jim je v korist.«

Narodnoosvobodilno gibanje je bilo ocenjeno kot stvaritev Tita in dveh njego-vih glavnih sodelavcev: »Tito je bil in je od vsega začetka gibalna sila v partizan-skem gibanju, tako na vojnem kot na političnem področju. Njegov glavni sode-lavec na organizacijskem področju je, kot kaže, Aleksander Ranković, Edo Kardelj pa njegov glavni svetovalec na področju politične teorije.«

»Ustanovitev slovenske Osvobodilne fronte je morda bolj delo Kardelja kot kateregakoli drugega voditelja,« je nada-lje rečeno v tej analizi in poudarjeno, da Kardelj vse bolj postaja jugoslovanska in ne samo slovenska osebnost s talentom za intelektualno asimilacijo: »Govori se, da ima Tito največje zaupanje v njegove po-litične ocene in njegovo obvladovanje po-litične in ekonomske teorije.«

³⁰⁷ PRO, FO 371/44241, R 12124/2/92.

³⁰⁸ PRO, FO 371/44280, R 18687/11/92. Po tem viru je Aleksander Bajt januarja 1944 odšel iz Rima v Benetke, da bi se pridružil majorju Karlu Novaku. Franc Černe je kot narednik služil v Novakovi plavi gardi, prišel novembra 1943 v Rim, vendar je zanikal, da je sploh kdaj delal za Novaka. Zavezniška policija ga je 2. marca 1944 aretirala in oktobra 1944 je še bil priprt na Via Tasso. Janez Krek je bil osumljen kot sodelavec gestapa, imel pa je, tako kot Rado Cotič, dokument, da je domobranski oficir na dopustu.

³⁰⁹ PRO, FO 371/44269, R 2129, R 4006/11/92.

³¹⁰ PRO, WO 202/221, o pogovorih Bayloffa z dr. Krekom in dr. Čukićem, (verjetno Jukićem), decembra 1944, je npr. ostal nedostopen.

V priročniku najdemo tudi osnovne biografske podatke vodilnih osebnosti narodnoosvobodilnega gibanja, tudi slovenskega.³¹¹ Pozneje je bil izvor tega priročnika opredeljen kot nejasen.³¹²

Pred koncem vojne so Britanci namenili precejšnjo pozornost tudi Koroški. Vodja britanske misije pri glavnem štabu Slovenije major W. S. Pears je 15. aprila 1945 poročal, da niso znane zveze med slovensko in avstrijsko komunistično partijo, niti ruski pogledi na bodočo jugoslovansko-avstrijsko mejo glede Koroške. Britanci so vedeli zgolj to, da je Ahac (Dušan Pirjevec) organizator za Koroško in da je podrejen Francu Leskošku, nič pa o njegovi dejavnosti in funkcijah. Menili so, da glavni štab Slovenije ni imel veliko uspeha pri vzpostavljanju stikov z avstrijskim odporniškim gibanjem, bilo pa tudi ni dokazov, da partizani vzdržujejo radijsko zvezo s Trstom.³¹³

Delovanje zavezniških misij na Primorskem in njihovo zanimanje za Furlanijo bo treba še posebej raziskati, prav tako tudi rivalstvo z OSS. Vendar pa že nekaj prvih sondiranj kaže, da je razmeroma precej gradiva ostalo v tekočih registraturah, verjetno zaradi kočljivosti obmejnih problemov in zanimanja nemških okupacijskih oblasti za tovrstno dejavnost.³¹⁴

V nekem poročilu CK KP Slovenije, z dne 2. aprila 1945, beremo: »Vse nemške operacije, premiki nemških in vazalnih trup so v skladu s političnimi cilji svetovne reakcije, katere center predstavlja New York in London.« O britanski obveščevalni službi pa je rečeno: »Intelligence Service – v konkretnih slučajih sodeluje z Gestapom; razne vojaške misije, katerih aktivnost je pri enotah jugoslovanske armade omejena, medtem ko pri italijanskih partizanskih formacijah razvijajo veliko aktivnost – njihovo delo je posebno živahno v Furlaniji in Benečiji.«³¹⁵

Danes je znano, da so nacisti hoteli tik pred zlomom tretjega rajha čim bolj zaostriti odnose znotraj antifašistične koalicije in so upali, da bo med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki prišlo do vojnega spopada. Pogajanja o kapitulaciji nemških okupacijskih sil v Italiji pod konspirativnim nazivom Crossword of Sunrise v

Bernu v Švici so, kot je znano, izredno zaostрила odnose med Moskvo in Londonom oz. Washingtonom, vendar o tem zgodovininapisje še ni povedalo končne besede.³¹⁶

V tem kontekstu je treba vrednotiti tudi stike inž. Hansa Otta, ki se je sestajal z Marjanom Stilinovičem, Ivanom Krajačičem-Stevom in inž. Borisom Bakračem in občasno tudi z majorjem Grigorijevim, sodelavcem sovjetske obveščevalne službe pri glavnem štabu Hrvatske. Konec decembra, 23. 12. 1944, je inž. Ott zatrjeval Krajačiču, da ima stike s sekretarjem nemškega poslaništva v Zagrebu von Schubertom in dr. Kernerjem in da so Nemci pripravljeni pogajati se o miru s Sovjetsko zvezo. Dva člana mešane komisije za izmenjavo ujetnikov naj bi vodila pogajanja o ekonomsko-političnih odnosih med Jugoslavijo in Nemčijo, kajti po mnenju inž. Otta bi Tito lahko bil most do Sovjetske zveze, vendar pa tega ne bi smele zvedeti ustaške oblasti, češ da imajo ustaši stike z Angleži. Možen bi bil dogovor o umiku nemških čet brez rušenja.

»Iz vseh pogovorov z Ottom sklepam, da je eden izmed predstavnikov nemške velike industrije in da jo tudi predstavlja. Navaja, da bi bilo že sedaj treba vzpostaviti tesnejše stike za bodočnost. Delajo podobno (dolgoročno) kot Angleži. Mi si moramo prizadevati, da iz tega kar največ potegnemo zase, kajti kot kaže, vsak izmed zaveznikov vleče na svojo stran,« je menil Ivan Krajačič.³¹⁷

Britanci so od oktobra 1941 vzdrževali radijsko zvezo z Dražo Mihailovičem, ki je dobila konspirativni naziv Villa Resta.³¹⁸ F. W. Deakin je v začetku decembra 1944 v skladu z zahtevami Macleanove misije in britanskih varnostnih organov predlagal ukinitve te radijske zveze, po kateri je po nekaj mesecih prišlo zgolj neko dolgo poročilo.³¹⁹ Vsekakor so še leta 1945 pri Foreign Officeu razpolagali s celim fasciklom poročil o dejavnosti in gibanju Draže Mihailoviča. Ti dokumenti uradno sicer niso zaprti za znanstveno javnost, v praksi pa so mi bili nedosegljivi, ker so bili stalno v rabi Foreign Officea.³²⁰

Vse kaže, da so Britanci prestrezali in dešifrirali tudi radijske komunikacije med partizanskimi štabi in ustanovami.

Fascikel z najvažnejšimi poročili te vrste je prav tako ostal v tekoči registraturi Foreign Officea in lahko samo ugibamo o pomenu, poteh in načinih pridobivanja tovrstnih informacij. Vendar fasciklov s tako tematiko ni v splošni korespondenci Foreign Officea za čas pred letom 1945.³²¹

Dolgotrajne raziskave bi bile potrebne, če bi hoteli z že dostopnimi britanskimi dokumenti rekonstruirati, na kakšen način in iz kakšnih virov so britanske službe zbirale in vrednotile informacije o identiteti in osebnosti maršala Tita. Posebni dosjeji o Titu so npr. med Churchillovimi operativnimi akti.³²² Nekateri fascikli iz tega fonda so v zapisnikih brez naslova, pod ključem še 50 oz. 75 let od nastanka.³²³

AMERIŠKE MISIJE OSS (OFFICE OF STRATEGIC SERVICES) V SLOVENIJI

Zelo malo je ohranjenih jugoslovanskih virov o delovanju ameriških misij oz. ameriške obveščevalne službe OSS (vsaj

v Sloveniji). Nekaj podatkov o tem je moč najti v britanskih virih, ameriški pa sploh še niso raziskani, čeprav so v zadnjem času nekateri fondi že dostopni in delno deklasificirani.

Rekonstrukcijo delovanja in zvez ameriške misije je UDV opravila razmeroma pozno. Elaborat z dne 30. januarja 1957 navaja imena in priimke članov teh misij in njihovih zvez, tako ameriških državljanskih slovenskega rodu kot Slovencev, ki so bili rekrutirani v ujetniških taboriščih kot bivši nemški ali italijanski vojaki oz. v kakšnem internacionalnem taborišču. Ameriške misije v Sloveniji so bile pri glavnem štabu Slovenije, v devetem korpusu in pri štabu četrte operative cone na Štajerskem. Delovale so posebne ameriške meteorološke ekipe, ekipe za sprejem pomoči in ekipa za nadzorovanje sovražnega prometa. Jugoslovanski organi državne varnosti niso ugotovili, da bi ameriška misija skušala koga pridobiti za ameriško obveščevalno službo.³²⁴

³¹¹ PRO, FO 371/44273, R 10905/11/92. V Vojnogodovinskem institutu v Beogradu hranijo primerek tega priročnika (k. 17-1/15). Prof. dr. Zwitter je pred časom izjavil avtorju tega referata, da je Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOS razpolagal s tem priročnikom.

³¹² W. F. Roberts, n. d., 248-249.

³¹³ PRO, WO 202/239.

³¹⁴ PRO, WO 202/316-318, o jugoslovansko-italijanskih odnosih s poročili britanskih oficirjev iz misij na Primorskem se le v neznatnem delu dostopni.

³¹⁵ ACKZKJ, CK KPJ 1945/80.

³¹⁶ PRO, PREM 3 198/1-4. Fascikel z operativnimi telegrami operacije Crossword je v popisniku naveden kot manjkajoč, v beležki na koncu fascikla 198/2 pa je rečeno, da so ti dokumenti ostali na Downing Street 10, torej v rezidenci britanskega premiera.

³¹⁷ ACKZKJ, CK KPJ 1944/438. Ni znano, ali in kje bi bile ohranjene druge depeše Krajačiča v zvezi s tem. Krajačič je predlagal, da Nemci ne hajo rušiti in ropati med umikom iz Jugoslavije in da bi bili pripravljeni na pogajanja poslati tudi dr. Vladimira Bakarića. Inž. Ott je obžaloval, da ni več na teh pogajanjih generala dr. Vladimirja Velebita. I. Jukić, n. d., 152, se sklicuje na delo Johna Kimsche, *Spying for peace*, češ da je Velebit, kot kaže, v začetku aprila 1945 vodil pogajanja z generalom Löhrom o možni skupni nemško-partizanski akciji proti zavezniškemu izkrcanju v bližini Reke in Trsta. Očitno gre za nesmisel in v najboljšem primeru za nasadanje nacističnemu podtikanju.

³¹⁸ PRO, WO 202/128, depeše za čas oktober 1941-september 1942; korespondenca v zvezi s tem WO 202/251, za julij 1944 do februarja 1945, in WO 202/259, za julij 1944-marec 1945, so večinoma nedostopna. Ohranjeni so tudi telegrami, izmenjani med Mihailovičem in predsednikom jugoslovanske vlade za čas julij 1942-september 1944, WO 202/509-511.

³¹⁹ PRO, FO 371/44281, R 20198/11/92, z dne 6. 12. 1944. Omenja poročilo R 20159/11/92.

³²⁰ PRO, FO 371/48895. Mnogi fascikli z dokumenti o Mihailoviću iz fonda 37. misije so prav tako ostali pod ključem, npr. originalni četniški dokumenti iz obdobja november 1942-november 1943, WO 202/132; WO 202/297 z informacijami o četnikih za čas november 1944-maj 1945, WO 202/230 s korespondenco o begu Mihailovića iz Srbije, september 1944-maj 1945 itd.

³²¹ PRO, FO 371/48923.

³²² PRO, PREM 3/513/6, o spremembi stališča predsednika vlade do maršala Tita; PREM 3/513/8, dosije o maršalu Titu.

³²³ PRO, PREM 3 511/1, 511/8, 515 npr.

³²⁴ RSNZ 301-88/ZA.

Najprej je misijo OSS v Sloveniji vodil kapetan George Vuchinich, ki se je 27. novembra 1943 s padalom spustil pri Hribu na Dolenjskem in so ga v poročilu zabeležili kar kot Djordja Vučesniča. Dne 26. novembra (brez navedbe letnice) so se pri Velikih Laščah spustili trije padalci, po narečju sodeč Štajerci: Vencelj Harseon, Franc Marjak in Anton Garfiend, kakor so se pač predstavili. Eden od njih je pobegnil k beli gardi, vendar je Vencelj H. rešil šifre.³²⁵

Po odhodu Vuchinicha, 24. julija 1944 je vodstvo ameriške obveščevalne službe OSS prevzel poročnik Daniel Desich. Ameriški obveščevalci, dejansko Slovenci, bivši vojni ujetniki oz. nekdanji nemški vojaki, so, kot že omejeno, nadzorovali sovražnikov promet v dolini Save. Poročnik Desich se je 16. junija 1944 spustil na Ravno goro na Hrvaškem, šifrer pa je bil Marjan Česnik (Chester Martin), ki se je 3. marca 1944 spustil na Gorjancih. Konec septembra je bilo skupini OSS prepovedano nadaljnje delo, ker poročnik Desich ni imel pisnega dovoljenja vrhovnega štaba, čeprav je ta o njegovem prihodu bil takoj obveščen. Slednjič se je po prejeti radijski depeši vrhovnega štaba, z dne 15. novembra 1944 (ni bilo več potrebno posebno pisno dovoljenje), to delo spet nadaljevalo. »Ameriški polkovnik Huntington in kapetan Blatnik sta v dneh 27. do 29. novembra 1944 prišla na obisk iz Glavnega štaba Hrvaške. Kapetan John Blatnik je šele 8. januarja 1945 prevzel vodstvo ameriške misije v Sloveniji, medtem ko je Daniel Desich 21. januarja 1945 odšel k devetemu korpusu na Primorsko skupaj s člani svoje ekipe, vrnil pa se v Glavni štab 31. marca in že 2. aprila 1945 s Krasinca v Beli krajini odletel v Bari skupaj z dvema radiotelegrafistoma in šifrerjem.«³²⁶ Glavni štab Slovenije je 17. maja 1944 od Georgea Vuchinicha prejel 385.000 lir, 37.500 mark in 1.000 dolarjev.³²⁷

Ameriški kapetan Blatnik se je 23. januarja 1945 zanimal za partizanske operacije v Avstriji, kako daleč na sever so prodrli partizani, koliko jih je in do kam mislijo napredovati? Načelnik obveščevalnega oddelka glavnega štaba Slovenije major Grčar ga je napotil k politič-

nemu komisarju pri glavnem štabu Slovenije, češ da za tak odgovor ni kompetenten. Zvezni oficir pri glavnem štabu za zavezniške misije major Bor je 3. marca 1945 poročal, da želi kapitan Blatnik podatke o Österreichische Freiheitsfront.

V marcu in aprilu se je šef ameriške misije zanimal tudi za rezultate bombardiranja Maribora, za nemške načrte v Istri, razmestitev nemških protiletalskih topov v Sloveniji in Severni Italiji, za promet na progi Banjaluka–Ljubljana in kakšno hrano, koliko in kam jo odvažajo Nemci iz Jugoslavije v Nemčijo. Iz ohranjene dokumentacije je razvidno, da je dobil odgovor na vprašanje, kako je z lokacijo glavnega stana nemških sil v bolnišnici v Sežani. Želel pa je tudi vedeti, če je v Sežani res kamuflirano skladišče municije in kako je s prevozi nafte v Nemčijo.³²⁸

Glavni štab Slovenije je omejeval tudi gibanje ameriške misije. Ko je kapetan RAF Wyllie Neil skupaj s kapetanom Blatnikom sredi marca 1945 za deset dni želel obiskati sedmi korpus, je major Bor priporočil podpolkovniku Milanu Lahu, naj jima dovolijo izlet za dan ali dva, ne pa daljše bivanje pri sedmem korpusu.³²⁹ Američani so se tudi zanimali, koliko tungstena uporabljajo Nemci in kaj jim služi za zamenjavo, koliko bencina porabijo in kakšne so zaloge v Sloveniji, koliko ljudi rekrutirajo za delo v Nemčiji in od kod. Bila pa so tudi vprašanja o razporeditvi nemških sil v Italiji in njihovih premikih ter sestavi. Žal pa ni razvidno, ali so jim bili dani tudi odgovori in v kakšnem obsegu.³³⁰

Ameriški major Franklin Lindsay, šef zavezniške misije pri štabu četrte operativne cone na Štajerskem, je bil zelo kritičen tudi do svojih nadrejenih. Menil je, da je bilo na Štajerskem preveč zavezniškega osebja, skupaj kar 27 oficirjev in vojakov, ki so predstavljali različne organizacije. Te pa so pogosto zahtevale identične informacije od štaba: OSS, ISLD in Force 399, to je SOE – Kairo. S simultanim pošiljanjem takih informacij kar po treh kanalih seveda ni bilo moč kaj prida doseči in bolje bi bilo, je menil Lindsay, če bi ena sama, kombinirana zavezniška misija z dvema oficirjema, dvema radio-

operaterjema in enim šifrantom opravljala vse delo.

Vrhu tega ameriški agenti, ki naj bi se vtihotapili v Avstrijo, z eno samo izjemo sploh niso imeli dokumentov, zanesljivih naslovov, civilnih oblek in zanesljivih legend, da bi mogli sestiti na vlak in se odpeljati do cilja. Tako so bili prepuščeni na milost in nemilost partizanom in njihovi dobri volji. Misiji ni bilo dovoljeno zasliševati oseb, ki so prišle iz Avstrije, celo če so bili zavezniški letalci in vojni ujetniki. Isto je veljalo za dezertarje in begunce. Od več sto zavezniških letalcev in vojnih ujetnikov, ki so bili novembra 1944 poslani h glavnemu štabu Slovenije, jih je misija videla le enajst. Vsi partizani, ki so bili preveč prijazni z misijo in so zbujali sum, da jih je misija penetrirala, so bili odpoklicani.

Major Lindsay je ostro kritiziral tudi oskrbovalno bazo zaveznikov v Italiji: »Neučinkovitost in brezbriznost baze, kar zadeva preskrbo, je povzročila neuspeh mnogih poletov in pogosto zmanjšala partizansko učinkovitost, saj ni o pravem času in na pravi kraj poslala nujno potrebnih pošiljk.« Lindsay je tako OSS kot SOE predlagal, da okrepijo in dajo vso podporo skupini partizanov, ki je šla čez Dravo med Mariborom in Dravogradom, vendar sploh ni dobil odgovora.³²⁵

Omejevalni ukrepi proti zavezniškim misijam od konca septembra 1944 so seveda prizadeli tudi delovanje ameriške misije v Sloveniji. Aleksandar Ranković se je sicer nekaj časa nagibal k selektivni politiki in 8. oktobra 1944 je npr. sporočil Titu tudi naslednje: »Američani so prav tako vztrajni, saj nočejo zamuditi poti za Beograd in Zagreb. Mi z njimi ravnamo lepo. Nekaj jim bomo popustili.«³²⁶ Iz

britanskih virov vemo, da je ameriški državljani Hollinger, ki ga je vojna zatekla v Jugoslaviji, po poskusu evakuacije iz Slovenije v Italijo februarja 1945 bil takoj zaprt in obtožen veleizdaje, ker se je pridružil nemški policiji. Sestanek kapetana Blatnika s Hollingerjem je dovolil šele komandant glavnega štaba Dušan Kveder, ki je nekaj časa nadomestoval zaradi bolezni zadržanega politkomisarja Borisa Kidriča.³²⁷

O delovanju McDowellove misije v štabu Draže Mihailovića že vemo. Odprto ostaja vprašanje povezav OSS s hrvaškim domobranstvom in političnih načrtov v zvezi s tem. Ko je npr. OSS v Bernu prejel depešo, da je vojaški guverner zahodne Dalmacije domobranski general Ivica Tomašević zelo vdan dr. Šubašiću in da bi ga ta lahko prepričal, da udari po nacistih, je Phillip Broad, predstavnik Harolda Macmillana v Bariju, 28. junija 1944 odklonil namig, da se v tem stadiju naveže stik z višjimi domobranskimi oficirji na Hrvaškem.³²⁸

SOVJETSKE MISIJE IN OBVEŠČEVALNE SLUŽBE

Kaže, da bo tudi v bodoče najteže raziskati delovanje sovjetske obveščevalne službe in sovjetskih misij v Jugoslaviji zaradi nedostopnosti sovjetskih virov in odsotnosti primarnih virov jugoslovanskega izvora. Jugoslovanski komunisti so z vednostjo partije večkrat delovali po »specialni« liniji, tj. za sovjetsko obveščevalno službo, seveda pa to ne pomeni, da je KP Jugoslavije imela tudi vpogled v njihovo konkretno operativno dejavnost.

Prvi resnejši konflikt med vodstvom KP Jugoslavije in posameznimi sovjetskimi obveščevalci je znan iz julija 1941

³²⁵ IZDG, f. 18/III.

³²⁶ IZDG, isto, mesečna poročila GŠS, poslana vrhovnemu štabu z dne 31. 7., 30. 9., 30. 11. 1944, 31. 1., 31. 3. in 30. 4. 1945.

³²⁷ IZDG, f. 53/IV/1.

³²⁸ IZDG, f. 53/IV/2.

³²⁹ IZDG, f. 53/III.

³³⁰ IZDG, f. 18/III.

³³¹ Kot op. 157. Prim. še op. 249.

³³² ACKŽKJ, CK KPJ 1944/361.

³³³ PRO, WO 202/276.

³³⁴ PRO, FO 371/44273, R 10212/11/92.

na Hrvaškem ob neuspešni akciji reševanja priprtih komunistov v taborišču Kereštinec. Preboj iz taborišča je bil sicer uspešen, toda begunci so potem, ko niso našli zveze, krenili proti Zagrebu in večinoma padli pod ustaškimi strelji.³³⁵

V zvezi s stilizacijo in pripravo objave razglasa CK KP Hrvaške, ki se je v osnutku razlikoval od razglasa CK KP Jugoslavije s pozivom k vstaji, je v Zagrebu vodja radijske službe kominterne Josip Kopinič samostojno ukrepal in v imenu kominterne angažiral zagrebški mestni komite KP proti CK KP Hrvaške. Mestni komite je nato poskušal zamenjati in obsoditi CK KP Hrvaške in nekateri člani tega foruma so bili pripravljeni celo sprejeti kritike. Posredoval je tudi CK KP Jugoslavije in CK KP Hrvaške je zaradi nebudnosti dobil ukor.³³⁶ Tito je 17. avgusta 1941 sporočil kominterni, da je Kopinič lažno obtožil CK KP Hrvaške izdajstva in provokatorstva in zahteval njegov odpoklic s funkcije.³³⁷ V kontekstu naše problematike je zanimivo, da je Kopinič v svojih depešah kominterni 1. in 8. julija 1941 ne samo obtoževal CK KP Hrvaške, da ne izvaja direktiv, marveč je šefa sovjetske obveščevalne službe za Balkan Ivana Srebrenjaka-Antonova sumničil, da je povezan z gestapom. Andrija Hebrang pa je spet ugovarjal obtožbam Kopiniča, češ da je CK KP Hrvaške povezan z Antonovom, ki da je imel zveze z gestapom.³³⁸

Tito je 17. avgusta 1941 dal direktivo Vladi Popoviću in Radu Končarju, naj v zvezi z Antonovom zaslišijo vse ljudi,³³⁹ v imenu CK KP Jugoslavije pa jima je 4. septembra 1941 sporočil: »V preiskavi o Antonovu še ne bomo sprejeli nobenega sklepa, dokler se ne vidimo tam. Ni točno, da mu je naša Partija delala težave. Moral sem mu prepovedati, da jemlje ljudi iz Partije, ki so v vodstvu in so pomembni za nas, to pa tudi on dobro ve, kaj mu je zgoraj prepovedano. Gre za njegovo nesposobnost, da bi našel ljudi zunaj Partije in je zato hotel spremeniti Partijo v svoj aparat ter je zato rovaril proti vodstvu. O tem je potrebno obširneje govoriti in ne morem Dedu na kratko pojasniti. Njemu je treba dati pomoč, če jo potrebuje, dokler se ta zadeva zgoraj ne razčisti.«³⁴⁰

Poleg radijskih depeš, ki jih je Tito izmenjal s kominternom, so ostale ohranjene tudi nekatere depeše, poslane ali sprejete od »centra« ali direktorja«, tj. vodstva sovjetske obveščevalne službe. Tako je npr. Tito pod psevdonimom Valter 13. septembra 1941 javil »direktorju«, da je izročeno sporočilo in da je Brašić nekje skrit. »Center« je v noči od 16. na 17. december 1941 Staremu, tj. Titu, poslal podatke o dveh depešah, ki ju je bilo treba poslati po prejšnjem vezistu.³⁴¹

Vest o aretaciji Ivana Srebrenjaka-Antonova in Andrije Hebranga je Tito 9. marca 1942 sporočil: Dedu, tj. kominterni. Navedel je, da je o tem poročal Birk (tj. Edvard Kardelj) iz Zagreba in da je Valdes (tj. Josip Kopinič) v nevarnosti. Ded je potem od Starega 25. marca 1942 zahteval podrobnejše pojasnilo o aretaciji Antonova. Tito je še istega dne odgovoril, da je po poročilih iz Zagreba Antonov bil aretiran zunaj svojega stanovanja, v katerem je policija potem aretirala Hebranga. Pred tem je Hebrang ubil enega policista, sebe pa hudo ranil.³⁴²

Tito je 8. aprila 1942 sporočil kominterni: »Valdesa smo preselili v drugo hišo. Te dni naj bi on vzpostavil zvezo z nami. Antonova je izdal njegov človek, ki je bil aretiran v Zemunu. Antonov je verjetno izdal svojo hišo, ker so policisti prišli direktno tja in v vrtu našli zakopano zlato in dolarje. Aparat Antonova ne obstaja več.« To pa je pomenilo, da aparat sovjetske obveščevalne službe za Balkan, ki mu je načeloval Ivan Srebrenjak, ni več deloval.³⁴³

Ivo-Lola Ribar je o teh aretacijah že 3. marca 1942 pisal Mihajlu tj. Blagoju Neškoviću: »Tu je padel Antonov zaradi izdaje po svoji liniji. Sprejmite varnostne ukrepe, če je potrebno. Poleg njega je slučajno – padel tudi naš Fati.«³⁴⁴ Dodal je še: »Stevo Španac«³⁴⁵ (javi mu, da mu je šef padel), mora takoj priti.³⁴⁶ Tito je takoj, že 6. marca 1942, opozoril Kardelja in Ribara: »Hudo nas je prizadela vest, da so padli Fati, Antonov in drugi. Nujno ukrepajte, da se vdor ne širi [...] Prav tako pazite tudi nase, ker ne vem, kako se bo zadržala Ant. žena – Bodite previdni!«³⁴⁷

Ivo-Lola Ribar je 17. marca 1942 poro-

čal Titu: »Tukajšnji vdor še traja. Fati je na Savski cesti, Antonov in njegova žena na ustaškem redarstvu. Pri Fatiju niso našli ničesar, ker mu je uspelo med borbo vse zažgati. Po Antonovini liniji ni ničesar, kar bi kazalo, da govori.« Dodal je, da so ukrenili vse potrebno za varnost Kopiniča in Titove žene.³⁴⁸ (Toda naslednje leto, 18. marca 1943, je po radijski zvezi kominterne Stevo [Ivan Krajačić] sporočil, da je bila Herta Haas aretirana pod imenom Marija Šarić, da pa sin Mišo ni v nevarnosti. Dodal je tudi, da so ukrenili vse za njeno osvoboditev).³⁴⁹ Krajačić je po partijski liniji 11. maja 1942 sporočil, da so ustaši izpustili ženo Antonova (tj. Francko Klinc), ji vrnili 900 dolarjev, zadržali pa zlatnike, in da je vse to uganka.³⁵⁰

»Antonova žena je izpuščena, kako – to se še ni dalo ugotoviti,« je poročal Vlado Popović 16. junija 1942. Kasneje se je pokazalo, da je Antonova izdal njegov sodelavec Slavko Djukić, na ulici pa ga je pokazal ustašem Joca Djaković, član zagrebškega mestnega komiteja, ki je poputil pod ustaškim pritiskom.³⁵¹ Tito je o izpustu Francke Klinc obvestil kominterno 31. avgusta 1942 v smislu omenjenega Krajačićevega sporočila, dodal pa je, da je to zelo nenavadno, saj so pri Anto-

novu vendar našli radijsko postajo, in da iz ustaškega zapora nihče ne pride živ.³⁵² Dejansko je bil Ivan Srebrenjak-Antonov, ki so ga ustaši aretirali 25. februarja 1942, že 17. aprila 1942 ustreljen po izredno hitro končani preiskavi.³⁵³

Vodstvo sovjetske obveščevalne službe je zato vztrajalo pri obnovitvi obveščevalnega aparata, ki je bil razbit z aretacijo Antonova. Tito je 31. oktobra 1942 javil po radijski zvezi v Moskvo: »Za direktorja. Tovariš Stevo je odšel v Zagreb v zvezi z vašo zahtevo, da organizira punkte. On se bo vrnil.«³⁵⁴ Ivan Krajačić pa je okrog 27. novembra 1942 pisal Edvardu Kardelju, da je med njegovim bivanjem pri vrhovnem štabu »prispel ukaz direktorja preko Starega do mene, da je potrebno organizirati poseben aparat ob(veščevalne) služ(be) na ozemlju Jugoslavije in Italije. Sporazumno s tovarišem Starim sem takoj odšel sem.« Krajačić je tudi zapisal:

»Kaj misliš, ali je v Ljubljani primeren človek, ki bi ga lahko poslali na to delo? Menim, da je važna lastnost spretnost in poštenost, kolikor ni člana naše familije, naj bo vsaj dober simpatizer. Moral bi imeti pregled preko vse Slovenije, tj. nekoliko ljudi, ki bi lahko potovali ali prejemali obvestila, tako vojaška kot tudi

³³⁵ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 306–311. V znanstveni literaturi je to vprašanje natanko obdelal Djuro Stanisavljević, *Ustanak u Hrvatskoj 1941–1942*, neobjavljena doktorska disertacija, branjena na Filozofski fakulteti univerze v Beogradu 1967. Avtor je uporabljal tudi javnosti tedaj še nedostopne dokumente, ki so sedaj registrirani v ACKZKJ pod oznakami A₁CK KPJ 1941/147–160, 163, 166, 170–172, 176, A₁CK KPJ 1945/148 itd.

³³⁶ Isto.

³³⁷ ACKZKJ, A₁CK KPJ 1941/172. Dokument CK KPJ, 1941/53, s psevdonimom »Mali« Josipa Kopiniča je v kartoteki arhiva napačno pripisan Borisu Kraigherju. Mala je psevdonim Kopiničeve žene Stele.

³³⁸ Isto, 163, 166.

³³⁹ *Zbornik*, II/2, dok. št. 9, str. 42.

³⁴⁰ *Zbornik*, II/2, dok. št. 14, str. 57.

³⁴¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1941/5, 6.

³⁴² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/38, 51, 52, 54.

³⁴³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/64.

³⁴⁴ Andrija Hebrang.

³⁴⁵ Ivan Krajačić.

³⁴⁶ *Zbornik*, II/3, dok. št. 10; ACKZKJ, CK KPJ 1942/104.

³⁴⁷ *Zbornik*, II/3, dok. št. 20, str. 61.

³⁴⁸ *Zbornik*, II/3, dok. št. 58, str. 167.

³⁴⁹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/43.

³⁵⁰ ACKZKJ, CK KPJ 1942/293.

³⁵¹ *Zbornik*, II/4, dok. št. 182, str. 380, op. 20.

³⁵² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/191.

³⁵³ Slavko F. Odić, *Dosije bez imena*, Zagreb 1961, 58–61.

³⁵⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/256.

politična. Poročila bi bilo treba pošiljati sem ali po dogovoru. Tu je nekako že organiziran takšen aparat, pa mislim, da bi bilo potrebno pošiljati vsa poročila preko tukajšnjega aparata.

Če poročila ne bi mogla prihajati sem drugače kot čez vaš štab, tedaj jih vi pošiljajte ali sem ali v VŠ, samo naznačiti je treba za direktorja prek Steva. Kako je z Italijo? Ali boš lahko nekoga priporočil v Rimu ali v Milanu?³⁵⁵

Edvard Kardelj je v izredno izčrpnem poročilu, z dne 14. decembra 1942 Titu spregovoril tudi o varnostnoobveščevalni službi (VOS) in s ponosom zapisal: »Dejansko je to neke vrste naša GPU.«³⁵⁶ Ta citat je v slovenski izdaji izpuščen, čeprav je že bil objavljen v srbskem izvirniku.³⁵⁷ Pač pa je v slovenskem prevodu objavljeno, kar so v *Zborniku* izpustili, da VOS razpreda svojo mrežo tudi v Italiji. »To smo storili v zvezi s pismom, ki mi ga je poslal Stevo Brko, namreč da zahteva 'direktor' nadaljevanje dela. Stevo je hotel od mene nekega samostojnega človeka. Meni se zdi organizacija takšnega posebnega aparata nepotrebna, ker je naša VOS resnično dosegla višino, kakršno nov Stevin aparat sploh ne bi mogel doseči. Zaradi tega sem ga napotil k vodstvu naše VOS, obenem pa sem govoril s tovariši iz tega vodstva in jim dal nalogo, da svoj aparat razširijo tudi na Italijo,« je poročal Kardelj in dodal: »Že sedaj imamo Italijane, ki dajejo podatke, nekateri pa tudi – bombe. Upamo, da bomo beli gardi uspeli uničiti njeno glavno nado: namreč nado, da jo bodo na kraju podpirali okupatorji, da se obdrži na oblasti, dokler ne pridejo – Angleži ali Amerikanci. Če bomo utrdili naše položaje pri Italijanih, bo na kraju naš posel veliko lažji.«³⁵⁸

V drugem pismu, z dne 17. januarja 1943, je Edvard Kardelj med drugim obvestil Tita, da je dobil navodila za organiziranje obveščevalne službe, po katerih se bo ravnalo vodstvo. VOS je bil direktno vezan na CK KPS, razširil je svojo dejavnost tudi na Primorje in Trst s centrom v Gorici in bil nadrejen obveščevalnemu oddelku glavnega štaba Slovenije. VOS je poslal agente, o tem bo ustno poročal Angelo, tj. Ivan Maček-Matija. »To smo storili na zahtevo 'direktorja', s katerim

smo preko Steve naš center direktno povezali,« je poročal Kardelj. To je bil vsekar sklep zelo velikega pomena. Nad delovanjem VOS je CK KPS vselej imel pregled in usmerjajočo vlogo, kaj takega pa ne bi mogli trditi za poseben sovjetski obveščevalni aparat.³⁵⁹

Ko je vodstvo sovjetske obveščevalne službe, tj. 'direktor', sporočilo, da name-rava poslati letalo na osvobodeno ozemlje v Sloveniji,³⁶⁰ je Edvard Kardelj 15. avgusta 1943 sporočil Francu Leskošku-Luki: »Stvar z direktorjem forsirajte kolikor največ morete. Ali ste poslali javke in drugo, kar je zahteval?«³⁶¹

Za razmere v Italiji, zlasti za protifašizem, se je po liniji kominterne zanimala tudi komunistična partija Italije. Ercoli (Palmiro Togliatti) je npr. naročal začas-nemu sekretarju KP Italije Umbertu Mas-soli-Quintu, naj podrobneje poroča o stavki v tovarni Fiat.³⁶² »Na primorski sektor pošiljamo tovariša s posebnimi nalogami. Poudarjam, da smo preko Deda dobili nujne zahteve, da moramo čim hitreje in v čim večjem obsegu poslati potrebne podatke,« je 9. maja 1942 Edvard Kardelj javil Quintu in citiral depešo kominterne: »Kristofu Ded – Quinto mora dobiti neposredno zvezo z vami, dajati preko Kristofa vsa poročila za direktorja.« Sicer pa je Kardelj Quinta 1. marca 1942 obvestil, da ima direktno zvezo z Dedom, ki se zanima zlasti za informacije o Italiji.³⁶³

Vendar pa so glede sodelovanja s Quintom po navodilih 'direktorja' že prej nastale težave. Kardelj je 18. maja 1942 pisal Titu, da ne ve, kaj naj stori s Quintom: »Ne morem najti drugega imena: to je vse skupaj najbolj navadna malomeščanska podlost! Pomisli: dajemo jim preko 30.000 lir mesečno, pomagamo jim s kadri in vse, kar hoče. A njihova glavna skrb: kleveta proti KPJ, proti CK, proti Tebi, proti CK KPH in CK KP Slov[enije], in to v najbolj odvratnih formah. Poskušali so obdelati kurirja proti naši Partiji, da bi privolil, da odnese Valdesu neko pismo in telegrame proti KPJ za Deda, da pa to skrije pred nami! Ko je kurir to odklonil, so potem odklonili, da dajo podatke Dedu o svojem delu, ker – nimajo zaupanja v KPJ!« Kardelj je predlagal

Titu: »Zahtevaj mandat za sebe, da lahko kontroliraš ali razženeš to malomeščanščino.«³⁶⁴

Tito je slednjič 1. avgusta 1942 sporočil Kardelju, »da Ded daje kontrolo nad njihovim delom nam in da oni za svoje delo odgovarjajo tudi nam in da morajo preko nas sporočati Dedu, kaj delajo. Prav tako morajo polagati Tebi račun, za kaj uporabljajo denar, ki jim ga vi dajete. Ded odobrava naše delo v Istri.«³⁶⁵ Preko KP Jugoslavije so se začele razvijati globoko konspirativne zveze tudi z drugimi komunističnimi partijami: »Ded nas je med drugim vprašal, če lahko dobimo zvezo z Bolgarijo. Poskušaj Ti nekaj doseči preko Beograda. Stori to čimprej in nam sporoči. Mi smo medtem preko Italije ujeli možnost povezovanja s KP Francije,« je avgusta 1942 Kardelj javil Ribaru.³⁶⁶ Tito pa je 9. oktobra 1943 javil Svetozarju Vukmanoviću-Tempu o prihodu funkcionarjev komunistične partije Bolgarije: »Tovariši, ki prihajajo tja in so poslani od Deda, se bodo s Teboj obširno pogovarjali

o vseh vprašanih sodelovanja med nami in sosednimi deželami na Balkanu.«³⁶⁷

CK KPJ je vzdrževal radijsko zvezo s kominternno sprva izključno preko oddajnika v Zagrebu, kar je seveda bilo precej zamudno in nevarno, ker so se kurirji morali prebijati v izredno težavnih okoliščinah. Toda v začetku 1942 je slednjič le bila vzpostavljena direktna radijska zveza med Moskvo in vrhovnim štabom. Zato se je bilo treba dogovoriti o novi valovni dolžini, da oddajnika, prvi pri vrhovnem štabu in drugi v Zagrebu, ne bi motila drug drugega ob sočasnem oddajanju.³⁶⁸

Po aretaciji Antonova in Hebranga je Kopinič obvestil kominternno, ta pa Tita, da ga zaradi Hebrangovega priznanja policija išče in da bo moral v Slovenijo.³⁶⁹ »Za notranjo zvezo izdelajte svojo šifro! Ne motite nas, da v dogovorjenem času delamo s starim punktom,« je 10. marca 1942 kominternna sporočila Titu,³⁷⁰ ki je 26. marca 1942 javil: »Mi smo tukaj ugotovili, da Valdesu dve postaji dajeta pozivne znake. Preverite, za kaj gre.«³⁷¹

³⁵⁵ *Jesen 1942* (kot op. 33), dok. št. 185, str. 471. V tej izdaji je v op. 7 »direktor« napačno dešifriran kot kominterna.

³⁵⁶ *Zbornik*, II/7, dok. št. 24, str. 93.

³⁵⁷ *Jesen 1942*, 565.

³⁵⁸ Isto, 566.

³⁵⁹ ACKZKJ, CK KPJ 1943/49. Del v *Zbornik*, II/ 7, dok. št. 128. V pismu, z dne 29. marca 1942, je Kardelj pisal med drugim o VOS: »U stvari se čitav aparat sastoji iz članova Partije i to naši ne daju nikome iz ruku, niti ikome kontrolo. Izgradjena je iz dva dela: obaveštajna služba i eksekutivni aparat. [...] Taj aparat sigurno danas daleko bolje funkcionira od Ovre ili Gestapoa u Ljubljani.« (*Zbornik*, II/3, dok. št. 99, str. 275). Toda 4. decembra 1942, ko je bil ukazán predah za večje akcije VOS, da ne bi prišlo do okupatorskega »čišćenja Ljubljane«, je Kardelj pisal izvršnemu odboru OF: »Glede splošnega dela OS smo se dogovorili, da bi bilo dobro, če bi kršćanski socialisti in sokoli prevzeli del aparata OS in dodelili za te sektorje po enega človeka kolegiju VOS OF. Mislim, da bo to urejeno.« (*Jesen 1942*, 512.) Treba bi bilo raziskati arhiv VOS za rekonstrukcijo direktiv, ki jih je pošiljal direktor, in za način njihovega izvajanja.

³⁶⁰ Kot op. 115.

³⁶¹ ACKZKJ, CK KPJ 1943/262, izvornik v CK ZKS reg. št. 1680. Srbski prevod, *Zbornik*, II/10, dok. št. 85, str. 211. Prim. tekst k op. 115.

³⁶² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/336, 337.

³⁶³ ACKZKJ, CK KPJ 1943/206.

³⁶⁴ *Zbornik*, II/4, dok. št. 60, str. 137.

³⁶⁵ *Zbornik*, II/5, dok. št. 62, str. 166. Prim. prav tam, dok. št. 87, str. 259, za Titovo sporočilo Sretenu Žujoviću o isti stvari.

³⁶⁶ *Zbornik*, II/5, dok. št. 83, str. 242.

³⁶⁷ *Zbornik*, II/10, dok. št. 172, str. 360.

³⁶⁸ *Zbornik*, II/2, dok. št. 197, št. 201 in št. 202.

³⁶⁹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/340. Hebrangu, ki je bil medtem z zamenjavo ujetnikov izpuščen, je Kardelj 17. januarja 1943 pisal, da ga je Valdes klevetal in da bo treba stvar raziskati (CK KPJ 1943/52).

³⁷⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/39.

³⁷¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1945/53.

Toda zveza vrhovnega štaba s Kardenjem še ni bila vzpostavljena, zato je Tito 24. aprila 1942 javil kominterni: »Prosim, sporočite Valdesu, naj nam da preko vas informacijo o Birku in o potovanju v Zagreb, ker je tu zveza preko kurirja pretrgana zaradi vdora v Sarajevu.«³⁷² Po radijski zvezi kominterne je julija 1942 Valdes (Josip Kopinič) sporočil, da je Fischer (Ivo-Lola Ribar) v Zagrebu, da pa je Birk (Edvard Kardelj) z Rozo pri glavnem štabu Slovenije.³⁷³ Kominterni pa je julija 1942 prenesla sporočilo sovjetskega obveščevalnega funkcionarja, ki se je podpisoval z imenom Ivan: »Zakaj ne vzdržujete direktne radiozveze z Rozo pod pogoji, ki smo vam jih dali v marcu?«³⁷⁴

Julija 1942 se je Kopinič mudil v Sloveniji, toda že pripravljeni 75-letni oddajnik za zvezo s kominterni je samovoljno vzela druga grupa odredov in ga odnesla s seboj na Štajersko.³⁷⁵ Ko so glavni aparat izgubili, iz Kardenjevega sporočila Ribaru v avgustu 1942 zvemo, da so bili nabavljeni kar trije oddajniki z lastno energijo in Kopinič je potem oddajal in sprejemal prek radijske zveze s kominterni kar štirikrat dnevno.³⁷⁶

Po raznih zapletih zaradi italijanske ofenzive je Kardelj 7. oktobra 1942 sporočil Titu, da še ni vzpostavljena zveza z Dedom in da bo spet potrebna pomoč Kopiniča.³⁷⁷ V pismu Kopiniču, z dne 6. novembra 1942, je Kardelj javljal: »Nam je zveza z D[edom] nujno potrebna čimprej. Kajti pomoč z njihove strani, kakršne smo imeli tedaj s Tvojim sodelovanjem, bi nam bila v veliko podporo.« 12. novembra pa je v pripisu poudaril, da je ta zveza »zdaj izredno potrebna, že iz vojaških razlogov. Ne smеш zamuditi niti dneva. Če boš imel pomisleke konspirativne narave, še enkrat naglašam, da vso odgovornost prevzamem jaz.«³⁷⁸ Kopinič je 27. novembra 1942 odgovoril, da pošilja vse potrebno za zvezo s kominterni in da bo prišel le, če ne bodo mogli sami vzpostaviti zveze. Sam je začasno moral nehati z delom, upal pa je, da bo v kratkem spet vse v redu in da bo lahko poslal naprej Kardenjeva sporočila.³⁷⁹

Kardelj je 26. februarja 1943 javil Kopiniču, da so tehnične zveze s kominterni dobre in da je dobil iz Moskve sporočilo,

da je Kopiniču javljeno, naj mu pošlje rusko šifro. Težave so bile tudi pri zvezi s Titom, ker v Sloveniji niso imeli ustrezne šifre v ta namen. »Vtis imam, da je Ded nekaj časa (zaradi nepravilne šifre) dvolil v nas. Sporoči mu, da si imel stik z nami in da je vse v redu. Dobro bi bilo, da se tudi med seboj direktno povežemo,« je menil Kardelj in spraševal: »Ali Ti nas slišiš, ko se pogovarjamo z D[edom]? Če slišiš, potem bi bilo precej lahko.«³⁸⁰ Vrsta sporočil, izmenjanih med CK KP Slovenije in CK KP Jugoslavije oz. vrhovnim štabom, je dotlej po radijskih zvezah šla preko Moskve, kjer so seveda imeli popoln vpogled v to radijsko komuniciranje, včasih pa so se tudi vmešali in komentirali, kot npr. ob razglasitvi Tomšičeve brigade za prvo proletarsko brigado.³⁸¹ Šifre za radijsko komuniciranje so bile večkrat menjane; poslane so bile Edvardu Kardenlju-Birku, Francu Leskošku-Luki, sovjetska obveščevalka Tanja Šilović pa je šifro svoj čas poslala tudi Borisu Kidriču-Petru.³⁸² Tanja je 9. novembra 1943 (z malenkostno zamudo) sporočila čestitke direktorja ob 26. obletnici oktobrske revolucije.³⁸³

Iz Moskve so prihajale tudi obveščevalne direktive o metodah dela, npr., da je treba od ujetih vojakov zvedeti čim več o številčnem stanju, sestavi, dislokaciji in vojnih akcijah.³⁸⁴ Direktor je npr. 27. oktobra 1943 poslal sporočilo o lokaciji nemških divizij v Jugoslaviji.³⁸⁵ Toda ko je 9. novembra 1943 preko Georgijeva prišla informacija za Walterja, tj. Tita, o nemškem špijonu pri vrhovnem štabu, njegovim zvezi in paroli, je naslednjega dne Tito odgovoril, da je to poskus nemške obveščevalne službe, da odvrne pozornost in svoje nasprotnike spelje na napačno sled. »Slučaj nemškega obveščevalca Ota nam je dobro znan. V našem štabu ni tega agenta,« je javil Tito.³⁸⁶ Po radijski zvezi s kominterni je 17. novembra 1943 prišlo tudi obvestilo, da se pripravlja nemška ofenziva v Sloveniji.³⁸⁷

O prihodu sovjetskih obveščevalcev, ki so jih nekateri šteli za sovjetsko misijo, o opozorilih, da se pripravlja nemški desant na vrhovni štab, je bil govor že prej.³⁸⁸ Po razpustu kominterne je radijska zveza z Dedom, tj. kominterni, pod

tem imenom normalno delovala vse do 21. februarja 1944, ko je Ded sporočil, da bodo v bodoče depeše prihajale s podpisom Ivan.³⁸⁹ Vest o prihodu sovjetske vojaške misije v Bosanski Petrovac je Tito 23. februarja 1944 zato že sporočil Ivanu.³⁹⁰ Na prošnjo, poslano preko sovjetske vojaške misije, je Ivan 3. marca 1944 odgovoril, da bodo jugoslovanski partizani dobili maksimalno možno pomoč.³⁹¹ Toda 29. februarja 1944 je bilo poslano tudi vprašanje, ali je res možno, kot so sporočili iz Bolgarije, da bi preko Tita lahko dobili material od Angležev?³⁹² Kmalu po prihodu sovjetske vojaške misije je ta zveza, vzdrževana v najtežjih okoliščinah, prenehala, za 1944 je v arhivu CK ZKJ ohranjenih komaj 65 depeš, na vse nadaljnje, vsekakor veliko bolj intenzivne zveze, pa spričo pomanjkanja virov pada skoraj neprediren mrak.

Sovjetska vojaška misija je prišla na osvobodeno ozemlje v vrhovni štab v Drvar preko Bosanskega Petrovca, kjer so 23. februarja 1944 pristala britanska jadralna letala. Prvotni načrt, da Britanci sovjetsko misijo prepeljejo z letali na letališče v Glamoč, so prekrizali Nemci z okupacijo tega področja. Ti razlogi za zakasnitev odhoda misije so bili sprejeti s skepsjo.³⁹³

Na čelu sovjetske misije je bil generalmajor Nikolaj Vasiljevič Kornjejev, njegov namestnik pa generalmajor Gorškov. Ob evakuaciji dela vrhovnega štaba v Bari po desantu na Drvar je 5. junija 1944 nepričakovano (za Britance) general Kornjejev odletel v Moskvo. Po britanskih ocenah so bili odnosi sovjetske misije z zavezniškimi misijami »korektni in pristrčni«, izmenjava informacij živahna in vsestranska, tako da je britanska misija menila, da je od Rusov dobila več informacij, kot pa jim jih je dala sama.³⁹⁴

Britanci so opazili, da Rusi na vse mogoče načine laskajo partizanom: »Najbolj nenavadne in muhaste zahteve partizanov so vselej uslišane.« Pošiljali so jim prikupne nove uniforme, bleščeče brzo-strelke, partizanom so prepuščali vse aranžmaje za pristanke letal, za razliko od Britancev.

»Kakršnikoli bi že mogli biti končni ruski cilji v Jugoslaviji, je težko kakorkoli kar mračno tolmačiti dejavnosti članov njihovih vojaških misij, katerih vedenje je brez sprememb kazalo, da je korektno. Z druge strani ni dvoma, da si Rusi, ki so prišli kasneje, prizadevajo nadoknaditi izgubljeni čas in ne izpustijo nobene pri-
ložnosti, da se napravijo prijetne partiza-

³⁷² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/81.

³⁷³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/157.

³⁷⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/164.

³⁷⁵ Zbornik, II/5, dok. št. 27 in 29. Prim. Dokumenti, II, 11, 300, 308, 309, 316, 318, 356, 367, 369, 384, 386 in 388 za dejavnost Kopiniča 1942. leta.

³⁷⁶ Zbornik, II/5, dok. št. 83, str. 233, dok. št. 88, str. 260 Dokumenti, III, 58.

³⁷⁷ Jesen 1942, 25. Prim. Tom – Lasič Vida, 99 d: radiotehnika v slovenskem osvobodilnem boju, Ljubljana, 1977.

³⁷⁸ Isto, 237, 243.

³⁷⁹ Isto, 469–470.

³⁸⁰ ACKZKJ, CK KPJ 1943/120.

³⁸¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/161, 162, 163, 164, 165, 173, 214, 226.

³⁸² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/23; Zbornik, II/11, dok. št. 160; CK KPJ 1944/171. Prim še CK KPJ – KI 1942/6 za program zvez in šifer.

³⁸³ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/257.

³⁸⁴ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1942/78.

³⁸⁵ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/332.

³⁸⁶ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/358, 360.

³⁸⁷ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1943/370.

³⁸⁸ Glej tekst k opombam 114–117, 187–188.

³⁸⁹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/24.

³⁹⁰ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/29.

³⁹¹ ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/38.

³⁹² ACKZKJ, CK KPJ – KI 1944/34.

³⁹³ F. W. Deakin, n. d., 300–302.

³⁹⁴ PRO, FO 371/44332, R 16070/92.

nom,« beremo v britanskem memorandumu z dne 29. septembra 1944.

Navedeni so bili tudi člani sovjetske vojaške misije v Sloveniji, polkovnik Patrahalec pri glavnem štabu, podpolkovnik Ribačenko in kapetan Lukanov (dejansko Moloskovski) pri štabu devetega korpusa na Primorskem, pri štabu četrte operativne cone na Štajerskem pa podpolkovnik Bogomolov; slednjemu sta bila dodeljena polkovnik Primus (dejansko dr. Aleš Bebler-Primož), ki je perfektno govoril več jezikov in prinesel s seboj radijsko postajo. Ker je Bogomolov zatrjeval, da Primož dela zanj, so Britanci sklepali, da je možna zveza te misije z rusko in jugoslovansko komunistično penetracijo v Avstrijo.³⁹⁵

Po britanskih virih je sovjetska vojaška misija na Visu omahovala med udobjem in željo, da bi bila v bližini Tita, ki se je s svojim štabom spet nastanil v pečini. Zato se je sprva nastanila v neudobnem šotoru blizu pečine. Ko pa je uvidela, da s tem ni nič pridobila, je sledila Macleanovemu zgledu in se prese-lila v vilo.³⁹⁶

Sovjetska vojaška misija za Slovenijo je 5. marca 1944 odšla iz vrhovnega štaba in po poročilu politkomisarja glavnega štaba Slovenije prispela v Metliko 17. marca 1944.³⁹⁷ Polkovnik Nikolaj Patrahalec je bil šef te misije od 18. marca do 25. decembra 1944, akreditiran pri glavnem štabu Slovenije.³⁹⁸

Edvard Kardelj je 24. marca 1944 naročil Francu Leskošku-Luki, naj v vseh slovenskih časopisih napišejo uvodnike o prihodu sovjetske vojaške delegacije.³⁹⁹ V pismu komandantu Francu Rozmanu in politkomisarju Borisu Kraigherju, z dne 27. marca 1944, je naročil: »Pozdravite Ruse.«⁴⁰⁰ Istega dne je Kardelj med drugim dal naslednjo direktivo CK KP Slovenije: »Dobro izkoristite prisotnost sovjetske delegacije za razbijanje bele garde in zlasti kolebljivosti. Pomagajte Rusom v vseh njihovih potrebah in na vseh področjih, potem boste nedvomno laže od njih dobili tudi materialno pomoč, ki bo brez dvoma znatna.« Kardelj je navajal svoje pogovore s podpolkovnikom Borisom Bogomolovom, priporočal večjo uporabo tehnike in več iznajdljivosti.⁴⁰¹

Boris Kidrič pa je 29. marca 1944 odgovoril: »Sovjetsko delegacijo smo dostojno sprejeli, prav tako angleškega podpolkovnika Moora in Jonesovega naslednika oz. namestnika kapetana Budvina [dejansko Goodwina]. Vsi skupaj izgledajo z našo atmosfero zelo zadovoljni.«⁴⁰² Pozornost zbuja izraz »delegacija« in ne misija.

Med drugimi naročili za sovjetsko pomoč je zakonodajni odbor SNOS prosil za sovjetske zakone, zlasti za kazenski zakonik in zakon o kolhozih, vendar ni znano, ali je to tudi dobil.⁴⁰³ Raziskati bo treba, v okviru omejenih možnosti virov, kolikšna sovjetska pomoč je prišla v Slovenijo. Kaže, da je levji delež pomoči prispel od zahodnih zaveznikov. Podpolkovnik Moore je npr. 14. februarja 1945 poročal, da od začetka decembra 1944 Rusi niso poslali nobene pomoči, morda zaradi slabega vremena.⁴⁰⁴

Podpolkovnik Moore je med drugim zapisal: »Partizani so storili vse, da bi prisluškovali mojim pogovorom s Patrahalcem, ki je imel zelo realističen pogled na partizanske vojaške sposobnosti in dosežke. Zlasti je bil vse prej kot zadovoljen s partizansko dejavnostjo proti železnicam in z njihovo obveščevalno službo.« Patrahalec je Mooru celo rekel, »da želi, da bi lahko postavil svojo lastno obveščevalno mrežo, namignil pa je, da Slovenci tega ne bi dovolili.« Kasneje bomo videli, da to ni bilo res. Podpolkovnik Moore je zvedel, da je v Moskvi delovala posebna obveščevalna šola s poukom v srbohrvaščini in da je 25. januarja 1945 pričela tudi s poukom v slovenščini.

»Podpolkovnik Bogomolov, odpoklican iz četrte cone, da bi prevzel sovjetsko misijo pri glavnem štabu Slovenije, je bil manj ustrežljiv, vendar pa očitno nezadovoljen z obveščevalno službo in brez iluzij,« je poročal podpolkovnik Moore.⁴⁰⁵

Ameriški major Franklin A. Lindsay je v izjemi omenjenem poročilu poudaril, da je vse ruske interese na Štajerskem urejal en sam ruski oficir in da je bilo tam vse preveč zavezniškega osebja. »Vseh sedem mesecev so bili naši odnosi s podpolkovnikom Bogomolovom kar najboljši. Mi nimamo nobenih dokazov, da bi bil on pobudnik katerekoli naših težav, ki smo jih

imeli s partizani, in ne verjamem, da bi tajno navdihoval katerokoli teh težav,« je zapisal major Lindsay.⁴⁰⁶

Britanski major A. G. Wood je oktobra 1944 po svoji vrnitvi (odpotoval je že v noči od 9. na 10. september 1944 z letališča pri Nadlesku na Notranjskem) poročal, da je bil pri devetem korpusu na Primorskem enak postopek z rusko in britansko misijo, da so prej kot drugi dobili najboljše možno hrano in nastanitev.

»Ruski podpolkovnik Ribačenkovi [prav: Ribačenko] se je v pogovorih z menoj nagibal k norčevanju iz partizanov. Ne mislim, da je dobil kaj več vojnih informacij kot jaz, ki so bile, kar se vojaških stvari tiče, ničeve. Vsi partizanski oficirji lahko, ne da bi trenili z očesom, obljubijo, da bodo nekaj storili, dejansko pa ne ukrenejo ničesar,« je pisal major Wood.⁴⁰⁷

Britanski kapetan H. J. Gibb je verjetno imel določen vpogled v kanale obveščevalnega oddelka pri štabu devetega korpusa, kajti 26. februarja 1945 je zapisal: »Ker ruski polkovnik dobiva obveščevalna poročila s področja, ki ne prihajajo po normalnih kanalih devetega korpusa, je pošteno sklepanje, da ima svoje lastne kontakte, in verjetno je, da se na deveti korpus gleda kot na predstražo za kontakte in dejavnosti v Severni Italiji.«⁴⁰⁸

V poročilu, z dne 10. marca 1945, pa je kapetan Gibb zapisal: »Vpliv ruske

misije narašča. Šef Ribačenko se svobodno giblje med štabom, medtem ko člani britanske misije dobe samo formalne intervjuje po dogovoru.« Člani zavezniških misij so se do novembra 1944 v mučni francoščini sporazumevali s kapetanom Luganovom in so ga šele v Cerknem po naključju zalotili, ko se je v tekoči italijanščini pogovarjal z garibaldinci.⁴⁰⁹ V resnici je to bil Fjodor Moloskovski, ki se je ukvarjal izključno z obveščevalnim delom in razpredal svojo mrežo na področju Trsta, Gorice in Severne Italije. Agente, ki so prišli iz Sovjetske zveze, je pošiljal v Italijo, Francijo in Španijo, obveščevalce pa je rekrutiral iz garibaldinskih enot.⁴¹⁰

Že 5. maja 1944 je Edvard Kardelj pisal politkomisarju glavnega štaba Slovenije Borisu Kraigherju, ne da bi omenjal ime in priimek (Mateo Bianchi-Vittorio), da prihaja italijanski tovariš, ki bo popravil neumnosti Quinta, tj. Umberta Massole. »Pri glavnem štabu ga ne držite in sploh ne dopustite, da bi zvedele zanj tuje misije,« je naročal Kardelj.⁴¹¹ Ne da bi se pri tem spuščali v zapleteno problematiko razlik in sporov s predstavniki KP Italije v tistem času zaradi obmejnih in drugih problemov, kaže v kontekstu naše problematike opozoriti, da je Vittorio v pismu Togliattiju, z dne 17. septembra 1944, zapisal: »Poslan sem bil s centra, da likvidiram celo serijo problemov, ki so nastali med našimi slovenskimi tovariši.« Po kas-

³⁹⁵ Isto.

³⁹⁶ PRO, FO 371/44259, R 1047/92.

³⁹⁷ M. Mikuž, *Pregled*, IV, 7.

³⁹⁸ *Zbornik*, VI/16, str. 585, op. 7. *Zbornik*, II/12, dok. št. 91, op. 2 napačno piše »Petrohajcev.«

³⁹⁹ *Zbornik*, II/12, dok. št. 185.

⁴⁰⁰ *Zbornik*, II/12, dok. št. 197.

⁴⁰¹ ACKZKJ, CK KPJ 1944/113.

⁴⁰² ACKZKJ, CK KPJ 1944/119.

⁴⁰³ IZDG, f. 18/III, poročilo GŠS št. 5, z dne 1. 9. 1944, za avgust 1944.

⁴⁰⁴ Kot op. 166. »Ekstenzivna zavezniška pomoč slovenskim partizanom ni bila niti enkrat omenjena,« je ugotovil podpolkovnik Moore. Prim. še tekst k op. 245–252.

⁴⁰⁵ Isto.

⁴⁰⁶ Kot op. 157.

⁴⁰⁷ PRO, WO 202/276.

⁴⁰⁸ Isto. Glavna kurirka sovjetske misije je bila prej kurirka Lidije Šentjunc in na njeni javki v Trstu se je zbirala vsa pošta za sovjetsko misijo. – RSNZ 301-87/ZA, Elaborat o sovjetski obveščevalni službi, str. 30, 103.

⁴⁰⁹ Isto.

⁴¹⁰ RSNZ 301-87/ZA, Elaborat, 26.

⁴¹¹ IZDG, f. 15/II/2.

nejših izsledkih je Vittorio v Trstu delal za sovjetsko misijo, prihajal pa je tudi k njej v deveti korpus.⁴¹²

Čeprav je na voljo le malo dokumentov, lahko sklepamo, da je bil zlasti po osvoboditvi Beograda privilegirani položaj sovjetskih misij posledica političnih odločitev na vrhu, za katerih analizo ni na voljo vseh in dovolj zanesljivih elementov. Tako je npr. maršal Tito 7. decembra 1944 ukazal glavnemu štabu Makedonije, naj dajo predstavniku sovjetske misije ne samo točno številčno stanje, marveč tudi pregled kadrov s karakteristikami.⁴¹³

Posebej bo, koliko to sploh douščajo ohranjeni viri, treba raziskati vpliv sovjetske vojaške misije oziroma sovjetskih inštruktorjev specialistov na delovanje in razvoj jugoslovanske obveščevalne službe. Znano je, da je reorganizacijo obveščevalne službe, izvršeno maja 1944 z ustanovitvijo oddelka za zaščito naroda OZNE, predlagala sovjetska vojaška misija.⁴¹⁴ V Kardeljevem pismu, z dne 5. maja 1944, Francu Leskošku-Luki beremo: »Mi smo tu vprašanje borbe proti peti koloni postavili precej – rekel bi – bistveno drugače, kot smo to naredili mi v Sloveniji. Ta sektor je izločen iz poverjenišтва za notranje zadeve in bo podrejen poverjeništvu narodne obrambe ter bo v splošnem ostal v okviru naše vojaške organizacije. Razloge bo zvedel Matija ustno, ko pride sem. [...] Imeli boste morda nekaj formalnih težav pri ponovnem menjanju mreže, toda ne da se pomagati. Izvršite potrebne priprave v [izvršnem] O[dboru]. itd. še pred Matijevim povratkom,« je naročal Kardelj in sporočil, da bo Ivan Maček ostal pri OZNI in ne bo mogel obenem biti načelnik odseka za notranje zadeve. »Vse te stvari so sedaj končno oformljene in se ne bodo bistveno menjale v toku vojne in bodo obvezno v vseh pokrajinah enako organizirane,« je sporočal Edvard Kardelj.⁴¹⁵

Sklepamo lahko, da je premeščanje tega aparata v vojsko narekovala ne samo težnja k centralizaciji in poenotenju, marveč tudi preventivni dolgoročni ukrepi zaradi možnih zapletov neposredno po koncu vojne. Zanimivo je, da so v ohranjenih dokumentih obveščevalnega oddelka glavnega štaba Slovenije sovjetski oficirji dosledno naslovljeni z »gospod«. Tako

npr. zvemo, da sta gospod podpolkovnik Ivan Petrovič Ribačenko in gospod mlajši poročnik Leonid Sergejevič Mihajlovič v noči od 5. na 6. junij 1944 s padalom pristala na ozemlju sedmega korpusa, namenjena v štab devetega korpusa na Primorskem. Gospod polkovnik Patrahalcev je šel poročat v Moskvo 20. oktobra 1944, gospod podpolkovnik Bogomolov pa je konec decembra 1944 zaradi odhoda Patrahalceva postal novi šef sovjetske vojne misije pri glavnem štabu Slovenije.⁴¹⁶

Iz nedatiranega dopisa obveščevalnega oddelka glavnega štaba Slovenije (verjetno v decembru 1944) gospodu podpolkovniku Bogomolovu razberemo zadrego partizanskih obveščevalcev, ko jim je Bogomolov ponudil denar: »Naša obveščevalna služba praviloma doslej ni rabila denarja za zbiranje obveščevalnih podatkov. Radi tega je težko staviti zahteve po vsoti denarja, ker pač ne vem, koliko se ga bo rabilo,« je pisal načelnik tega oddelka in predlagal mesečno po 150.000 lir, 100.000 mark in 1.200 dolarjev. Večina te vsote bi šla v četrto operativno cono na Štajersko, tj. 80.000 mark in 500 dolarjev, za deveti korpus 100.000 lir in 500 dolarjev, za obveščevalni oddelek glavnega štaba pa 20.000 mark, 50.000 lir in 200 dolarjev. Žal ni dokumentacije, ali je ta ponudba bila realizirana.⁴¹⁷ Znano pa je, da je polkovnik Patrahalcev odnesel s seboj v Moskvo okrog tisoč metrov filmskega traku s posnetki slovenskih partizanov, ki ga je posnel Čoro Škodlar.⁴¹⁸

O drugih podatkih o delovanju sovjetske misije ni na voljo virov iz prve roke, nastalih sočasno. Raziskovalec se mora zato opreti na rezultate povojne rekonstrukcije delovanja teh misij, nastale po sporu z informbirojem, zasnovane na izjavah, spominih in zaslišanjih in brez navedenja virov. V elaboratu o sovjetski obveščevalni službi in delovanju sovjetskih misij Uprave državne varnosti za Slovenijo je uvodoma rečeno:

»V prvi fazi svojega obveščevalnega dela so vrbovali predvsem naše partizane, ki so že bili obveščevalci, in ti so istočasno delali za našo in sovjetsko obveščevalno službo. V drugi fazi pa so te ljudi izključno uporabljali samo za svojo obveščevalno službo. Poleg bivših naših obveščevalcev

so vrbovali celo vrsto partizanov, zlasti radiotelegrafistov, ki so prihajali iz kurza pri Glavnem štabu Slovenije, in jih s primerno inštruktažo vzgojili za agente. Pri organiziranju te mreže sta Glavni štab Slovenije in Centralni komite KP Slovenije v kadrovskem pogledu nudila vso pomoč.⁴¹⁹

V okviru sovjetske vojaške misije v Sloveniji je delovala tudi tako imenovana »civilna misija«, na čelu z majorjem Viktorjem Berezinom, v njej je bila tudi Tanja Šilović, židinja, vdova dr. Keršovanija; njen oče in sestra sta tedaj še živela v Zagrebu. Izredno zakonspirirana naloga te misije je bila nadzorovati slovenske funkcionarje, podrejeni pa so ji bili tudi vsi politični emigranti, ki so odhajali prek Slovenije v Avstrijo in Italijo. Kapetan Viktor Berezin je odšel marca 1945. O njegovem nasledniku, nekem kapetanu, ni bilo mogoče ugotoviti niti priimka in imena. Berezin se je zanimal, kdo so člani komunistične partije, kaj se pogovarjajo, kakšne karakteristike imajo, zlasti pa se je zanimal za Borisa Kidriča, Franca Leskoška in Herto Haas. Ugotovljen je bil le

en primer snubljenja, angažiranja za njegovo službo: gospodinja, pri kateri je stanoval.⁴²⁰

Polkovnik Patrahalec je imel zelo dobre zveze s komandantom glavnega štaba Slovenije Francetom Rozmanom-Stanetom. Poznala sta se še iz Španije iz časa državljanske vojne. Podpolkovnik Boris Bogomolov je bil po ocenah tega elaborata ženskar, sebičen, neodkrit, zahrbtn in nepriljubljen. Pozimi 1944/1945 je vzdrževal zveze z garibaldinskimi enotami preko Giorgia Iakseticha in funkcionarjev teh brigad. Po njegovem nalogu so partizanski obveščevalci likvidirali dva Avstrijca in enega Holandca (ne ve se koga in zakaj), ki so prosili, naj jih preko Italije pošljejo k Angležem.⁴²¹

V devetem korpusu na Primorskem je bil šef sovjetske misije podpolkovnik Ivan Petrovič Ribačenko, njegov namestnik pa kapetan in kasneje major Fedor Moloskovski, ki je izključno sam pridobival agente in vodil ofenzivno sovjetsko obveščevalno mrežo na sektorju Trst, Gorica in Severna Italija. Kolikor se je moglo po vojni ugotoviti, se podpolkovnik Riba-

⁴¹² ACKZKJ, CK KPJ 1944/319; RSNZ 301-87/ZA, Elaborat, 31. M. Mikuž, *Pregled*, IV, 424 navaja, da se je kominterna posebej pri podpolkovniku Ribačenu zanimala za Marinkove pogovore z Vittorijem in da se je Ribačenko zanimal za Kardeljevo pismo Vittoriju. Prim. št. 179, 180, 138, 154, 398–443.

⁴¹³ VII, k. 29, reg. št. 9–6/2.

⁴¹⁴ kot op. 410, str. 4. Prim. memoare Shterju A t a n a s o v, *Pod znameto na partijata*, Sofia, 1963.

⁴¹⁵ Kot op. 184.

⁴¹⁶ IZDG, f. 18/III, mesečna poročila GŠS za junij, oktober in december 1944.

⁴¹⁷ IZDG, f. 53/IV/1.

⁴¹⁸ M. Mikuž, *Pregled*, IV, 191.

⁴¹⁹ Kot op. 410, uvod. V nepodpisani rekonstrukciji v srbohrvaščini, datirani s 6. 9. 1950 v Sarajevu, beremo: »Potpukovnik Bogomolov kao i ranije pukovnik Patrahalec radili su na sledeći način: čitav CK Slovenije imao je zadatak da pronalazi pogodne ljude, bilo na neoslobodjenoj teritoriji, ili na oslobodjenoj, po vojnim jedinicama i ostalim ustanovama, koji bi se mogli vrbovati, bilo da se ubace u inostranstvo, prvenstveno u Italiju i Austriju, ili bilo da se ostavljaju po štabovima, ili da se zadrže na neoslobodjenoj teritoriji.«

⁴²⁰ Isto, III, 18–20, 39.

⁴²¹ Isto, 13, 15, 37. V omenjeni rekonstrukciji (Sarajevo, 6. 9. 1950) je trditev, da je komandant Franc Rozman-Stane izbrane kandidate za sovjetsko obveščevalno službo pošiljal Bogomolovu, ki je potem odločal, koga rekrutira ali ne. Toda do Rozmanove smrti je bil šef sovjetske misije pri GŠS polkovnik Patrahalec, podpolkovnik Bogomolov pa je bil tedaj v štabu četrte operativne cone na Štajerskem.

⁴²² Isto, IV, 40.

⁴²³ Isto, 99.

⁴²⁴ Isto, 4.

⁴²⁵ Isto, 8, 29.

⁴²⁶ Isto, 4–5.

⁴²⁷ Isto, 23, 39.

⁴²⁸ Isto, rekonstrukcija Sarajevo, 6. 9. 1950.

⁴²⁹ Isto, izjava Lovra Kleindiensta 17. 5. 1949.

⁴³⁰ *Zbornik*, VI/19, dok. št. 52, str. 329.

čenko ni neposredno ukvarjal z obveščevalnim delom, bil pa je obveščen o vsem delu svojega namestnika Moloskovskega. »Njegovo obveščevalno delovanje srečujemo le v kombinacijah s Lidijo Šentjuro v Severni Italiji,« je rečeno v elaboratu.⁴²²

Glavni štab Slovenije je decembra 1944 dal na razpolago za potrebe izključno sovjetske obveščevalne službe obveščevalni center na Pohorju »Milan« pod vodstvom Staneta Terčaka.⁴²³ Sovjetska vojaška misija je bila zelo tesno povezana z obveščevalnim oddelkom glavnega štaba. Ni dobivala samo poročil (dobršen del sta jih dobivali tudi britanska in ameriška misija), marveč je poznala tudi partizansko agenturno mrežo in vire. Šef sovjetske misije je bil v zelo dobrih odnosih z vsemi načelniki obveščevalnega oddelka pri glavnem štabu Slovenije.⁴²⁴ Preko sovjetske misije so prihajali tudi sovjetski obveščevalci, npr. oktobra 1944 dva italijanska oficirja Angelo in Vittorio, bivša sovjetska vojna ujetnika, ki ju je za obveščevalno delo izbral Palmiro Togliatti in sta v Sovjetski zvezi absolvirala obveščevalni tečaj.⁴²⁵ Tanja Šilović je imela vpogled v vse ukrepe oddelka za agenturno službo pri obveščevalnem oddelku, dobila pa je tudi vse zapisnike zaslišanj vojnih ujetnikov.⁴²⁶

Majorja Ivan Žavaronkov in Saša Sarakuomov-Škrjanček sta delovala kot sovjetska obveščevalca za obdelavo in spremljanje britanske in ameriške misije. Zelo dolge depeše sta pošiljala pod lastno šifro. Trdi se, da sta živela zelo nesolidno (brez bližje oznake). Pri obdelavi zvezniških misij jima je pomagal zvezni oficir podpolkovnik Boris Čižmek-Bor.⁴²⁷

Kolikor se je po vojni ob sporu z informbirojem moglo ugotoviti, je v sovjetskih vojaških misijah bilo 34 sovjetskih državljanov, pomagalo pa jim je 49 jugoslovanskih obveščevalcev in 36 članov jugoslovanskega tehničnega osebja. Ugotovljenih je bilo 25 agentov s končanim obveščevalnim tečajem, 23 brez tečaja in 13 radiotelegrafistov, skupaj torej 61. Od teh je bilo 44 v akciji, 17 pa ne. Po vojni je po tedaj zbranih ugotovitvah 11 agentov še bilo povezanih s sovjetsko službo, 22 agentov pa so pridobili za sodelovanje z UDB-o kot dvojne agente.⁴²⁸

Šef sovjetske misije pri štabu devetega korpusa podpolkovnik Ribačenko je bil po izjavi partizanskega obveščevalca v dobrih odnosih z načelnikom izpostave OZNE na Primorskem v Gornji Tribuši polkovnikom Mirom Percem-Maksom. Udeleževal se je vseh zaslišanj važnejših oseb, ujetnikov in zapornikov. Ribačenko je o pomembnejših pogovorih, ki jih je imel s člani zavezniških misij, obveščal politkomisarja korpusa Viktorja Avblja in polkovnika Mira Perca. Svojim nadrejenim je priporočal, naj Rusi pošiljajo na Primorsko vsaj toliko pomoči kot Britanci in Američani. Odgovori pa so bili izmika-joči, češ, naj se o tem sporazumejo z vrhovnim štabom narodnoosvobodilne vojske ali podobno. »Moje stališče v misiji je bilo zelo težko, ker me je Fjodor sumničil, da delam za OZNO, in je v tem smislu začel vplivati tudi na Ribačenka,« je po vojni izjavil Lovro Kleindienst, ki je bil dodeljen sovjetski misiji.⁴²⁹

Po prihodu enot sovjetske armade v Prekmurje je glavni štab Slovenije 10. aprila 1945 ukazal štabu četrte operativne cone, ta pa podrejenim enotam, naj se takoj formirajo posebni vodi v nemških uniformah z najboljšimi borci, ki bodo lovili izključno nemške vojake za potrebe obveščevalne službe.⁴³⁰ Skratka sodelovanja partizanskih obveščevalnih organov s sovjetsko vojaško misijo in sovjetskimi obveščevalci je bilo kar najtesnejše, pri čemer so sovjetski obveščevalci večkrat imeli vodilno vlogo in so vedeli marsikaj, kar obveščevalne službe kljub sodelovanju običajno trdovratno in ljubosumno skrivajo zase.

»Smatrali smo jih kot instruktorje, ki naj bi nudili vso pomoč pri nadaljnjem razvijanju NOV. Kot taki so imeli vse legalne možnosti seznaniti se preko glavnega štaba Slovenije za ves ustroj in funkcioniranje naše NOV, kakor tudi podrobno se seznaniti z organizacijo naše obveščevalne službe. Tako so legalno prišli do vojno-obveščevalnih podatkov, ki so jim bili potrebni,« ugotavlja omenjeni elaborat. Ali so in v kakšnem obsegu naši obveščevalci res že med vojno nadzorovali tudi delo sovjetskih misij in obveščevalcev, tega na podlagi dosegljivih virov ni moč ugotoviti.

a) *Tiskani viri*. Za našo tematiko je vsekakor zelo pomembna monumentalna zbirka partizanskih in deloma tudi tujih virov, ki jih še vedno objavlja Vojnogodovinski (Vojnoistorijski) inštitut v svoji ediciji *Zbornik dokumenata i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, zlasti Tom II z dokumenti vrhovnega štaba oziroma slovenska izdaja Zbornika ob sodelovanju Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Tom VI za boje v Sloveniji *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov*. Vendar raziskave zelo otežuje pomanjkanje predmetnega registra, pa tudi register oseb ni vselej popoln in zanesljiv. Vrh tega so nekateri dokumenti samo delno objavljeni in bi bilo treba priskrbeti originale v arhivih.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjige 1, 2, 3, 4, Ljubljana 1962, 1964, 1966, 1968, prinašajo v slovenskem prevodu marsikak dokument, ki je že objavljen v omenjenem zborniku, vendar ta edicija žal še ni dokončana in je prav tako brez predmetnega registra. *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, Ljubljana 1963, je dragocen zbornik virov prve roke, vendar se spričo izpuščanj delov dokumentov raziskovalec le mora za to problematiko zateči k izvirnim dokumentom v arhivih.

1941–1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, 25 knjig, Beograd 1975, žal brez registrov, utegne vsebovati kak zanimiv drobec za našo problematiko, vendar pregled pravkar dospele zbirke spričo razpoložljivega časa ni bil možen, ker bi bil preveč zamuden.

Vladimir Dedijer, *Dnevnik, I–III*, Beograd 1970, objavlja vrsto zanimivih nadorbnosti o problematiki tujih, predvsem zavezniških misij.

Samo Amerikanci so doslej objavili diplomatske dokumente za vojno obdobje: *Foreign Relations of the United States*, Washington, DC. Department of State. Nedavno izdana korespondenca Churchill–Roosevelt pri nas še ni na razpolago: *Roosevelt and Churchill, Their Secret Wartime Correspondence*, edited by Francis L. Loewenheim, Harold D. Langley, Manfred Jonas, London 1975.

Mnogi zavezniški oficirji in obveščevalci so kmalu po končani drugi svetovni vojni začeli objavljati svoje spomine. Slovencem dobro znani major William Jones, *Twelve months with Tito's Partisans*, Bedford 1946, je zapustil v Public Record Officeu ohranjen obširnejši rokopis teh objavljenih spominov (W O 202/233). Basil Davidson, *Partisan Picture*, Bedford 1946, levo usmerjeni britanski publicist, je pisal o svojih doživetjih v Sremu. Šef skupne angloameriške misije pri vrhovnem štabu Fitzroy Maclean je napisal zelo znani knjigi spominov *Eastern Approaches*, London 1950, in *Disputed Barricade*, London 1957. Stephen Clissold, *Whirlwind: The Story of Marshal Tito's Rise to Power*, London 1949, strokovnjak za Hrvaško, član britanske vojaške misije v Jugoslaviji 1944–1945 in pred tem v Politično obveščevalnem centru na Srednjem vzhodu, je poleg spominov objavil tudi nekatere dokumente, ki so prišli v roke britanski obveščevalni službi, med njimi poleg pristnih tudi podtaknjene falzifikate. Julian Amery, *Approach March*, A venture in autobiography, London 1973, je objavil nekaj povsem novih podatkov o delovanju Special Operations Executive v Jugoslaviji na predvečer aprilske vojne.

Frederik William Deakin, *The Embattled Mountain*, London 1972, po smrti kapetana Stuarta prvi šef zavezniške misije pri vrhovnem štabu poleti 1943, je poleg svojih spominov uporabil tudi vrsto dokumentov, od katerih nekateri še danes niso na razpolago javnosti, napisal pa je tudi vrsto znanstvenih izprav in knjig.

Knjiga, ki jo je napisal Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, London 1962, in bil zaradi nje obsojen, v javnih knjižnicah v Ljubljani ni dosegljiva, je pa za vrsto nadorbnosti pomemben vir za našo problematiko.

Kapitalno delo Winstonia S. Churchilla *The Second World War*, Volumes 1–6, London 1948–1955, vsebuje vrsto izredno pomembnih dokumentov, včasih okrajšanih, katerih original je odslej moč dobiti v Public Record Officeu v Londonu. Feldmaršal Alexander, *The Alexander Memoirs 1940–1945*, London 1962, poveljnik zavezniškega glavnega štaba za Sredozemlje, in njegov predhodnik feldmaršal Wilson, *Eight Years Overseas*, 1939–1947, London 1948, minister rezident za Sredozemlje in kasnejši predsednik britanske vlade Harold Macmillan, *The Blast of War*, London 1967, ter takratni zunanji minister in kasnejši predsednik vlade Anthony Eden lord Avon, *The Reckoning*, London 1965 v svojih spominih osvetljujejo marsikaj, česar ni najti v uradnih dokumentih.

b) *Arhivi in fondii*. Arhiv centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije v Beogradu, prej Arhiv radničkog pokreta, v fondih CK KPJ – KI ter CK KPJ za čas 1939–1945 (za KI do 1944), hrani vrsto zelo dragocenih in pomembnih virov, od katerih so doslej v literaturi mnogi že bili uporabljeni ali citirani, vendar včasih le v okrnjenih verzijah. Za vse dokumente so izdelani regesti,

dokumenti so večinoma kserokrirani, psevdonimi po možnosti razvozani, čeprav ne vselej točno. Nekateri samo delno objavljeni dokumenti so v kartoteki in arhivu posebej izloženi in označeni z A₁D, medtem ko so dokumenti iz tako imenovanega »recentnega gradiva« z oznako A, znanstveni javnosti nedostopni in je za njihovo pregledovanje potrebno posebno dovoljenje.

Arhiv centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije hrani okrog 14 dolžinskih metrov gradiva za čas NOB in ne razpolaga s kartoteko registra dokumentov; sistematičen pregled bi bil sicer potreben, toda zelo zamuden. Spričo tega in časovne stiske sem se omejil na dokumente iz tega arhiva, ki so bodisi objavljeni bodisi v kopijah deponirani v arhivu CK ZKJ. Partijski gradivo je nedvomno od vsega najpomembnejše, saj daje politično utemeljitev, analizo in pojasnila za celo vrsto vprašanj o delovanju tujih misij in obveščevalnih služb v NOB. Poudariti pa kaže, da vse depeše, izmenjane med CK KPJ in kominterno, niso ohranjene oziroma niso bile spravljene v tem fondu, čeprav posamezni zgodovinarji razpolagajo z izpisi nekaterih dokumentov, ki so svoj čas bili v arhivu CK KPJ oziroma ZKJ, o njihovi današnji lokaciji ali usodi pa bližje ni nič znano. Zato bo nujno poskusiti doseči dopolnitev in izmenjavo z ustreznimi sovjetskimi arhivskimi ustanovami.

Arhiv Vojnogodovinskega inštituta v Beogradu razpolaga s kartoteko registrov dokumentov in vsi so o misijah pri vrhovnem štabu posebej evidentirani, vendar so predvsem rutinskega in manj političnega značaja. O sovjetski vojaški misiji v Jugoslaviji je ohranjenih samo 7 dokumentov, od teh pa se en sam nanaša na vojni čas (zemljevid Jugoslavije s pregledom razporeda sovražnikovih sil sredi marca 1944), medtem ko se jih šest na povojni čas v zvezi s škodo v gozdovih Vojvodine, ki so jo povzročile enote sovjetske armade.

Obsežnejši je fond jugoslovanske vojaške misije v ZSSR, vendar gre predvsem za rutinsko gradivo. Paradoksalno, toda resnično je dejstvo, da si raziskovalec lahko ustvari veliko bolj natančno podobo o odnosih med KPJ in VKP/b v času, ko so obstajale zgolj radijske zveze, kot pa po prihodu sovjetskih misij. Kam so izginili ti dokumenti, ali če so uničeni, kdo jih je uničil in zakaj, tega arhivisti ne vedo. Izmed doslej znanih 71 dokumentov o maršalu Titu je za vojni čas CK KP ZSSR poslal do 1976. leta predsedstvu CK ZKJ zgoj fotokopijo Titovega pisma Molotovu, z dne 5. julija 1944.

Pomembni za našo problematiko so ukazi vrhovnega štaba oziroma depeše vrhovnega komandanta maršala Tita, ki določajo, manj pa razlagajo politiko do tujih misij.

Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani v fondu glavnega štaba NOV in PO – ožji štab Slovenije (fascikli 15–18) in devetega korpusa (fascikel 221) oziroma obveščevalnega oddelka Glavnega štaba Slovenije (fascikel 53) hrani poleg rutinskega gradiva tudi nekatere zanimive politične dokumente v zvezi z delovanjem zavezniških in sovjetskih misij na področju Slovenije.

V zgodovinskem arhivu Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije v Ljubljani so dokumenti in elaborati o delovanju tujih misij in obveščevalnih služb (fascikl 301-86) ZA 301-87/Za in 301-88/ZA).

Ti viri so bolj indikativni za razvoj in metode naše obveščevalne službe po letu 1944, zlasti za prva povojna leta, kot pa za politično osvetlitev problematike delovanja tujih služb. Medtem ko je v tej zbirki moč najti marsikateri dokument iz vojnega časa o delovanju in gibanju angleške oziroma ameriške misije, to ne velja za sovjetsko misijo, katere delovanje je bilo rekonstruirano predvsem z zaslišanji in izpovedmi v okviru možnosti šele po sporu z informbirojem oziroma Stalinom. Več sočasnega, čeprav le rutinskega materiala o sovjetskih misijah je na voljo v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Odrpoto ostaja vprašanje o možnostih raziskovanja in dostopnosti gradiva v tujih arhivih. Nedvomno je iluzorna vsaka misel o možnosti raziskav v sovjetskih arhivih, kjer je celo do rutinskega arhivskega gradiva za vojaške enote tujim državljanom dostop zaprt, kaj šele do gradiva Narodnega komisariata za zunanje zadeve, centralnega komiteja, oziroma sovjetske obveščevalne službe.

Drugačen je položaj glede britanskega gradiva. Od 1972 je po sklepu britanske vlade in odobritvi parlamenta raziskovalcem na voljo gladivo za čas druge svetovne vojne do vključno 1945. leta, in to raznih ustanov. Fondi Special Operations Executive – SOE (Uprave za posebne operacije), obveščevalno-diverzantske organizacije za podtalno delovanje v Evropi, vključeno v Ministrstvo ekonomskega vojevanja, pa tudi v Veliki Britaniji niso na voljo znanstveni javnosti, prav tako ne dokumenti Scotland Yarda in vojno-obveščevalne službe MI-5 in MI-6, britanske obveščevalne službe, ki so jo partizani poznali izključno pod nazivom Intelligence Service. Vendar so številni dokumenti SOE krožili v ustreznih britanskih vladnih ustanovah in marsikaj je moč najti v generalni korespondenci Foreign Officea (FO/371), med Churchillovimi operativnimi papirji

(PREM 3), v gradivu načelnikov štabov (CAB 88), predvsem pa v dokumentih vojnega ministrstva War Officea.

Za našo problematiko so zlasti pomembni dokumenti britanske 37. vojne misije v Jugoslaviji s kar 394 fascikli (WO 202/128-521), med temi zlasti dokumenti britanske misije pri glavnem štabu Slovenije pod šifro Flotsam (odvrženi, plavajoči tovor), pri štabu devetega korpusa Crayon (kreda) in pri štabu četrte operativne cone na Štajerskem Cuckold (rogonosec). Depeše prvih dveh misij so sicer že več kot leto dni mikrofilmene, vendar jih Inštitut za zgodovino delavskega gibanja sam ni smel »uvoziti«, preko pooblaščenega posrednika Mladinske knjige pa mu to tudi ni uspelo, ker so se na poti s pošto mikrofilmi neznano kje izgubili.

Pregledati bo treba tudi izredno obsežne fonde Allied Forces Headquarters (WO 204) (Glavni stan zavezniških sil), Middle East Forces (WO 201/1565-1928) (sile na Srednjem vzhodu), Directorate of Military Operations and Intelligence (WO 106) (Direktorat vojnih operacij in obveščevalne službe), marsikaj pa še dopolniti s pregledom ustreznih vodičev oziroma popisnikov v Public Record Officeu v Londonu.

Za pričujoči referat niso bile opravljene posebne raziskave v Public Record Officeu, pregledana in uporabljena pa je bila ustrezna dokumentacija iz izbora približno 10.000 strani raznih dokumentov, v prvi vrsti generalne korespondence FO 371.

Od 1976 naprej je znanstveni javnosti na voljo ustrezna dokumentacija iz ameriških arhivov The National Archives and Records Service v Washingtonu D. C. *Introductory Guide to American Documentation of the European Resistance Movement in World War II*, Compiled by David E. Ellwood and James E. Miller, University Institute of European Studies of Turin, 1975, Volume I. Public Records, daje sumarne podatke tudi o pogojih in možnostih raziskav fondov Office of Strategic Services (Urada strateških služb), to je ameriške vojaške obveščevalne službe in diverzantske agencije, sprotne podatke pa objavlja v izdaji inštituta revija *Résistance européenne*. Notes d'information sur la Recherche des sources documentaires extra-européennes.

eda bi bile potrebne ustrezne raziskave v predsedniških bibliotekah, tj. predsednikov Roosevelta in Trumana, v arhivih ameriškega zunanjega ministrstva State Departmenta, vojnega ministrstva itd. Po doslej dosegljivih informacijah o na novo odprtih fondih v ZDA, je raziskovanje zelo dolgotrajno in drago, ker je treba izbirati iz kartotek z regesti in naročati vsak posamezen dokument, ne pa celih fasciklov.

Vsekakor bi bilo treba opraviti raziskave v nemških arhivih, predvsem v Bundesarchivu v Koblenzu, Bundes Militärarchivu v Freiburgu, Politisches Archivu v Bonnu, Deutsches Zentral Archivu v Potsdamu oz. pregledati *Guides to German Records microfilmed at Alexandria, Va*, zlasti poročila abwehra in SD, da bi dobili vire o prizadevanju nemške obveščevalne službe pri lovu na zavezniške misije. Delen in zelo nepopoln vpogled v to dejavnost okupatorja daje svoj čas strogo zaupna *Nemačka obavešajna služba*, I-IX, Beograd 1955-59, tiskana za potrebe UDV.

c) *Literatura*. V jugoslovanski znanstveni literaturi doslej še ni posebnih publikacij, ki bi obravnavale našo problematiko, niti ni bibliografije posameznih razprav, člankov in prispevkov, ki se vsaj mimogrede dotikajo te problematike. Za poznavanje širšega okvira, potrebnega za razumevanje navedene problematike, je seveda treba omeniti vrsto standardnih del, domačih in tujih, med tujimi pa tudi nekatera specializirana dela.

Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, I-V, Ljubljana 1960-1973, je doslej osnovno delo za tematiko, omenjeno v naslovu. Takega pregleda za NOV v Jugoslaviji žal ni, niti ne sintetične študije. Zdravko Klanjšček je pisec in urednik najnovejšega dela *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*, Ljubljana 1976, Dušan Plenča, *Mednarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, je na podlagi tedaj v Jugoslaviji dosegljive dokumentacije doslej edini med jugoslovanskimi avtorji napisal monografijo o mednarodnih odnosih in politiki vodstva NOB na mednarodni sceni. Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, navaja precej podatkov o sprejemu, na katerega je naletel kapetan Bill Hudson v Srbiji; to delo je treba dopolniti z že omenjeno knjigo. F. W. Deakina, *Bojovna planina*, Beograd 1973.

Dušan Biber, *Otvorena tajna arhiva britanske diplomatije*, Vjesnik u srijedu, Zagreb 1972, št. 1047, 1049-1068, isti, *Kako je tajna diplomatija krojila sudbinu nove Jugoslavije*, Vjesnik u srijedu, Zagreb 1972 in 1973, št. 1073-1089, in isti, *Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima*, Vjesnik u srijedu, Zagreb 1973, št. 1110-1124, je na podlagi predvsem britanskih diplomatskih in deloma vojaških dokumentov pisal tudi o raznih vidikih delovanja zavezniških in sovjetskih misij v Jugoslaviji.

Vladimir Dedijer, *Josip Broz-Tito, Prispevki za življenjepisa*, Ljubljana 1953, je objavil odlomke iz vrste depeš, izmenjanih med Titom in kominterno. Na širših, toda še vedno fragmenti-

ranih virih je to problematiko obdelal Pero Morača v: Odnosi izmedju Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1969, 1–2, str. 94–132. Pavel Dobrila, Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1973, 1–2, 185–209, piše o prvih zavezniških padalcih slovenskega rodu na Primorskem na pomlad 1943.

V tujini je mednarodnemu položaju Jugoslavije med drugo svetovno vojno posvečenih več samostojnih publikacij, seveda pogosto tudi z določenimi političnimi tendencami, ki nimajo z znanostjo nič skupnega. Walter F. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*, New Brunswick 1973, je brez raziskav tedaj že dostopnih britanskih in ameriških dokumentov v arhivih posebej naglasil razne vidike delovanja tako zavezniških kot okupatorskih obveščevalnih služb v Jugoslaviji. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks*, Stanford University Press, Stanford, California 1975, je napisal prvo sintezo v naslovu navedene problematike in rekonstruiral tudi delovanje zavezniških misij pri Draži Mihailoviću.

Osnovno delo za razumevanje britanske politike do Jugoslavije v drugi svetovni vojni je vsekakor uradna zgodovina, ki jo je napisal sir Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War, I–III*, London 1970–1971; za našo temo pride v poštev predvsem 3. zvezek, str. 278–382.

Zgodovino SOE je napisal nekdanji član glavnega štaba te obveščevalno-diverzantske britanske organizacije Bickham Sweet-Escott, *Baker Street Irregular*, London 1965. Delo W.J.M. Mackenzia, *History of S.O.E.* pa je ostalo pod ključem, za rabo uradnih britanskih zgodovinarjev. Britanski zvezni oficirji in obveščevalci, ki so med vojno opravljali naloge v Jugoslaviji in Grčiji oz. v ustreznih obveščevalnih ustanovah, so 1973. leta na znanstvenem posvetovanju razpravljali o vnaprej predloženih referatih in v diskusiji povedali vrsto zelo pomembnih nadrobnosti, ki niso bile nikjer zapisane. Referate in diskusijo sta pri založbi Macmillan uredila in objavila Phyllis Auty in Richard Clogg, *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London 1975. Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London 1976, je še nadrobneje obdelala problematiko kontroverznih stališč in sprejemanja odločitev raznih britanskih ustanov tudi glede Jugoslavije. F. W. Winterbotham, *The Ultra Secret*, London 1974, je opisal, brez navajanja virov, prestrezanje, dešifriranje in uporabo tajnih nemških radijskih depeš v drugi svetovni vojni, kar je zaveznikom omogočalo vpogled v najvažnejše načrtovane nemške operacije, v Jugoslaviji pa v položaj po poročilih nacistične Sicherheitsdienst.

Phyllis Auty, *Tito. A Biography*, London 1970, nekdanj (1940–1943) v jugoslovanski sekciji evropskega oddelka BBC, nato v Političnoobveščevalnem centru na Srednjem vzhodu (Political Intelligence Centre, Middle East 1943–1944) in v Bariju v Italiji, vodja zgodovinskega oddelka in profesorica moderne zgodovine na univerzi Simon Fraser v Britanski Columbiji, pred tem pa na londonski univerzi School of Slavonic and East European Studies, je v poljudno pisani, toda znanstveno utemeljeni knjigi podala tudi vrsto analitičnih ocen geneze in evolucij stališč maršala Tita do ključnih vprašanj odnosa do zavezniških in sovjetskih misij.

Ameriški zgodovinarji tem problemom niso posvečali toliko pozornosti, če odštejemo vrsto poskusov rehabilitacije Draže Mihailovića s strani posameznih ameriških publicistov. Harris R. Smith, *OSS, The Secret History of America's First Central Intelligence Agency*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, London 1972, bivši član CIA – maja 1968 je zapustil to ameriško obveščevalno organizacijo – je napisal zgodovino OSS (Office of Strategic Services – Urada za strateške službe) izključno na podlagi literature in objavljenih virov. Sedaj dostopni viri zahtevajo seveda veliko širši pristop in ustrezno tenkočutno analizo.

Ni mi znano, da bi obstajala oz. bila dostopna javnosti kaka sovjetska znanstveno utemeljena literatura o delovanju sovjetske misije in obveščevalne službe v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno oz. zaveznikov. Skrben pregled predmetnih katalogov sovjetskih centralnih bibliotek ali kake druge svetovno znane biblioteke drugod po svetu morda utegne pokazati, da bi kako delo sovjetskih piscev le bilo zanimivo tudi za našo problematiko.